ИНВ. БР.
16034

ИСТОРИЈА
СРПСКИХ ДРЖАВНИХ ДУГОВА
од 1867—1895 год.

Докторска дисертација

МИЛОРАДА НЕДЕЉКОВИЋА

Поднета и бранјена 9. октобра 1907. године.

Испитна комисија:

Председник: Г. **Милић Радовановић**
Чланови: Г. Г. **Александар Борисављевић**
Др. Велимир И. Бајкић.

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „ШТАМПЕ" СТЕВЕ М. ИВКОВИЋА И КОМП.
(позоришна улица број 2.)
1909.

БИБЛИОТЕКА
II 366/a

Факултет ни одобрава ни не одобрава мишљења изнета у тези: она се имају сматрати као лично ниничева мишљења.

Идеју да историју наших државних дугова узмем за предмет своје тезе дао ми је Г. Dr. Велимир И. Бајкић, код кога сам две године радио у семинару за финансиске и економске науке и коме имам поглавито да заблагодарим за своје научно образовање у овом правцу.

Ко је год имао среће да ради у семинару код Г. Dr. Бајкића, имаће да сачува само најлепше успомене на њега. Г. Dr. Бајкић је од својих великих учитеља, Брентана и Лоца, донео не само огромно научно знање и љубав према науци, но и њихову вољу да својим ученицима искрено и свесрдно помогне у њиховом раду и студијама. Г. Dr. Бајкић је у семинару мојим колегама и мени не само давао најзанимљивија питања на проучавање и са вољом и интересовањем учествовао у семинарским дискусијама, но нам је стављао на расположење и своју личну библиотеку и своје време, увек готов да нам дâ сва упутства и обавештења која смо само могли зажелети.

Од тога свог наставника ја сам са радошћу и поверењем примио и овај задатак: у толико пре, што је и мене необично била заинтересовала историја наших финансија, о којој нисам имао ништа да прочитам ни у српској ни у страној литератури. Историја наших дугова је без сумње у врло живој успомени и врло добро позната људима мало старијим: за моју генерацију, она је већ била апсолутно непозната и тајанствена. Интересовање за тај предмет расло је тим више, што смо у страним финансиским делима налазили, па чак морали и за испите учити детаљну и систематски обрађену финансиску историју главних европских држава. — И заиста, никад се нисам имао кајати што сам ову тему прихватио, јер сам, радећи је, имао повода да проучим многа питања из нашег финансиског живота која су у вези са основним питањем, — а ја сам такву инструктивну тезу и желео.

Сама израда овога предмета имала је толико тешких страна, да би на први поглед изгледало да нема неблагодарнијег посла.

На првом месту ја нисам имао никаквог систематског дела које би ми послужило за основицу или ме упућивало на изворе. Ту основицу морао сам постављати најобилазнијим путем: читајући скупштинске белешке и политичке новине за последњих тридесет

и осам година. То је још било и лако. Много ми је теже било покупити ова она документа и званичне податке — извештаје министара финанасија, извештаје скупштинских комисија, извештаје управе државних дугова, званичну преписку и т. д. — који су ми били потребни за даље студије. И ако сам много тих података покупио и искористио, ипак сам у том правцу имао толико тешкоћа да ће мој рад неоспорно морати имати многих празнина. Ја међутим свој рад и не сматрам као последњи, но као први корак у изради историје наших државних дугова, и сматраћу да сам испунио свој задатак ако ово моје дело буде само повод да наши финансијери и државници изнесу из својих архива и успомена и предаду јавности податке и документа за многа интересантна питања из ове области.

Друго, ова теза додирује многа осетљива места из наше политичке и друштвене прошлости која је толико скора да, у колико је тешко о њој писати објективно, у толико је несравњено теже примити ма и најобјективнији суд о извесним питањима. Налазећи међутим да у нашој науци нема готово ни једне области која не стоји у вези са актуелним животним питањима, тангирајући економске интересе или политичку осетљивост, и да је третирање оваквих питања најбољи пробни камен за једног научног радника који *не сме* филистарски бежати у безначајне „неутралне“ регионе науке, ја се нисам спебивао да стојећи на висини објективног посматрања проучим једно од најделикатнијих питања из нашег економско-финансиског живота.

Предајући ово дело јавности сматрам се срећним, што ми се даје прилика да и овим путем изјавим најдубљу захвалност својим наставницима, г. г. Слободану Јовановићу, Александру Борисављевићу и Dr. Велимиру И. Бајкићу, на пажњи коју су указали моме раду и на труду који су око њега уложили. И ако су били преоптерећени својим научним радовима и дужностима, они су ипак жртвовали врло много свога драгоценог времена на то да мој рад пажљиво прочитају и скрену ми пажњу на све што је било потребно. Не знам, да ли сам био у стању да довољно схватим и послушам њихову критику и њихове савете; али ако у мом раду буде било особина које се од једне тезе траже, то је у првом реду њихова заслуга.

ИСТОРИЈА
СРПСКИХ ДРЖАВНИХ ДУГОВА

Инв. бр. 366а

Е ДЕЕ . 27. Дин

ИЗВОРИ:

Мита Петровић: Финансије и Установе обновљене Србије;
E. Bontoux: L' Union Générale, sa vie, sa mort, son programme, Paris 1888, VII éd;
P. L. Beaulieu: Traité de la science des finances, th II, éd V & VI, 1891 и 1898;
Јов. Ристић: Дипломатска историја Србије, 1887;
Dr. Владан Ђорђевић: Крај једне Династије, 1906;
Владимир Јовановић: Ера страних зајмова у Србији, 1906;
Dr. Alois Körner: Die Konversion öffentlichen Schulden, 1893.

Збирка закона, уговора и погодаба о српским зајмовима, II издање Управе Држ. Дугова, 1899;
Зборник закона и уредаба, XXIII—LVI;
Протоколи (стенографске белешке) скупштинских сазива од 1880—1905;
Извештај министра финансије, преглед стања 1868—1870;
Извештај „ „ о финансиском стању 1874;
Извештај комисије за констатовање финансиског стања 1886;
Извештај „ „ „ „ „ на дан 1 јуна 1887;
Извештај финансиски министра финансија Народној Скупштини 3—XI—1889;
Извештај комисије за констатовање финанског стања на дан 1 августа 1892;
Извештај министра финансија Народној Скупштине о стању финансија 1 априла 1893;
Извештај министра финансија Народној Скупштини о стању финансија 1895;

Извештај комисије за констатовање финансиског стања на дан 18. децембра 1896;
Извештај Парламентарног Анкетног Одбора о финансиском стању на дан 1 маја 1902.

„Видело“ за године 1880—1896;
„Самоуправа“ за године 1981—1883;
„Одјек“ за године 1884—1898;
„Самоуправа“ за годину 1891—1906.

Извештаји Управног Одбора Народне Банке, за разне године; чланци финансиски и белешке у *„Отаџбини“* (св. IV, XXIX, XXX и друге), у *„Архиву* за правне и друштвене науке“ I и II 1906; дневни листови за последње три године и т. д.

I.

1872 године цитирао је енглески научар Dudley Baxter, у својој књизи *National Debts*, Србију као једину земљу у Европи — за мало па и у целом свету — која нема државних дугова.[1]) Кад се истакне факт да је јако задужење држава била једна општа појава, која је при том веома импресионирала духове тога времена, онда је Србија била заиста један интересантан и спомена вредан пример. А до седамдесетих година прошлога века Србија збиља није знала за сталне државне дугове; једва се може споменути да је у прво време по ослобођењу, када се тек уводила извесна организација (у административном и финансиском погледу) нове кнежевине, било неких незнатних привремених дугова у виду благајничких подужица. То је било у времену од 1815—1825; тада су учињена *у самој земљи* четири овака „зајма“, и то за:

II	полгође	1815	год.	118.968·38	гроша,
I	„	1816	„	80.692.30	„
II	„	1819	„	55.064.08	„
I	„	1821	„	102.899.66	„

„Но ове су суме одмах идућих полгођа улазиле у буџет општег расхода и са порезом распоређене на народ“.[2])

После 1821 није чињено више чак ни овакви привремених позајмица; за њих није било потребе. Узроке овој појави можемо наћи најпре на површини, у техничкој страни финансиског живота тога времена. Легендарне похвале о мудром финансирању, о тачном и скрупулозном

[1]) *Beaulieu*, Traité de la science des finances, II, p 585.
[2]) *М. Петровић*, финансије и установе обновљене Србије, 335—6.

израђивању буџета, о „пружању према губеру“ и т. д. карактеришу ово доба, „златно доба“, у коме се није знало за буџетске дефиците и разривене финансије. Шта више, финансирање је било такво да се на крају сваког полгођа показивао известан *вишак*, суфицит, употребљаван на образовање *готовине државне касе*, која је трајала све до критичних година рата за ослобођење и независност. Последњих година пред овај рат готовина државне касе кретала се између 14 и 23 милиона пореских гроша: 1873 још износила је 21.363.138 гроша и 30 пара, и ако је дефицит у редовном буџету за ту годину износио 1.886.854 гроша.[1])

Дубљи пак узроци целе ове појаве леже у самим конкретним приликама, социалним и државним, у којима се тада Србија налазила. Њен васални и зависни положај према Турској онемогућавао јој је јачи развој и државну организацију: од како је од пашалука постала кнежевина она је за неколико деценија, скоро пола века, веома мало могла коракнути у преображају у модерну државу — њен је живот био притајен у том погледу. С друге стране, сам привредни живот био је још на примитивном ступњу; тип је била појединачна привреда (geschlossene Hauswirtschaft), новчана привреда тек је продирала, социалне поделе рада није било; отуда је било мало потреба за оним институцијама, неопходним за економски живот једног развијеног друштва, које се подижу колективним средствима, најобичније преко државе. — Све ове околности иште су на то да материјалне потребе државе редуцирају на минимум. Србија све до пред крај шесетих година није имала велику државну машинерију ни многобројног чиновништва у земљи и на страни, није имала сталну војску, дуго није водила никакав рат, није имала да гради велике путеве ни железнице, није имала да плаћа огромне анунтете на државне дугове — те главне узроке великих буџета и великих задужења, — и онда је појмљиво да се без свега тога, у оним најскромнијим границама државног живота, и могло лепо излазити на крај са буџетима од неколико милиона

[1]) Извештај министра финансије за 1874.

гроша и остављати по који грош суфицита у резерву државне касе.

Ситуација се пак сасвим мења седамдесетих година. Србија заиласи у рат за независност — и ратне потребе и трошкови били су први узрок задужењу; задобивши независност и ушавши у европску заједницу држава, она је у исти мах добила и нове дужности: непосредне, да сагради железнице, и посредне да се преобрази у европски уређену државу. Овај преображај био је веома брз и интензиван, баш због тога што је била велика диференција између ступња организације дотадање васалне турске провинције и европских држава у чију је заједницу тада ступила.

И сасвим је природно што је тај прелаз био јак потрес за финансиски живот Србије; што она за цео тај преображај није могла истовремено поцрпсти довољно материјалних средстава из својих слабих финансиских извора, но што је морала са стране и у виду зајмова, *сталних државних зајмова*, прибавити новаца за све то. — Ово су били основи новога периода финансиског живота; на њих су се наловезали многи специални, посебни узроци појединих момената — и сви су они комбинованом снагом одвукли Србију у нов колосек. По завршетку седамдесетих година већ није она више могла служити Baxter-у као пример, бар не као пример доброг финансиског газдовања.

*

Први свој стални државни дуг закључила је Србија 1867, при спремању — још тада — за борбу и ослобођење. Овај је зајам веома интересантан нарочито због тога што је врло дуго остао непознат јавности. Њега је закључила влада кнеза Михаила у Русији; код *царско-руске владе*, дискретно у највећем степену, зајам није „записиван у књиге министарства финансија“, како се вели у једном комисиском извештају, и сматран је као државна тајна. Интерес и отплата његова подмиривани су из буџетске партије *„на ванредне потребе целог правительства“* те је то потпуно омогућило да он остане непознат чак и скупштини, и први аутентични и јавни податци о њему налазе се у

извештају скупштинске комисије за констатовање финансиског стања на дан 1 јула 1887.

„Зајам овај примљен је — вели се у поменутом извештају — на основу највишег решења од 18 маја 1867 г. (Сов. № 379) и књажевског указа од 5 јуна исте године.

У име овог зајма Србија је добила од царско-руске владе прво 100.000 дуката цесарских, што чини рачунајући дукат по дин. 11.75 дин. 1,175.000·—

На ову суму дата је руској влади облигација датирана 4 августа 1867, с обвезом да се плаћа годишње 6% у име интереса и 2% у име отплате све до измирења целе суме.

Затим, на основу истог горе-поменутог решења и указа, а по облигацији од 15 децембра 1867 Србија је добила од царско-руске владе, а под истим горњим условима, још 100.000 дуката цесарских, што чини . . дин. 1,175.000·—

Према овоме Србија се задужила у 1867 са 200.000 дуката цесарских или . . . . . дин. 2,350.000·—"

Ово је све што се налази односно закључења овога зајма; има затим података о служби овога зајма — то ћемо изнети при излагању општих финансиских прилика осамдесетих година: — о начину и распореду утрошка његовог наравно да нема никаквог трага, кад је и само закључење остало у тајности.

Односно самих услова овог зајма такође се нема шта много рећи: закључен је *al pari*, са 6% интереса, без икаквих специјалних гарантија и залога, без икаквих трошкова емисије и томе подобно, дакле релативно веома повољно. Но не треба губити из вида да је овај зајам имао чисто политички карактер и да га је дала руска *влада*, што је најпре меродавно за оцену услова, а не опште кредитне прилике.[1])

Политичке промене крајем шесетих и почетком седамдесетих година скренуле су биле за неко време пажњу на други правац, и припреме за рат настављене су — под

[1]) Влад. Јовановић („Ера страних зајмова") тврди да је овај зајам закључен 1862 године, и у суми од 3,525.000·— динара. Но како он не потврђује ово никаквим аутентичним доказима, то се његово тврђење не може одржати поред ових горе наведених података.

непосредним поводима — крајем 1875. Пошто се није могло ни мислити да се дочека рат без знатних новчаних средстава, то је таданња влада Кнежевине Србије овлашћена законодавним одлукама од 13. и 16. октобра 1876 да зајмом прибави до 24,000.000·— динара. Ово овлашћење било је опште, принципијелно, и остављало је влади да одреди колико ће се и како задужити у земљи а колико на страни, у општим границама овлашћења.

„У првим тренутцима када се истакло то питање беше се опазило да се ради на зајму на страни. Разни су државни пуномоћници слати на европске пијаце да нађу новаца, да закључе српски државни зајам. Многи страни капиталисти слали су своје агенте у Београд да раде на закључењу зајма... али до зајма није дошло, колико сам могао дознати због неразумевања ове финансиске операције".[1])

Намера није остварена — истина не због „неразумевања операције", но због других околности, као што ћемо видети, али није остварена. И онда, влада је покушала да створи један „добровољни" зајам у земљи, апелујући на патриотизам и пожртвовање грађана. Међутим, ни овај покушај није дао бољих резултата, што се у осталом могао и унапред знати; историја јавног кредита несумњиво је утврдила да најгоре и са најмање успеха пролазе они зајмови који апелују на осећаје и дарежљивост капиталиста — зајмодаваца. Покушаји са патриотским зајмовима пропали су чак и у Француској у време општих покрета 1793—1815 године;[2]) а то је било у толико природније у Србији која је при том била необично сиромашна у диспонибилном новчаном капиталу. Отуда је и дошло да је на име добровољног зајма прикупљено свега *1,224.976·09 динара.*[3])

После и овог неуспеха влада је предузела енергичне мере у два разна правца.

На првом месту расписан је, на основу законодавне одлуке од 19 јануара 1876, *Српски Народни Зајам.* Правила која је издао ради извршења овога зајма таданњи министар

[1]) *Вукашин Ј. Петровић:* „Поглед на наше задужење и отплату државног дуга", „*Отаџбина*", IV (1880) стр. 76.

[2]) *L: Beaulieu* p cit, ch. V passim.

[3]) В. Ј. Петровић, p. cit.

финансија Вл. Јовановић прописују: да се С. Н. Зајам расписује у суми од 12.000.000 динара; да се узима на *државне обвезнице* (издаје их министар финансија) које гласе на *50 динара* свака; да се позајмљена главнина има у пуној вредности вратити повериоцима *за 5 година*, рачунајући од 1 јула 1876; да се на узајмљени новац плаћа 8% камате на годину, плаћајући прву камату 1 јула 1874, а затим сваких 6 месеци (1—I и 1—VII) на каматне купоне; да ће се обвезнице овог зајма примати у пуној именитој вредности као заменице новчаних јемстава (кауција) и залога у свима државним благајнама, и т. д.[1])

Уз ова правила дошло је и *Упутство* за њихово извршење, са овим најзначајнијим одредбама:

Чл. 1. С. Н. Зајам се расписује на округе и окружне вароши, на срезове и општине по распореду који се уз упутства прилаже.

Чл. 10. Општински судови, у срезовима као и. пр. окружним варошима, позваће јавно све грађане да даду држави зајам колико је на кога разрезано, и одредиће место и време за полагање зајма на привремене признанице.

Чл. 14. Ако се где не би јавило добровољних зајмодаваца колико их треба да би се добио зајам колико на ту општину долази, општински ће одбор, на основу законодавне одлуке од 19. јануара 1876 разрезати зајам на оне грађане који имају одкуд да га даду.

Чл. 17. Сваки је дужан дати онолико колико општински одбор на њега разреже.

Чл. 21. даје право жалбе против разреза, окружној или среској власти, у року од 3 дана.[2])

Из ових одредаба јасно се види природа овог зајма: он је био потпуно *принудни зајам*, наметнут као нека ванредна пореза на све српске грађане. Овај пак други облик зајма није био ни мало сретније изабран од оног првог, добровољног; он је тако исто мало давао изгледа на успех — опште је искуство да се овакви принудни зајмови веома споро остварују, при том увек веома непотпуно, — само са том разликом што је био много неправеднији и много тежи за обвезнике но онај први. Принудни зајмови се

[1]) *Зборник* закона и уредаба, XXIX.
[2]) Ibid.

најпре истичу својом неравномерношћу, јер и при најпедантнијој формалистичкој једнакости распореда, терет обвезе једнако погађа појединце, од којих су једни оптерећени породицама, у незгоднијим приликама за рад, задуженији и т. д.; многи морају набавити путем приватног задужења код зеленаша новац који морају позајмити држави, те су тиме стављени у још гори положај. — Затим, они су увек много тежи но друге врсте зајмова, у погледу оних који дају зајам, јер се овим путем узима и тамо где нема стварне могућности за одвајање тражене суме, где се дакле овим путем крњи сама основа привредне егзистенције — Из свих ових разлога долази баш то, да је прикупљање оваквих зајмова скопчано са врло великом и замршеном администрацијом целог дуга, и што се њихово реализирање протеже врло дуго, тако дуго да никад нису погодни као средство за брзо прикупљање средстава у критичним моментима.

Такву је судбину имао и овај принудни српски зајам. — Најпре је, указом од 6. маја 1876 установљена нарочита „*Управа Српског Народног Зајма*", као засебно оделење у министарству финансија, са задатком „да води бригу о примању и издавању новаца из Српског Народног Зајма, да се стара о тачном и уредном књиговодству и о целој управи овог зајма"...[1])

При свем том, и поред нарочито организоване администрације овог зајма, његово реализирање наишло је на неочекиване тешкоће. О томе нам је најбољи, аутентични доказ ово решење министарског савета од 29. јула 1876.

..... „Но како до сада није скупљено зајма на привремене признанице више него за 3,705.829 динара, *а нема изгледа* да ће се свега моћи скупити више од половине расписане суме, то је министар финансија предложио министарском савету на решење: да се за сад штампа само половина одређеног броја државних обвезница, т. ј. само 120.000 комада, а сва остала количина хартије... да се чува као резерва за доцније време".[2])

[1]) *Зборник* закона и уредаба, XXIX.
[2]) Ibid.

БИБЛИОТЕКА

Инак се зато није било престало са радом на реализирању овог зајма, ма како да је посао био спор и неуспешан; прикупљање расписаних сума продужило се чак и после рата, па је и на новоослобођене и присаједињене крајеве распоређена сразмерна сума и прикупљање (услед чега је и номинални износ зајма повећан), али са истим успехом.

Овде ћу навести један интересантан званичан податак о томе колико је прикупљено новаца на рачун овог зајма до закључно *12. фебруара 1881*, дакле за читавих 5 година, а колико је остало неприкупљено:

НА ОКРУГ	БИЛО РАЗРЕЗАНО ЗАЈМА ДИНАРА	СКУПЉЕНО И ПРЕДАТО до 12-II-1881	ОСТАЈЕ ЈОШ ДА СЕ ПРИКУПИ
1. Алексиначки . . .	366.000·—	155.402·75	
2. Београдски . . .	550.000·—	510.207·07	
3. Ваљевски	910.000·—	885.606·33	
4. Јагодински . . .	400.000·—	135.742·32	
5. Књажевачки . . .	550.000·—	43.460·—	
6. Крагујевачки . . .	750.000·—	341.737·35	
7. Крајински	800.000·—	526.945·83	
8. Крушевачки . . .	479.000·—	121.157·78	
9. Подрински	250.000·—	244.569·50	
10. Пожаревачки . . .	1,680.000·—	1,558.842·50	
11. Руднички	300.000·—	272.448·75	
12. Смедеревски . . .	700.000·—	258.790·56	
13. Ужички	350.000·—	325.894·59	
14. Ћићоречки	615.000·—	91.933·15	
15. Чачански	300.000·—	292.457·10	
16. Шабачки	1,000.000·—	1,934.644·01	
17. Ћуприски	500.000·—	250.477·—	
18. Варош Београд . .	1,500.000·—	1,400.050·—	
Свега . .	**12,000.000·—**	**8,350.000·—**	**3,649.633.31**
19. Нишки	1,110.250·—	617.950·13	
20. Пиротски	668.800·—	—	
21. Топлички	192.250·—	25.991·20	
22. Врањски	451.788·—	—	
Свега . .	**14,423.088·—**	**8,994.316·02**	**5,428.771·98**[1]

Упоредо са овако трајавим успехом у погледу унутрашњих зајмова, влада се поново трудила да нађе *инострани* зајам, и да на овај начин компензира неуспех у првом правцу. Али ни у овом правцу, изгледа, нису стазе биле посуте цвећем. Страни капиталисти нису били ни мало наклоњени да под лаким условима позајме своје капитале — који су и иначе били ређи и скупљи после велике европске кризе од 1873 — нарочито не малим државама, са дотле непознатим државним кредитом, и поврх свега тога на ратне циљеве са проблематичним изгледима на успех. Отуда су нови напори остали дуго безуспешни, и тек је после многих мука добијен зајам тамо где је у осталом било најприродније и да се добије: у Русији. Најприродније — мислим с тога што је ратна кооперација Србије улазила у ратни план Русије.

[1]) Штампано у „*Виделу*" бр. 29 за 1882. год.

Зајам овај примиле су да остваре три банке, судећи по свима околностима, под императивним утицајем руске владе, и то: С. Петроградска међународна трговачка, руска за спољну трговину и волжско-камска банка. С њима је закључио пуномоћник српске владе, Милосав Протић, уговор 30. јула 1876. Тај уговор гласи:

„1. Г. Протић обвезује се доставити у течају шест недеља рачунећи од данас 250.000 признаница по 15 рубаља свега у суми 3,750.000 кредитних рубаља, што саставља српски 6% зајам 1876 године учињени са одобрењем српске владе, под овим условима:

а) да те признанице имају силу правих (оригиналних) признаница овог зајма;

б) да српска влада дужна буде до 1. августа 1877 заменити ове признанице правим оригиналним обвезницама, и

в) да српска влада дужна буде сваке године благовремено, а ни у ком случају после 15. јула по старом календару, да предаје горепоменутим банкама све до потпуног одужења по 300,000 (триста хиљада) кредитних рубаља годишње, на исплату интереса и смањивање (отплату) главнине овог дуга.

2. Напред споменуте банке узимају на себе поруку (комисион) признаница или обвезница споменутог 6% српског зајма од 1876 године, без јемства за пласирање истих.

3. Пошто г. Протић поднесе од српске владе довољно тачно и пуноважно пуномоћство за закључење вишепоменутог зајма и ратификацију овог уговора од стране српске владе, онда ће поменуте банке издати г. Протићу, по мери његовог захтевања, а за рачун српске владе, предзајам — avance — до једног милиона кредитних рубаља; но напредпоменуте банке имају право да се за овај предзајам намире из сума које се добију од првих продатих признаница или обвезница. Затим предаваће се на расположај г. Протића, а за рачун српске владе, све остале суме по мери реализовања зајма, задржава-

јући за трошкове око спремања признанница или обвезница, штемпарије, поште, телеграфа и т. д.

4. Г. Протић у име српске владе поверава овим банкама предавање споменутих признанница или обвезница по њиховој номиналној вредности, не узимајући при том у рачун проценте по текућем купону.

5. Српска влада задржава себи право да у свако време захтева натраг признанице или обвезнице које банке не би распродале, али са исплатом банкама свега што би оне издале унапред на рачун реализовања овог зајма.

6. Напред споменуте банке, осим неопходних трошкова који се исплаћују из сума добивених продајом признанница или обвезница, не траже од српске владе за предзајам и реализовање зајма никаквих процената или комисионих трошкова.“ [1])

Ако обратимо пажњу само на услове под којима је уговорен зајам овим актом, мораћемо признати да су они били веома солидни, и да је цео зајам планиран веома повољно за Србију; кад се узме време кад је овај зајам закључиван, околности и претходне неуспехе, онда је зајам *al pari* са 6% интереса, без икаквих комисиона, жуисанаса и томе подобно био необично успешно закључен. Нема сумње да су и при овој операцији играли пресудију улогу политички мотиви оних који су диктирали овај зајам, но општи кредитни услови Србије.

Али има једна ствар у овом уговору која квари све ове лепе и лаке услове овог зајма: то је одредба члана 2 по коме банке примају на себе само продају обвезница, без икаквих јемстава за пласирање истих. Што су се банке ограђивале овако, појмљиво је: оне нису могле ни на каквом позитивном основу срачунавати могућност пласирања ових обвезница једне дотле кредитно непознате земље. Али за Србију је био обрнут случај: њој је требао новац хитно и неопходно, она га је морала имати без икаквих услова и ограничења. Нарочито кад се на тај новац рачунало и на основу тог рачуна правиле даље комбинације, онда оваква клаузула није смела ући у уговор, но шта више морала би ући нека сасвим супротног смисла.

Влада српска пак није на то обратила довољно пажње; за њу је главно било да је зајам закључен и добијен аванс

[1]) *Збирка* закона, уговора и погодаба о српским зајмовима, стр. 6.

од једног милиона, и тај факат њој је засенио очи. Министарски Савет је, у превеликој радости, донео одмах 16. септембра 1876 једно решење да „узимајући на ум да је одобрен уговор за зајам на страни од 3,750.000 рубаља, што ће изнети преко 12,000.000 дин.... за случај ако би се на страни наплатила цела сума зајма, која би изнела преко 12 милиона динара, и ако би се изглед показао да се и код нас наплати цела сума расписаног зајма од 12,000.000 динара, министар финансија има водити бригу да износак наплаћених сума од оба зајма не пређе законску суму од 24,000.000 динара, и за ту циљ овлашћује се министар да у колико на страни више прими, у толико да од унутрашњег узме мање, или ако већ буде узео, натраг врати.“ [1])

Но до овог потопа од новаца није дошло. Пласирање овог зајма ишло је веома споро и веома тешко; у том негативном правцу, на пласирање утицале су доцније свакако и недаће на бојном пољу, као и неплаћање интереса и отплате за време ратних година. — Ми немамо тачних, непосредних података о кретању реализације овог зајма; од најинтересантнијих посредних података навешћу овде прво „*Обвезу*“ коју је 1881 године предао пуномоћник српске владе *Руској Државној Банци*, да ће влада Кнежевине Србије „сагласно праву које јој је дато височајшом наредбом Њ. Имп. В. од 30. јануара 1881 године, дуг свој у обвезницама које се налазе код државне банке и које носе 6% интереса, од зајма што га је влада српска закључила 1876 у суми од 1,836,405 кредитних рубаља, амортизирати за 25 година почињући од 1. јануара 1882 године тиме, што ће сваке године плаћати 5% интереса и 2% отплате, т. ј. плаћајући у току првих 24 године годишње по 128.548 рубаља 35 к., а 25. године 33.765 рубаља 55 к.“...[2])

Ова „Обвеза“ утврђује факта: да се цео зајам није могао пласирати међу приватну капиталистичку публику; да је Руска Државна Банка откупила пласирани део; да је српска влада дала у замену за те откупљене обвезнице једну генералну обвезницу, при чему је смањен интерес од 6 на 5% а рок амортизације продужен од 23½ на 25

[1]) *Зборник* XXIX.
[2]) *Збирка* etc. стр. 11.

година. Из саме пак „Обвезе“ не види се јасно да ли је сума од 1,836.405 кредитних рубаља цео дефинитивно реализиран део зајма од 1887, или је то само један део — откупљен од банака — док би други још делови остали пласирани код публике.

Други пак податци налазе се у извештају комисије за констатовање финансиског стања на дан 1. јуна 1887, и они нам објашњавају многе нејасности. У том се извештају вели односно овог зајма:

„У име овог зајма добила је Србија из Русије свега . . . . . рубаља 2,130.000·—
Ова цифра смањена је отплатама до 1881 са . . . . . рубаља 293.575·—
тако да је Србија 1881 дуговала још рубаља 1,836.405·—

Уговором од 23—IV—1881 закљученим између српске државе и руске државне банке — Государствене Банке у Петрограду — поново је регулисано стање овог зајма тако да је Госуд. Банка постала једини поверилац српске државе за суму од рубаља 1,836.405·— с правом 5% интереса од 1. јануара 1882. . . . .

Примедба. У име интереса на овај зајам од 1. августа 1876 до 1. августа 1880, дакле за 4 године, дуговала је српска држава 442.729·20 рубаља. Ову је суму платио руским држављанима руски цар Александар II. Ово се сматра као поклон српској држави.

Осим овога (по „Партијалнику о руском зајму“ Л. 25) има у Русији у циркулацији још 900 комада српских државних обвезница овога зајма, што чини — рачунајући комад по рубаља 19·27 (главница и интерес) — р. 17.343. Но за исплату ових обвезница има српска држава код Государствене Банке свој нарочити фонд у коме има р. 8.260·17·.

У свима овим документима не говори се нигде о каквом курсу овог зајма, т. ј. он је још једнако важно као *al pari*.

У доцнијим пак извештајима разних финансиских комисија истиче се да је емисиони курс овога зајма био **79·80%**; тако се вели и у последњем званичном извештају Управе Државних Дугова[1]), и при томе се израчунава да

[1]) „Преглед свију сталних дугова Кр. Србије у 1906“ у Шематизму за 1906).

је првобитни износ (пројектовани) био 8,533.834·59 динара номиналних, 6,810.000 ефективних. Откуда долази овај курс — нисам никако могао наћи тачних података. Претпостављајући да се ту нема посла са каквом простом омашком неке комисије која би била унела ту заблуду о курсу, остаје једино могуће решење да је тај курс постао онда кад је Государствена Банка откупљивала обвезнице овог зајма и заменила их за генералну обвезницу, вероватно да је она тада њих откупила не по номинали но по споменутом курсу, али је непознато на чију је то штету било — да ли дотадањих сопственика или Србије — и како је та штета плаћена.

Као позитивно можемо закључити само то да је стварно примљено из Русије на име овог зајма 2,130.000 рубаља, што чини (рачунајући рубљу по 2·50 дин.) на 5,325.000 динара, и да је тај дуг износио 1881 године 1,836.405 кредитних рубаља (око 4,591.012·50 динара). —

Даља историја овог зајма показаће се у току излагања; овде да напоменем само да он још није исплаћен, ма да се више пута намеравало да се цео исплати од једном, и да се од неколико последњих година плаћа на њега (на основу једног специјалног споразума) само интерес (а не и отплата) по 187.500 динара годишње; остатак главнице дуга износио је на дан 1—I—1907 год. 3,750·000·—динара.[1])

Сви досадањи покушаји нису дакле прибавили довољно новчаних средства; и сам руски зајам дао је мање резултата но што се у опште могло очекивати: његово је реа-

[1]) Са овим *зајмом* који је Русија дала Србији не треба мешати ону новчану ратну субвенцију коју је Русија у току самог рата дала Србији у суми од 1 милион сребрних рубаља. Интересантних података о тој ратној помоћи дао је Јов. Ристић у својој књизи „Дипломатска Историја Србије за време ратова за ослобођење и независност“. Изложивши опширније уређивања Русије да и Србија уђе у рат и покушаје Србије да добије новца за ратну спрему, он износи како је руски цар обећао српским изасланицима један милион рубаља за организацију српске војске за рат, и 300.000 рубаља за пострадале у рату, не тражећи да се то врати ако не буде рата (II, 14).

....„У половини јула (1887) министар финансија примио је прву половину тог милиона, у 97.087 империјала (по 20·66 fcs. = 2.005.837 франака или 167.153 дуката). С другом пак половином је подуже отезано. 12. јануара 1878 дошла је исплата за први месец војевања (децембар) у 270.000 рубаља или 90.000 дуката бесарских (у 52.216 империјала). „Ну то је био и први и последњи месец исплате, и ако је било три месеца војевања“... (II, 66—92). —

лизирање протегнуто у недоглед, при том је био закључен у кредитним (папирним) рубљама чија је вредност непрестано падала и тиме још већма редуцирала помоћ с те стране.[1]) С таквом се ситуацијом није смело загазити у рат; средстава је требало наћи пошто-пото, ма од куд. И кад се није могло наћи новца на зајам ни путем патриотског ни путем принудног ни путем добровољног зајма, онда се прибегло неколиким врстама најгрубљих принудних зајмова.

Један такав облик била је *реквизиција*, принудни зајам у „натури". — Одредбе о реквизицији донео је закон од 17 јула 1876, на основу чл. 56 Устава. По том закону војне власти су имале да покупе од грађана животне намирнице поглавито, а поред тога и остале предмете који би били ма од какве користи за војску, комору, транспорт, болнице и т. д.; реквирирање се вршило по извесном распореду, као и код принудног зајма у новцу; на реквириране предмете издавале су надлежне власти признанице, на основу којих је њихов сопственик стицао право да се некад, у боље време, наплати од државе. Војне власти имале су пак да воде нарочите прибелешке о томе колика је количина предмета реквирирана и колико је признаница издато, да би се на основу тога ухватио рачун колико се држава путем реквизиције задужила.

Излишно је напомињати да је и овај зајам, још много горе но онај новчани принудни зајам, био врло неправично распоређен. Успомене на реквизицију и данас живе у најјачој успомени у народу, и многи и многи имају да приписују своју материјалну пропаст или страшно материјално поремећење овоме принудном зајму у натури. Постоји факт да се није много скрупулозно оцењивала привредна способност реквизиционог обвезника; узимало се где се шта стигло и нашло, како је где било лакше и згодније добавити извесне предмете; распоређивање је било без икакве сразмере и обзира, грубо, брутално, војничко. — Благодарећи ратном стању и специјалном закону о реквизицији, изгледа да је

[1]) Курс тих рубаља кретао се, по подацима комисије од 1887, у то време око 2·20—2·30—2·50 дин.

овим путем још највише средстава прибављено — видели смо већ по коју цену.

Сам овај „реквизициони зајам" био је доцније предмет грдних заплета и великих финансиских мука и невоља. Најпре, тачних података о величини дуга није било; спискови војних власти показали су се као врло нетачни, појавило се много незаведених признаница, разне злоупотребе дале су повода многим парницама и суђењима и т. д. Укратко, остала је једна замршена ствар, која се доцније морала решавати путем извесних комисија и пописа... „Од 1876 није прошла ни једна скупштина у којој није покретано питање о уређењу и исплати реквизиције;... изашло је на јавност да у народу има много квита од реквизиције које нису замењене уредним квитама, па чак и без квита. С тога се стално тражила комисија за попис и сређивање реквизиција."[1]) —

Првобитно се, на основу свих вероватних званичних података, ценила сума реквизиционог дуга на 7,746.591 дин.[2])

Реквизиција није остала последњи облик принудног зајма; у данима кризе Србија се послужила и *куповином на почек*. Тим путем задужила се Србија у ратним годинама сумом од *1,731.380·12 динара*, и то за 1,228.392 динара у земљи, а за 502.988 на страни. — Најзад, у крајњој нужди држава се машила и приватних капитала који су у њеним касама лежали као *депозити*, кауције etc. (на ово се влада овластила нарочитом законодавном одлуком). Сума дуга по том основу изнела је на 2,469.045·65 динара.[3])

Да сумирамо сад дуг из ратних година, по свима овим разним позицијама, према овим приближним подацима.

Добровољни зајам	1,224.976·09	дин.
Расписани унутрашњи . . .	8,994.316·—	„
Реквизиција	7,746.591·—	„
Куповина на почек	1,731.380·—	„
Утрошени депозити	2,469.045·65	„
Руски (по признаници од 1881)	5,325.000·—	„
Свега	27,491.308·74	дин.

[1]) „Самоуправа" бр. 6. за 1881.
[2]) Вукашин Петровић, op. cit.
[3]) Ibid.

Ову суму треба допунити износом руског дуга од 1867; не могући пак утврдити колико је до доба рата још било остало стварно на дугу овог зајма, ми морамо узети само приближно да је Србија по завршетку рата имала око *28—29 милиона* дуга.[1])

На ту суму требало је плаћати интерес, ако не и отплату. „Сваког 1. јула, почев од 1877, требало је Србији спремати 825.000 динара у име интереса. Мислило се да ће редовни приходи за то довољни бити, па се највишим решењем од 27 октобра 1876 (Зборник XXIX), наредило да се интерес на зајам прве године исплати из готовине државне благајне. Но ова готовина не беше толика да се њоме могаше покрити тај интерес. Увидело се одмах да редовни приходи нису довољни; требало је тражити нове изворе.“...[2])

Тога ради је Народна Скупштина донела у Нишу 1878 решење озакоњено 19. јануара 1879, (Зборник XXIX), по коме су (чл. 1) извори за одужење државног дуга учињеног у рату за ослобођење: 1) *упис у радње* и 2) *проценат* на плате, пензије и приходе чиновника грађанског и војног реда и т. д., и на приходе манастирских и црквених добара. — Но овај закон није се могао одржати ни годину дана, поглавито с тога што је био врло рђаво израђен и што је дао много маха самовољном примењивању његових диспозиција. Чл. 2. тог закона оптерећава уписом „свако стање и занимање које какав приход доноси“, чл. 6. оставља општинском одбору да по „својој савести и увиђавности одреди колико ко да плати за упис у радњу“, а чл. 39. оставио је право министру финансија да изда *упутства* како да се примени овај закон — право које је министар сувише опширно употребио. — Због свега овога овај је

[1]) Влад. Јовановић („Ера страних зајмова“) рачуна суму дуга овако:

Народни зајам (са интересом), реквизиција и други унутрашњи дуг	24.742.685 дин.
Оба наша дуга у Русији, са интересом и отплатама	7.361.280 „
Свега	32.103.965 дин.

Ова је сума пак с тога већа од оне горње, што је овде урачунат и неплаћен интерес и отплата за неколико година; кад се то одбије онда се обе цифре јако приближују.

[2]) *В. Петровић*, op. cit.

закон убрзо постао јако омрзнут и добио непопуларно име *„патентарина“*. — При том се показао поврх свега као врло неиздашан: државна каса примила је свега од разреза по њему учињеном — 690.850 динара[1])

После годину дана замењен је он *„законом за одужење државног дуга“* од 27. јануара 1880, којим се установљава (чл. 1) *процентуални прирез* који се има плаћати уз грађански порез. И овај озакоњени предлог и још три друга пропала његова такмаца—предлога који су ишли на замену патентарине другим каквим сигурнијим извором прихода, оснивају се на систему *прореза*. Ово није прост случај; једина сигурна основица за какву финансиску меру која је имала за циљ *сигурно*, брзо и *лако расподељиво* примање морала се базирати на тада *једино поузданом* податку: броју пореских глава.

Број пореских глава износио је у II полгођу 1879. године 334.017. Од тога броја плаћало је 167.318 *главницу* (пун данак), 74.769 плаћало је мању порезу од главнице, а 91.930 већу.[2]) Базирајући овај прирез на тадањем закону о порези (од 12 октобра 1864). Овај закон је наређивао да они пореска обвезници који плаћају *главницу* буду оптерећени са 4 динара, они што плаћају већу порезу од главнице оптерећени су прогресивно од 7,75 до 44,70 динара по селима, до 113·70 у варошима и до 300 у Београду; они пак што плаћају порезу мању од главнице ослобођени су овог прореза. — Чл. 7. је наређивао да се у 1880. неће примати у каматним упутницама (расписаног унутрашњег зајма) више од $^1/_3$ оне суме коју би дотично лице имало да положи у име овога прореза. —

„Нико није у овом новом прирезу гледао идеал правде, нико није у њему гледао једини пут за одужење државног дуга;..... али требало је пошто-пото платити интерес *који за четири године не платисмо*. Сума коју у то име требаше наћи за исплату неизмирених интереса износила је 3.300.000 динара. Патентарина, која беше прорачуњена на 1.100.000 динара једва даде половину милиона, дакле једва шести део оне суме коју је требало „из ока из бока“ наћи“...[3])

[1]) *„Отаџбина“* XXX, стр. 292.
[2]) *В. Петровић*, op. cit.
[3]) Ibid.

Према доцнијим податцима[1]), овај прирез дао је 1881 године 1,922.134 динара, а 1882 године 2,166.216.

И ако су ове цифре прилично велике, ипак је то било још недовољно да се покрију заостали ануитети и да се продужи уредно текуће плаћање. Последица тога је морала бити да се услед недовољности средстава за сада већ редовне издатке пошло на сусрет замршеним ситуацијама а да се већ по мало, с краја, загазило у буџетске дефиците.

[1]) *„Отаџбина“* XXX, стр. 292.

II.

1880 година оставила је Србији дакле дуга на 28 милиона, четворогодишњи неплаћен интерес и дефицит у буџету.

Али то није све.

1880 закључила је Србија са Аустро-Угарском *железничку конвенцију* по којој се (чл. 2.) обвезује да у смислу члана XXXVIII Берлинског Уговора сагради до $^{3}/_{15}$ јуна 1883 железницу од Београда до Ниша са огранцима до Врање и до Пирота, а исто тако (чл. 3) да ће без одлагања, а најдаље у року од шест месеци рачунећи од $^{3}/_{15}$ јуна 1880 отпочети грађење означених пруга. . . .

О грађењу српских железница мислило се и раније; влада Ристићева била је чак донела и један закон 1875 о градњи железница. Сада међутим ово није више зависило од добре воље и увиђавности појединих влада но је постала једна међународна обвеза са одређеним роком извршења.

Одмах после закључења конвенције Ристићева влада расписала је конкурс за грађење српских железница, и то путем концесија. Но тај конкурс није имао великог успеха — видећемо доцније зашто; овде да напоменем само да су на тај конкурс дошле свега две понуде: једна од руског предузимача *Баранова*, друга од једне француско-белгиске групе. Понуда Барановљева није била озбиљна те с тога није ни узимана у оцену, а ону другу је оцењивачка комисија од 22 лица једногласно одбила.[1])

26. октобра 1880 Ристићеву владу заменила је нова, образована из истакнутих чланова политичке групе „Ви-

[1]) Говор Мите Ракића у Народној Скупштини поводом дебате о уговору са Бонтуом.

дело", организиване доцније (једним делом) у „Напредну Странку". Први послови који је нова влада имала да предузме били су ови финансиске природе: сређивање финанског стања и решавање железничког питања.

При решавању овог последњег, епохалног питања о подизању железница, нова влада је напустила метод конкурса. Да би избегла — по њеним речима — разне интриге и уплетања са стране, диктирана разним политичким разлозима, она је изабрала други пут: да непосредно ступи у везу са једним јаким друштвом и да тако ствар кратким путем сврши. Друштво са којим је влада ступила у преговоре било је друштво *Генералне Уније* у Паризу; са њеним председником Евженом Бонту-ом, закључен је најпре прелиминарни уговор који је најзад и дефинитивно у Скупштини усвојен и добио законску форму. Пре него што би пак прешли на ближе расматрање овог уговора и његове историје, потребно је бацити један поглед на историју самог тог друштва са чијом је судбином тако многоструко скопчана историја српских финансија.

Друштво Генералне Уније *(La Société de l'Union Générale)* основано је било у Паризу 3. јула 1878 године, са основним капиталом од 25 милиона, уплаћеним у четвртину, као једно од оних финансиских друштава која су спекулисала, à la Crédit Mobilier, на предузећима најразличнијих врста. Без довољног капитала да сама предузму и изврше какво велико индустриско, грађевинско или финансиско дело, ова су друштва — а било их је око седамдесетих година подоста — узимала на себе улогу посредника између капитала и посла; да би зарадила што већи комисион, она су се упуштала у послове скопчане с највећим ризиком, често веома духовите — често шарлатанске комбинације, којима је међутим увек недостајала солидна основа. Стога су сва та друштва набрзо озлоглашена као авантуристичка, изгубила су сваки кредит, те и испропадала редом.

У ово време међутим кад је Генерална Унија ступила у везе са Србијом, оваква друштва још нису била дискретована сасвим. — Сама Генерална Унија била се спочетка, под председништвом маркиза de Ploec, веома запетљала у

неке неповољне банкарске послове. Услед тога је била принуђена да на своју управу позове једног човека високе финансиске репутације и огромних способности, Евжена Бонту-а, који је дотле већ 21 годину живео у Бечу, у последње време као директор *Südbahn*-а. По његовом доласку за председника, Унија је нагло почела напредовати. Извукавши се једном срећном финансиском операцијом са обвезницама северо-источне угарске железнице из свог критичног положаја, она се одмах с највећим успехом бацила на читав низ предузећа и послова. — Ово нагло разграњавање њених операција може се схватити само тако ако се зна да је њен нови председник имао већ готов у џепу читав низ својих студија[1]), на основу којих је сад одмах дао план рада Унији. Тај план збиља је био велики, и могао би се резимирати у овоме: прокрчити пут француским капиталима на Исток и дати им тамо значајнију улогу од немачких. Пут тај на исток требао да се изведе по етапама: Беч, Пешта, Београд, Солун и Цариград.

У Бечу, као најзначајнијем месту за диригирање свим овим великим пословима, створио је Бонту једну јаку банку у октобру 1880 године — бечку *Лендербанку*; њено стварање извео је необично вешто, брзо и дискретно, и задобивши концесију, дотирао је њене фондове искључиво француским капиталом — капиталом клијентеле Генералне Уније[2].)

Наместивши се у Бечу, Бонту је почео да ради на оснивању пештанске Ландесбанке, а у исто је време најактивније настао око српске владе, да своју делатност пренесе и на Србију. Он је високо ценио економски значај Београда: „Погледајмо, вели он у својим мемоарима, на карту Европе; видећемо Београд везан воденим путовима првога реда, Савом и Дунавом, са западом, истоком и

[1]) 1855 г. студирао је он за рачун *Crédit Mobilier*-а економско стање Румуније; од 1855—60 посветио је био сву своју пажњу проучавању Угарске; од 1861—73 био се посветио испитивању свију индустриских и економских питања Аустрије; 1868 је активно радио на питању турских железница; 1869 бавио се питањем о српским *железницама* и поднео Талаботу мемоар о могућој вези Дунава са Солуном; затим је испитивао експлоатацију шпањолских железница и израдио пројект за руске јужне железнице.

[2]) После катастрофе 1882, акције Лендербанке прешле су у руке немачких капиталиста, и француски је капитал дефинитивно потиснут одатле.

центром Европе. Ја сам себе замишљао да ће за три године гвоздени путови допутити природу и везати Београд за целу цивилизовану Европу; за исто време изгледало ми је да ће српске железнице проradити и бити доведене у везу са пругама већ тада отвореним из Цариграда и Солуна. Београд би постао врата кроз која би пролазила цела велика трговачка и економска струја, циркулишући између западне Европе, Илирског полуострва и Истока. Београд би постао за тај огромни простор центар дирекције свих оних утицаја које би железнице донеле собом. А какво би тек место заузела у целом овом индустриском и трговачком покрету српска Народна Банка, за коју смо хтели некати концесију коју бисмо извесно и добили!... Ја сам мислио да извршим у Србији многе послове. Хтео сам показати како једна моћна финансиска установа, као што је била Генерална Унија, радећи на развитку једне нове земље као што је била Србија, може прибавити себи богате зараде подижући у исто време богатство народа који ју је примио."

Неоспорно је да је Бонту био човек од већих финансиских идеја и да је својим комбинацијама давао грандиозне размере. Он је умео да згодним начином направи Генералну Унију тобож клерикалном институцијом, у самој ствари он је хтео да прикупи оне силне капитале који су неорганизовани лежали у рукама цркве и аристократије француске и да их употреби за велике спекулације. — Али у крајњој линији и он је имао јаку авантуристичку црту; он је трчао за профитом врло несмотрено, и био је задовољан кад је првих година могао да покаже у билансу Г. Уније велику чисту добит и кад су акције Унијине скакале у курсу до баснословне висине.

То се може видети из ових података: Генерална Унија удвојила је априла 1879 свој капитал на 50 милиона уплаћених у четвртину а новембра 1880 на 100 милиона. У билансу за 1880 показала је бруто дохотка 13,450.000 франака, и то на ефективни удеонички капитал од 12·5 милиона јер је друго удвајање капитала било тек при крају исте године; кад се одбију трошкови у 1,984.111 фр. остала је чиста добит од 11,466.760 фр. Од ове суме дато је: удеоницама првог кола 5%, што износи 625.000 фр; редовном

резервном фонду 1,084.176 фр; изванредном резервном фонду 2 милиона; управном одбору 775.758 фр., а остатак је подељен (као дивиденда) по 40 франака на сваку акцију, уплаћену са 125 франака.[1]) — Акције Генералне Уније стајале су у то време на цени око *1750 франака* по комаду; у току 1881 године, кад је основни капитал повећан на 150 милиона издавањем новог кола акција, њихов је курс скочио чак на **3.400.** Једном лаику, који није знао ни мало финансијске историје, могло је изгледати да Генерална Унија стоји на гранитним ногама; један пак познавалац ствари могао је већ из ових цифара видети да овде има велике несолидности и да је цео овај сјајни успех само кула од карата.

Српска пак влада дала се завести овим сјајем Генералне Уније и закључила је с њоме 22. јануара 1881 године општу конвенцију за грађење железнице. У скупштини је 6. фебруара прочитан указ којим се влада овлашћује да тај уговор поднесе скупштини, а сутрадан је изабран одбор од 15 лица да га проучи и оцени.[1])

Та општа конвенција састоји се из три дела: први говори о зајму којим би се набавио новац за покриће трошкова око грађења пруге Београд—Врање; други о грађењу исте пруге, а трећи о образовању друштва за експлоатацију ове пруге. — Ево најважнијих одредаба те конвенције:

ДЕО I

Зајам.

Чл. 1. Стварна сума зајма биће од 71,400.000·— динара.

У случају ако ова сума не би била довољна да покриje у првом реду радове, које предузимач на се узима; у другом реду и пошто се потпуно исплате сви радови, трошкови који падају на терет влади за постројење железнице и који су ниже означени, — уговорено је да ће се разлика колико буде покрити:

1. Резервом интереса добивених на зајам за време трајања радова.

[1]) Овај биланс штампан је и у „*Самоуправи*" за 1881, бр. 45.

[2]) „*Самоуправа*" за 1881, бр. 15. Узгред споменуто, владин клуб је изабрао чланове у овај одбор по своме нахођењу, без споразума са радикалном групом; ова нетактичност била је први узрок разлажењу ове две групе, које се доцније развило у крајњу заоштреност.

2. Сувишком годишње отплате.

Чл. 2. Трошкови који падају на терет владе ови су:

1. Партија савског моста који пада на терет српске владе;
2. Веза овог моста са Београдском станицом;
3. Надзорни трошак;
4. Куповина и накнада земљишта, која сума не сме прећи суму од 6.000 динара по километру.

Чл. 3. Српска влада издаће као против — вредност овог зајма 200.000 обвезница од 500 франака сваке, које ће носити назив: хипотекарне обвезнице српских државних железница. Ове обвезнице доносиће 25 динара годишње, које ће се исплаћивати полугодишње првог Јануара и првог Јула сваке године, и исплатиће се al pari у року од 50 година средством тромесечних извлачења.[1])

Г. Бонту изјављује да ће их све примити по течају од 71·40 од сто или по чистој цени од 357 динара од обвезнице (седам на сто). —

Чл. 4. Влада српска обвезује се да плаћа г. Бонту-у у име друштва и то за 50 година од дана означеног у чл. 13. годишње шест милиона који представљају: а) интерес на зајам; б) отплату; в) вишак одређен за исплату трошкова око грађења, као што је ближе означено у чл. 1. који ће, *после потпуне исплате ових трошкова*, остати на расположењу српске владе.

Чл. 5. Г. Бонту у име друштва задржава себи право да се горе означене обвезнице замене обвезницама друге форме, а поименце обвезницама лутриским, без да се стварни резултати операција могу изменити, како што се тиче суме која се стварно добити има, тако и што се тиче годишње отплате коју српска влада давати има.

Чл. 6. Добивени зајам има искључно служити за грађење железнице, а не може се ни под којим изговором употребити на што друго.

Чл. 7. Зајам ће се у целој својој номиналној вредности интабулисати на првоме месту на железници Београд—Врање.

Чл. 8. Влада српска обвезује се употребити све своје силе кад то г. Бонту у име друштва заиште, да постигне да се зајам котира на главним европским берзама.

Чл. 9. Влада српска изјављује да ће за гарантију годишње отплате, означене у чл. 4, употребити следеће изворе:

1) Чист приход од железнице, од дана кад се иста пусти у саобраћај;
2) Приход од ђумрука;
3) До нужне суме, приход од грађанског данка.

[1]) Закључним протоколом од 22. јануара 1881. ово је измењено у *месечна* изклачења.

Чл. 10. Образоваће се под именом касе зајма железничког парочита каса која ће стајати под двогубом контролом једног државног чиновника и једног представника Генералне Уније. Управа железничке експлоатације полагаће овој каси редовно чисте приходе од ђумрука на станицама железничким. Остали приходи који имају служити за годишњу отплату, полагаће се истој каси у 12 пута годишње. — Ни једна сума неће се моћи из ове касе издати на што друго, осим на исплату годишње отплате.

Чл. 11. Свака три месеца, ако не чешће, предаваће парочита каса Генералној Унији у Паризу суму од једног милиона пет стотина хиљада динара, колико износи четвртина годишње отплате.

Чл. 12. Сва акта која се тичу овог зајма биће слободна од сваке дажбине. Годишња отплата, коју српска влада дугује по овом зајму, неће се ни под каквим изговором подврћи каквом данку или каквом одбијању.

То исто важи и за купоне обвезница зајма и за исплату истих обвезница.

Чл. 14. Г. Бонту се обвезује да остварење зајма у колико је то могуће подели на целу периоду потребну за грађење железнице; али разуме се да зајмодавац има право извршити ово остварење зајма колико успех операције то захтева, у време које за сходно нађе, па и да цео зајам оствари одмах после ратификације ове конвенције.

Чл. 15. Суме добивене остварењем зајма могу, по вољи српске владе, или остати депоноване код Г. Уније која ће у овом случају плаћати српској влади $4^1/_2$%, или се положити у касу Банке француске, но разуме се да ће само г. Бонту у име друштва имати право да подигне те суме и да ће он то моћи чинити постепено и у мери у којој послови буду извршени и од српске владе за исплату одобрени. То ће исто бити и са годишњом отплатом за онај њен део који одговара капиталу који још није емитиран.

Чл. 16. Влада српска имаће у Паризу представника који ће одржавати односе са Генералном Унијом.

ДЕО II

Грађење

Чл. 18. Књажевско-српска влада уступа предузимачу грађење железничке пруге, која ће полазити од једне тачке на обали савској више Београда, одговарајуће мосту који ће се на тој реци саградити и којега је место одређено конвенцијом од 9 октобра 1880. а која ће пруга ићи до границе отоманског царства одонуд Врање.

Чл. 19. Предузимач се обвезује да о свом трошку и на свој ризик сагради и изврши у уговореном року железницу о којој је реч, и да је преда држави српској која ће том предајом постати и остати искључиви власник исте.

Чл. 22. Рок за који се има пруга свршити да би се могла предати експлоатацији, одредиће се узајамним сагласјем између владе и предузимача најдаље за три месеца после потписа ове конвенције.

Чл. 23. Грађење ће се извршити сходно техничким деловима (Cahier des charges) који су придати овој конвенцији и образују њен саставни део.

Чл. 24. Предузимач ће поднети влади на одобрење планове и пројекте, прописане техничким условима, а влада ће предати предузимачу земљиште... потребно или стално за постројење самог пута и његових припадлежности... или привремено за провизорна скретања и обилажења итд.

Чл. 28. У име накнаде за своје обвезе и у колико их буде извршавао, предузимач ће добити као отплату извршења железнице суму од 198.000 динара ефективно за сваки километар.

Чл. 29. Ефективне исплате у злату вршиће се преко друштва Г. Уније у Паризу или у Београду, по вољи предузимача по ниже изложеним основама.

Месечне исплате вршиће се по списку (bordereau) приложеном овој конвенцији под Б) које је и саставни део и у коме је означено како се укупна цена има поделити на разне категорије набавака и радова.

Чл. 31. Целокупна цена коштања свију радова и набавака ма ког рада на станици београдској... изузимајући само трасмане, набавку и намештање коловоза, не сме превазићи суму од два милиона две стотине хиљада динара, које ће предузимач морати ефективно утрошити, на основу оправдавајућих докумената и не тражећи за себе никакву добит...

Постројење пруге не обухвата ни мост на Сави, ни везу између тога моста и београдске станице, ни везу са станицом на реци, ни ову станицу — који сви радови остају на терет владе.

Чл. 32. Кад радови на једној секцији од најмање 25 км. буду довршени, влада ће на захтевање предузимача привремено примити ту секцију и платити предузимачу потпуну цену по одбитку гарантије од 5%. Но при свем том предузимач ће остати одговоран за извршене радове и мораће их и даље одржавати у добром стању до предаје целе пруге.

Чл. 33. Кад цела пруга буде довршена и кад све секције постепено буду примљене као што је горе речено, приступиће се под обостраним надзором мерењу ланцем од почетка пруге у Београду до границе близу Врање. Ово мерење

служиће као основа рачуна за салдирање сума које се предузимачу дугују.

...Држави ће тада ући у притежање пруге и предузимач ће се ослободити од сваког даљег одржавања, али ће при свем том остати одговоран за време од пет година за послове рђаво израђене, који би се констатовали узајамним сагласјем или у случају несагласја изборним судом предвиђеним у чл. 42. ове конвенције.

Уговорено је да се дужина од 363 км., коју има пруга по предпројектима владиним, узима за основу приближне дужине коју она мора имати. Ова се дужина може увећати са 2% услед разлике у пројектима, али се, у колико је то могуће, неће смети увећати већом цифром осим у случају нужде коју би влада признала.

Чл. 34. Предузимач неће за време трајања радова плаћати никакву порезу на заузето земљиште; то исто вреди за здања и друге зграде подигнуте на том земљишту.

Чл. 35. Материјал сваког рода, гвожђарија, алати, машине и све справе које би предузимач доносио са стране за постројење железнице, пуштаће се у Србију слободно и биће изузете од свију ђумручких такса и других дажбина.

Чл. 36. Сав материјал..... биће у Србији ослобођен од сваке таксе.

Чл. 37. Предузимач се ослобођава од жиговине и других такса за сва акта односећих се на постројење железнице и на њену организацију, докле траје грађење.

Чл. 39. У циљи да би набавио материјал потребан за грађење српских железница, предузимач имаће право, докле грађење траје, да експлоатише камене мајдане и шуме државне, по цени која ће се утврдити у споразуму с владом.

Чл. 42. Спорове који би се могли изродити између владе и предузимача, односно извршења и тумачења прописа ове конвенције и њених додатака, судиће изборни суд састављен из два члана од којих ће једнога именовати влада а другог предузимач у року од једног месеца пошто на то једна страна другу позове, — и из једног трећег кога ова два члана изберу.

Ако се изабрана два судије не споразуму о избору трећег, овога ће именовати главни савет мостова и путова у Белгији.

Пресуда ових судова биће извршна и обвезна, нити ће се моћи оспорити путем апелације ни којим другим.

Чл. 46. Влада српска обвезује се формално ако сама не би градила у режији другу државну пругу од Ниша до српско-бугарске границе преко Пирота, да извршење исте уступи предузимачу под условима ове конвенције и њених додатака,

али по цени која би се одредила узајамним сагласјем и која би се одредила између 210.000 и 225.000 динара од км.

Што се тиче огранка до Смедерева, влада задржава предузимачу право првенства над другим конкурентима при једнаким условима.

Чл. 47. Да би гарантовао извршење својих обвеза предузимач мораће положити кауцију од 4,000,000 динара, у вредностима првог реда, које представљају равну вредност по званично обележеним курсевима у Паризу, Лондону, Бечу или Берлину.

Ова кауција враћаће се предузимачу према мери у којој радови буду извршени, и у сразмери у којој цела сума месечних рачуна стоји према целокупној вредности пруге.

Кад се цела пруга прими, онај део ове кауције који још не би био враћен исплатиће се предузимачу по одбитку суме од 500.000 динара која ће остати депонована и од које ће се сваке године једна петина враћати предузимачу, докле не истече рок одговорности предузимачеве за рђаво израђене послове, предвиђене чланом 33.

Ова кауција положиће се по избору предузимача било Француској Банци, било Народној Банци у Бечу, било Царевинској Банци у Берлину, и признанице ће се предати српској влади.

Депонована сума мораће се вратити предузимачу, као што је изложено, само кад влада изда за то налог.

ДЕО III

Основи за уговор о експлоатацији.

Чл. 48. Влада српска обвезује се да г. Бонту-у, председнику друштва Генералне Уније, или другом ком друштву које би он за ту циљ образовао а влада би га примила, повери експлоатацију пруге Београд—Врање под општим условима који су ниже означени и који имају служити као основ за коначну погодбу.

Чл. 54. Таксе се имају наплаћивати по тарифама које ће влада одређивати.

Чл. 56. Са своје стране влада српска обвезује се:

1. Да плати:

а) За два влака дневно, у сваком правцу, са једном машином, од којих ће један бити за путнике а други мешовит, накнаду од 7.800— динара од км., која се има полагати месечно.

б) За сваки даљи влак са једном машином, који би возио по налогу српске владе, накнада ће према брзини, саставу и

километричној даљини кретати се између 2·50 и 4 динара од километра.

в) Годишњу накнаду од 5% интереса и 2% амортизације на целокупну вредност материјала употребљеног на прузи.

г) 2% од нечистог прихода.

2. Да по истеку уговора узме материјал по оцени вештака.

3. Да о свом трошку изврши послове увеличања путова и станица који би могли постати нужни услед развитка саобраћаја. Да поправи штете причињене ванредним узроцима као елементалним случајевима, поплавама, пожарима, насиљима, ратом итд. пошто је друштво обавезно само на нормално одржавање.

Чл. 58. Уговор о експлоатацији трајаће 25 година. Но у току последњих 10 година српска влада моћи ће у свако доба споразумети се са друштвом и узети у своје руке експлоатацију пруге."

*

Овај компликовани уговор, који неоспорно садржи у себи много веома тешких обвеза по Србију, изазвао је буру негодовања у јавности и најоштрију критику у журналистици. Закључење овог уговора постало је један догађај са великом парламентарном и политичком историјом. Ну пре но што бисмо прешли на излагање те историје покушаћемо овде да независно од свега тога претресемо објективно сву конвенцију.

Прва ствар која пада у очи јесте оно чудновато тројство изложеног уговора. Само се собом намеће питање какав је био циљ тог тројства. Зашто се сасвим одвојено контрактира зајам, па се после узајмљени новац предаје истом кредитору да са њиме сагради нову железницу, по новом уговору, а затим се поново истом контрахенту — сад као сасвим новом лицу, — предаје засебним уговором та железница у експлоатацију? На први мах изгледало је да је српска држава уступила Генералној Унији управо *концесију* за грађење и експлоатисање железнице, и то под врло тешким условима по државу. „Кад друштво Г. Уније прима на себе да нађе новац, да сагради железницу и да одржава саобраћај на њој, онда се ово каже на чистом и простом језику: друштво Г. Уније добило је од српске владе концесију да сагради и експлоатише српску желез-

ницу Београд—Ниш—Врање. За те обвезе . . . . држава јамчи друштву годишње 6,000.000 динара интереса с отплатом за 50 година на ону суму коју предузимач потроши. Поред тога још јамчи му 5% интереса и 2% отплате на ону суму коју предузимач утроши на возни материјал, и на послетку још му даје јемства да ће имати чистог прихода од саобраћаја најмање 7.800 динара на 1 км. или 2,831.400 динара на целој прузи годишње. Осим тога даје му још неке добити: 2% од целе печисте добити, а доцније уступиће му (чл. 61) шуме, камене и угљене мајдане по опредељеној цени". [1])

У самој ствари, циљ друштву Генералне Уније није био да дође до концесије, но су му сасвим други разлози диктовали овакво устројство уговора. — Као концесионар, друштво би много више ангажовало *себе*, и морало би *својим* капиталом — сопственим или узајмљеним — узети на себе израду ове железнице. Међутим баш оваква друштва као што су била Crédit Mobilier и Union Générale, нису се никад упуштала у предузећа својим капиталом, који за све своје операције никад не би могли ни набавити. Генерална Унија имала је 12½ милиона уплаћеног капитала онда кад је оснивала Лендербанку од 200 милиона капитала, кад је стварала мађарску Ландесбанку, кад је узела експлоатацију једног дела шпанских железница, кад се бавила срећивањем државних дугова Порто-Рика, и кад се истовремено поред још многих и многих других својих послова мајала за градњу српске железнице од 72—74 милиона динара вредности! — Циљ овог друштва је био да буде само *посредник* за три врсте посла, и да склопи уговор тако како ће из сваке предвиђене операције извући што више користи. И на тај начин, српска држава уступа *грађење железнице* Унији, али се истовремено обвезује да јој за тај посао сама нађе новца, путем зајма чије извршење полаже у њене руке. Да би се тим путем сигурније дошло до новца, друштво обвезује српску државу да му уступи за наплату дуга сав чисти приход од железнице, све приходе од ћумрука и — у колико први недостају — приходе од грађанског данка (чл. 9);

[1]) „Самоуправа" 1881, бр. 19.

даље, да за цео номинални износ зајма стави интабулацију на железничку пругу, да установи нарочиту касу за службу овог зајма, и да поврх тога уложи све своје силе да се овај зајам котира на главним европским берзама! Зајам се даје друштву ради подизања железнице, и тако је зајам доведен у везу са грађењем а ово са експлоатацијом. Послови се дакле групишу у једне руке, али се праве три специјалне, посебне погодбе. Ово раздељивање имало је — као што ће се видети — тај задатак да се из сваке операције исцрпе сви могући добитци, и да се тако истера већа добит но што би она могла бити да је посао био чист и прост.

Да разгледамо сад специјалне одредбе сваког одељка ове конвенције.

Сам зајам, узет издвојено од зависности у погледу његове употребе, био је веома скуп и са многим тешким условима. Његов брутто курс износио је 71·4%, према чему се стварни интерес пењао на 7%. У самој ствари, кад се узму у рачун сви трошкови око зајма који су падали на терет српске државе ови се услови још више погоршавају; највише пак тиме што је утрошак овог зајма био већ у напред одређен овом конвенцијом, под таквим условима који су неминовно значили поскупљивање зајма. На овај је начин емисиони курс његов маскиран, и знатни део цене зајма пренет у цену железничких радова. Ово ћемо видети мало доцније из самих цифара.

Скупоћа једнога зајма не може се апсолутно ценити, на основу каквог општег критериума; она зависи од многих моментаних стварних околности, и њих треба најпре добро испитати па тек онда створити свој суд. Скупоћа једног зајма зависи поглавито од поверења које може уливати дужник и од циља на који се има употребити узајмљени капитал, а затим од повољних прилика на новчаној пијаци. Узимајући ове главне моменте у вид, никако се не може рећи да је Србија заслуживала овако рђаве услове зајма. Она је истина била у доста заплетеном и тегобном финансиском стању и у још неразвијеном економском животу; при том, она дотле још није имала правог државног кредита, нарочито не на европској пијаци. Оно нешто зајмова што је дотле била начинила, били су узети или на силу

или су добивени из чисто политичких обзира, као ратна субвенција. Бонту је био први који је имао да прокрчи пута српском државном кредиту на пијаце западне Европе, и то у великом размеру; тај је посао свакако представљао извесан ризик који је морао бити плаћен.

Ипак, не треба заборавити да је рђаво финансиско стање било у годинама које су дошле непосредно иза рата, иза потреса који је морао поколебати финансије; али то још не значи да су наше финансије биле разривене као н. пр. Турске, но је то пре била само једна тренутна пертурбација. Исто тако, и ако у још неразвијеном економском стању, Србија није била земља економски пропала, исцрпена, земља у стадиуму пропадања, но земља која је тек ступала у живот, свежа, неисцрпена, богата. — Зајам је при том закључиван ради једног веома сигурног економског предузећа, које је и посредно и непосредно имало да умножи финансиску снагу Србије. Као реалну гарантију за овај зајам давала је Србија своје најсигурније приходе од железнице, ђумрука и грађанског данка, хипотеку на целу железницу, нарочиту касу под контролом једног делегата Генералне Уније и многе друге обвезе. Све је то само ишло у прилог кредитне способности Србије; обезбеде пак даване за овај зајам умањавале су ризик веома јако, те ни с те стране није било разлога оволикој скупоћи зајма. — То је у осталом признао у својим мемоарима [1]) и сам Е. Бонту, где се о рентабилности ове операције овако изражава:

. . . . „Комбинација је била исто тако добра и за Г. Унију, јер на основу гарантија које је добијала односно редовног плаћања терета овог зајма, друштво је могло без оклевања пласирати ове обвезнице међу своју клијентелу по максималној стопи од 6%, што би друштву оставило добитак од најмање 40—50 франака по обвезници, што чини целокупну добит од **8—10 милиона франака** од ове операције“ . . . .

Да напоменем узгред, ради упоређења, да је у овај исти мах угарска влада закључивала зајам код Ландесбанке у Пешти, такође ради железница, по курсу 84% и интересом 5% (папирна рента), не дајући ни изблиза онакве гарантије као Србија, и не везујући зајам за уговор о грађењу железница.

[1]) *L' Union Générale etc.* p. 74.

Али ово није све. Чланом 14. Бонту је задржао себи право да оствари цео зајам кад хоће, „па и одмах по ратификацији ове конвенције.“ А по чл. 15 он ће на тај новац, ако га задржи код себе, плаћати Србији $4^1/_2$% интереса! „То ће исто бити и са годишњом отплатом за онај њен део који одговара капиталу који још није емитиран.“ — Српска држава и Г. Унија стајале су у контокорентном односу, само би Србија плаћала 7% интереса на позајмљени капитал који би предала Унији на њену употребу, за шта би ова плаћала Србији $4^1/_2$% зарађујући и на томе $2^1/_2$% — што би годишње износило на 1,785.000 динара, под предпоставком реализирања целог зајма. Ова је одредба била веома неправедна и штетна, место ње је требала доћи одредба да се зајам има реализирати парцијелно сразмерно напредовању радова, или — ако се хтело да се осигура цело извршење зајма, — да се ти контокорентни односи тако удесе да Србија отуда нема штете.

План отплате овог зајма за 50 година био је састављен на овом основу:

а) 5% камате	5.000.000	дин.
б) 0.665255% за амортизацију . . .	475.000	„
в) за образовање резервног фонда за трошкове које влада има сама да подмири по чл. 2.	525.000	„
годишње свега	6.000.000	дин.

Поред тога имали би одвојено доћи трошкови експлоатације.

Једна је још одредба била у овом уговору, тако кобна по судбину његову. То је одредба чл. 15, по коме је узајмљени капитал остављен Генералној Унији или га је Генерална Унија на своје име имала депоновати у Француску Банку; тај капитал, за који је дала своје признанице и залоге, Србија је предала Унији на веру без икаквих гарантија. Изгледа да таданња влада није никада могла по-

сумњати у какву неисправност Уније или у њено евентуално банкротство; у томе слепом поверењу и лежи један од главних момената трагичног завршетка ове афере.

Други део уговора био је још тежи за Србију и њене интересе. У исти мах, њега је најтежи критиковати, јер цене железничких радова зависе од тако специјалних услова и стручног познавања проблема, да се простим упоређењем цена овог уговора са ценама железничких постројења других држава не може доћи до истине. Ја ћу овде због тога, место свих презумција и нагађања, пустити самога Е. Бонту-а да о овој ствари да своју оцену. Напоменућу још једном претходно, да је то човек који је провео 21 годину као директор *Südbahn*-а, да су главни објект његових студија, практичних радова и финансиских операција биле од увек железнице, да је питање о српским железницама проучио на терену и на основу планова и предрачуна пре но што је ступио у погодбу, — и да према томе његово мишљење мора бити врло значајно.

„Генерална Унија примила је на себе као предузимач градњу пруге која је полазила од Београда и свршавала се на граници турској, код Врање, пролазећи Ниш: целокупна дужина: 363—365 км. — Уговор је био начињен под најбољим (les meilleurs possibles) условима, да се избегну све тешкоће за предузимача. — Предузимач није имао никаква посла ни са сопственицима земљишта: држава је имала да дâ све накнаде које би потицале ма из ког основа; ни са ђумруком: сви предмети и сав материјал намењен овом предузећу били су ослобођени од таксе; ни са државном благајном: потпуно ослобођене од пореза. — Једини посао који је могао представљати извесан ризик, то је била београдска станица која се требала саградити по жељи српске владе, али да трошкови који би пали на терет предузимача не пређу 2,200.000 франака.

„Дакле укратко: пруга, са једним колосеком разуме се, солидно саграђена али без икакве раскоши, без накнаде за земљиште, без возног материјала, без намештаја станица, по просечној цени од *198.000* франака од километра. Ја сам тражио 200.000, и овај попуст од 1% је, понављам, једина концесија од наше стране. . . .

„Пруга Београд—Врање, могла се под условима погодбеника (cahier des charges) усвојеног од владе, саградити добро и солидно са просечним трошком од *150.000* франака по километру. Јануара 1882 сви главни уговори били су свршени, шине и гвоздени мостови купљени; најзад, изузимајући непредвиђене случајеве (који се нису ни догодили) могло се поуздано тврдити да ова сума неће прећи 150.000 франака по километру, чак стављајући на терет самог грађења све трошкове око проучавања, *око концесије* и т. д. Било је ван сваке сумње да ће предузеће дати Генералној Унији добит од 44—45.000 франака по километру, дакле укупну добит од **15—16 милиона франака.** — Када је Генер. Унија угушена.... друштво које је предузело српске послове Г. Уније пристало је да смањи цену градње железнице са 12,000.000 франака, дакле око 33.000 франака по км. Друштво које је предузело тако наше послове имало је још ипак лепу добит, на 10—12.000 франака по километру најмање.“ [1])

Прелазим најзад на трећи део овог уговора, на одредбе о експлоатацији железнице. — Чл. 53 остављ је право српској држави да одређује ред вожње и да утврђује тарифе, и то су сва права која је она себи задржала над својом железницом, поред голог права својине (nuda proprietas). А чл. 56 обезивао је на плаћања 2,831.400 динара (363 × 7.800) за редовна два воза дневно, додатке за ванредне возове, 5% интереса и 2% амортизације на капитал уложен у возни материјал, 2% од бруто дохотка, и на накнаду све штете коју би *force majeure* проузроковала. — Интересантно је питање зашто је влада уступила Унији и експлоатацију својих железница. Да ли је сматрала ово као јефтиније? или се бојала да је узме у своје руке услед тога што није имала спремних људи за тај посао? или је можда Бонту поставио то као *conditio sine qua non* целог уговора?... Изгледа по свима околностима да су ова два последња разлога била поглавито одлучна.

Пре него што би се дала реч о самој величини накнаде, односно о величини гарантованих прихода, намеће се

[1]) *E. Bontoux*, op. cit., p. 75—80.

питање: да ли је са гледишта саобраћајне политике пробитачно што је друштву одређен *fix* један доходак годишње? Да ли ће при таквим околностима друштво обратити довољну пажњу на развитак саобраћаја? Да ли су она 2% нечисте добити довољна да буду сигуран подстицај његове будне пажње? — Факта су одговорила на ова питања негативно, а ми ћемо видети да је при овим условима експлоатација српских железница тонула све више у дефицит сваке године, до год овај уговор није раскинут.

Што се тиче добити коју је друштво очекивало од ове операције, Бонту се надао поуздано „да ће чиста друштвена добит од експлоатације далеко прелазити 5—600.000 франака годишње, не рачунајући 5% интереса који је влада плаћала друштву на вредност возног материјала. Употребљени капитал могао се дакле надати приходу већем од 12%, и ја се нисам варао кад сам ценио капиталисану вредност добити по уговору о експлоатацији **на 6,000.000 франака.**“[1])

По све три ове позиције, по зајму, по грађењу и по експлоатацији железнице, добит друштвена имала је да буде по рачуну самог његовог председника **најмање 30 милиона франака.** — Кад се на грађењу железнице, чија је вредност по предрачуну имала изнети око 71—74 милиона, имало зарадити на 30 милиона, т. ј. преко 40%, онда се може видети шта значи везивање уговора о зајму за уговор о утрошку тога зајма; из овога се може видети како је у ствари маскиран прави курс зајма, и колико је он управо коштао: за номинално задужење од 100.000.000 франака на крају крајева, после завршеног круга метаморфоза, Србија је добијала **мање од половине** у реалној вредности железничког постројења. Из овога се најзад види и прави разлог тројства Бонтуовог уговора.

Да напоменем овде одмах да је влада истовремено потписала са Бонтуом прелиминални уговор о лутриском зајму ради консолидовања финансиског стања, т. ј. да се поисплаћују сви ранији дугови и заостали интереси, те да се добије чиста ситуација. Тај је зајам дакле закључен на

[1]) Op. cit., p. 85.

лутриске обвезнице, у номиналном износу 30 милиона, по курсу 74.50, интересом 3% и приближно исто толико на образовање суме за згодитке, т. ј. са ануитетом од 1,650.000 франака за чије би покриће служили приходи „прореза за отплату српског народног зајма,“ пошто би овом исплатом старих дугова тај приход био ослобођен. — Ја ћу о овоме зајму имати више да говорим мало доцније; овде могу само да напоменем да је заиста била врло здрава финансиска идеја средити све оне разнолике и тешке дугове из времена рата у један лакши. И сам овај зајам закључен је повољније но железнички: курс емисиони му је већи (74·50%), ефективни интерес му је мањи (5·5%).

„Ово није био сјајан посао за Генер. Уницу; њен део добити овде не би прешао један милион. Али ја сам налазио велике користи у томе да побољшам стање и кредит ове земље с којом су нас везивали толики заједнички интереси“, вели Бонту. — Но ако узмемо у рачун и овај „мршави“ ћар од лутриског зајма, онда се по тачном предрачуну Бонтуовом добит Генералне Уницје од првих ових послова са Србијом имала овако формирати:

„Од финансиске операције	8,000.000	фран.
од грађења железнице	15,500.000	„
капитализована вредност добити по уговору о експлоатацији . . .	6,000.000	„
од лутриског зајма	1,000.000	„
минимум	30,500.000	фран.

. . . . а то би изнело најмање по сто франака дивиденде на сваку акцију!“[1]).

*

Изложивши главне основе железничке конвенције, ми сад морамо пропратити њену интимнију страну, њено стварање и њену парламентарну фазу. У толико пре, што је овај уговор оставио дубоког трага у историји српских финансија и стекао најнеповољнији реноме; ово се према томе не може изоставити, ма како да је то деликатна ствар, и права слика Бонтуовог уговора не може бити потпуна без тог додатка.

[1]) Op. cit., p. 89. —

Најинтересантнијих података о свему овоме даће нам скупштински протоколи; истина много мање но журналистика тога доба, али зато много поузданијих и одређенијих.

Дебата скупштинска почела је 4. марта 1881, читањем извештаја *железничког одбора* који је био образован од чларова скупштине са задатком да дâ свој суд о предложеном уговору. Но и у самом том одбору образовале су се две противне струје, услед чега се он поделио на две групе и дао два извештаја: *извештај већине* одборске који је апсолутно одобравао и усвајао предложену конвенцију — на основу разлога који се понављају у току дискусије — и *извештај мањине* који је оштро прокритиковао све одредбе и дао неповољно мишљење о целом уговору. Из тога извештаја навешћу овде неколико места.

При почетку свога рада железнички је одбор, вели се у извештају мањине, тражио од владе обавештења да ли има још која понуда сем Бонтуове односно грађења железница, и ако их има онда је тражио да му се поднесу ради сравнења са Бонтуовом, литографисане — ради бржег рада. Влада је одговорила да таквих понуда нема и предала је одбору ових пет понуда (сем Бонтуове):

1. Филеља и Фремија.
2. Баранова и Терселена.
3. Вебстера и Јума.
4. Томе Танкреда.
5. Генерала Черњајева.

. . . . „Под утицајем владе да се ова ствар што пре сврши, одбор није добио ни толико времена да испита и оне податке који су саставни део Бонтуовог уговора,... нити да испита Cahier des charges, техничке услове, а то ли да приступи проучавању осталих понуда и да тражи која би од њих била најлакша и најкориснија.

Целокупни одбор, радећи под упливом владе да се железничка конвенција што пре сврши, прешао је брзо читајући све чланове опште железничке конвенције и чинио је редом своје примедбе код сваког члана за који је нашао да је нејасан, непотпун, штетан или убитачан по српске интересе. — И ако одбору није стајало у дужности да мења поднесени уговор но да га испита у целости... ипак зато на основу више пута понављане изјаве г. Министра Финансија да је Бонту рад да учини све могуће концесије, чланови одбора стављали су и формулисали поједине измене и допуне с

надом да ће их Бонту по уверавању г. Министра Финансија усвојити.

Али на жалост и на понижење одбора железничког и наше владе, г. Бонту није хтео усвојити на оне измене *које су једногласно решене* и на које су и г. г. *министри пристали*, а то ли на оне које су предлагали неколико чланова... Г. Бонту није хтео да усвоји ни једну измену која би олакшала терет државни или која би нашој држави дала већа и јача јемства да ће г. Бонту да изврши тачно и савесно склопљени уговор....

Кад смо саслушали закључни протокол на који је пристао г. Бонту, ми смо према стеченом уверењу приступили гласању: *да ли да примимо уговор с Бонтуом или да га не примимо.*

При гласању поделили су се били гласови у одбору и 6 посланика гласали су **за** *а други 6* **против**. *Два су се одборника уздржала од гласања, и то г. Марко Милојевић и Гаја Чупић; но овај последњи после кратког размишљања, и онај први после једног дана, пришли су онима који су гласали* **за**."

Прелазећи за овим у детаљну критику самог уговора, мањина нарочито удара гласом на то да је он начињен са Бонтуом онако испод руке, без конкурса, и да је тиме погажен закон о јавним грађевинама који изриком и јасно наређује да се при свакој јавној грађевини мора одржати усмена или офертална лицитација; затим да је железница несразмерно скупа, најскупља у Европи; да ће се исплаћивања вршити још у току рада по *просечној* уговореној цени, т. ј. по 198.000 франака од сваког израђеног километра, и да то оставља маха Бонту-у да изради само лакше километре и за њих се наплати, док би теже у опште оставио неизрађене; да је врло незгодно што ће се кауција враћати још у току самог посла а неће остати интегрално депонована до свршетка посла; што су одредбе о изборном суду такве да увек остављају могућност Бонту-у да продре са својим захтевима итд. итд.

На завршетку, мањина износи мишљење да се поднети уговор не може примити из следећих, резимираних разлога:

1) „Што се влада није послужила путем конкурса, или бар да је објавила свима главним предузимачима и финансијерима једнаке услове на којима жели да склопи уговор,

но је с једним испод руке закључила уговор а друге одбила на основу тога што је већ с једним закључила уговор;

2) што држава наша даје сва могућа јемства и гарантије предузимачу и финансијеру Бонту-у, а он на против не даје никаква јемства, и прима наше обвезнице под врло ниским курсом, да ће милионе на штету нашу заслужити;

3) што му дајемо нечувено велику добит на самом грађењу железнице *а међутим све остале важније понуде траже много мање;*

4) што му експлоатацију железнице уступамо на 25 година под врло теретним за нас условима, и што га нигде не обвезујемо којим ће се језиком служити у књиговодству;

5) што се у уговору находе такви чланови којима предузимач може у свако доба, само кад хоће, да увуче Србију у такву грозну кризу која би је могла и живота стати;

6) што се предузимач осигурава на све могуће начине да чак вређа достојанство Србије, а он не даје никаква стварна јемства да ће уговор поштено и солидно извршити;

7) што се не опредељује тачно рок израде;

8) што (изборни) суд није састављен тако да се праведној пресуди можемо надати ако до парничења дође;

9) што су технички услови тако несавршени и непотпуни да се уговор може увек изиграти и да се железница сагради несолидно и на штету нашег саобраћаја;

10) што не постоје никакви оправдани разлози да смо принуђени да градимо нашу железницу *баш сад у овом времену* кад је комисија састављена од четири државе којој је задатак био да определи свезе са Бугарском и Турском, нашла на тешкоће и разишла се.[1])

„На основу свих тих разлога мањина доноси своје одвојено мишљење а које се састоји у овоме:

Да се уговор железнички са Бонтуом не прими и да скупштина реши одмах да се распише у што краћем року јавни конкурс, и да се гарантије зајма напред определе.

После прочитања оба извештаја прешло се на дискусију коју су почели председник железничког одбора (Љ. Каљевић) и известилац већине (Мих. Петковић) бранећи

[1]) Ово тврђење за „*Conférence à quatre*" није тачно. М. Н.

владу од прекора да код овог уговора има закулисних радњи, јер је влада предала одбору све понуде, наредила да се литографишу и раздаду свима одборницима и посланицима ради сравнења са Бонтуовом. Што се тиче техничких услова, који у одбору нису ни претресани, о њима — вели — нису ни налазили за потребно да решавају, јер су то ствари стручне природе, „а нас већина у одбору нисмо ништа о томе разумевали па зато нисмо ни улазили у претрес тога, тим пре што се нигде у свету технички услови не износе пред скупштину, већ је то ствар владе." (!) — Известилац мањине (Н. Пашић) одговорио је на то, да је влада поднела после малог затезања оне друге понуде, али су оне само прочитане а у одбору нису ни узимане у оцену. — Министар иностраних дела и заступник министра финансија (Ч. Мијатовић) овако је бранио владину ствар:

.... Данас, господо, није питање толико о томе која је од поднесених понуда боља; да ли ова коју већ имамо или нека друга, већ поднета или која би тек дошла.

Питање је овде хоће ли Србија да испуни своју обвезу, свој уговор закључен са Аустроугарском (чује се: хоће!). Баш за то што нисмо ни један тренутак могли посумњати да наш народ неће да испуни своју обвезу, баш зато смо и пришли овом послу....

.... Пре свега ми смо налазили да нам спада у дужност да вршимо обвезе и уговор онако како их је овдашње стање затекло. Ми смо затекли да је она иста влада која је потписала конвенцију са Аустроугарском, утврдила рок да Србија мора до 3. децембра прошле године почети градити железницу, и да је та влада приступила некој радњи да изврши ту погодбу. Та је влада расписала конкурс.

Дозволите ми да кажем, а то се можете уверити и од других који ту ствар разумеју. Ствари овакве природе, као грађење железнице, која ће стати неколико милиона, не раде се конкурсом. То је познато у целој Европи, а познато је и бившој влади а и сваком који ствар разуме. Ви можете расписати конкурс из политичких и других обзира, али на тај конкурс неће се нико јавити (?). Ја знам, господо, да је и прошла влада тај назор у неколико делила.... Факт је да се на конкурс који је она расписала није нико јавно сем једног јединог друштва, у коме је и познати вам г. Фремије....

.... Идеја конкурса је та да се нађе што више понуђача и да се добију што повољнији услови. Ми смо то хтели да постигнемо и другим начином, — да се не излажемо неприли-

кама које конкурс ствара. — Ми смо молили извесне стране представнике да нам буду на руци и позову са своје стране што солидније и озбиљније понуђаче. И ако не би о томе веровали мени, ја бих вам могао показати писма од стране неких представника, којима су они молили и позивали ове понуђаче. Ми смо употребили овај начин, и док је расписаним конкурсом од стране прошле владе добивен само један једини понуђач, дотле смо овим другим начином добили 3—4 озбиљна понуђача. Према томе ми смо остварили мисао конкурса. Да нисмо то учинили, онда би нас опозиција могла нападати да нам је рад некоректан.

Даље, ми смо конкурс избегли и из других узрока. Ви знате да пруга наше железнице иде кроз средину Србије, до границе: да грађење те пруге и њена експлоатација није просто грађевински посао и новчани, но може да буде и посао од великог политичког значаја. Господа из мањине терају нас на пут конкурса. Па лепо, кад се распише конкурс онда се прима онај који најмању цифру даје. Ја вас питам да ли Србија може равнодушно примити да н. пр. једно друштво које нуди $^1/_2$ % јевтиније добије грађење, и ако оно може бити има какве задње политичке мисли. Који би то народни посланик био који хоће да прими понуду тог понуђача (чује се: неће!) Па кад неће, онда могу слободно казати да смо ми вршили дужност онако како интерес земље захтева, а није истина да смо закон омаиили. Јер закон о јавним грађевинама односи се на ствари обичне природе. — Сем тога у том закону се каже да се конкурс држи *ако то друге околности дозвољавају.* Дакле чак и закон даје могућности тим што каже: ако друге околности дозвољавају; а у овом случају има политичке околности које Србија мора имати у виду те зато и конкурс да избегне.... А кад би се на једном конкурсу јавио један понуђач са најјевтинијом ценом и с неким задњим политичким мишљењем, ви не можете после том понуђачу рећи: ми смо оценили вашу политичку мисију и зато хајде из земље. То господо не иде.

Сад да пређем како смо даље радили. Имали смо пред собом понуду г. Фремија и Филеља, енглеза Хјума, Вепстера и Хора, и белгиско-руског друштва. — Ми смо при раду имали на уму да је Србија пре свега обвезна да гради своју железницу и да је доврши у овом року. То значи да не смемо прекидати своју обвезу нити ослонити се на то да сами градимо железницу, јер немамо новца. Дакле ми смо пре свега морали тражити понуђача који даје довољно јемства својим богатством, својом моћи и својим искуством да може такав посао предузети и на време извршити. Осим тога по положају који Србија заузима на Балканском Полуострву и по задатцима које има да изврши, ми смо налазили да је највећи интерес Србије да железница српска не буде соп-

ственост друштва кога, као што то тражи друштво Фремије и Филељ јер би то значило уступање страном друштву за 90 година право на главни друм који кроз средину Србије пролази, који везује најзнатније стратегиске тачке и који пролази тако рећи кроз главну артерију економског живота Србије.... Ми смо тражили друштво које ће примити да сагради железницу, но да та железница не буде његова но наша железница.... Сем тога, ми смо налазили да тарифа железничка не сме бити у рукама страног друштва....

Ово исто друштво Генералне Уније с којим смо закључили уговор долазило је два пут да с нама преговара. Ми се с њиме нисмо упуштали у погодбу.... Хтели смо да видимо какве ћемо понуде добити од белгиског друштва, и ми смо чинили том друштву све што је у нашој власти било, да се обавести о нашим политичким и економским приликама.... Ствар је ишла добро и текла је све дотле докле нисмо једног дана добили питање од тог друштва: да ли је истина да ми имамо један мали зајам у Русији и да на н. није још плаћен интерес. Ја сам у име владе морао на жалост рећи праву истину, да је то истина: али не зато што Србија није могла да плаћа или није хтела, него што су биле таке ванредне прилике.... На такав одговор наш белгиско друштво је рекло да није у стању да дâ Србији зајам под таквим приликама. За то време г. Бонту је чекао на наш одговор, и тек кад смо последњи одговор од белгиског друштва добили, онда смо сматрали за дужност да остале понуде које смо имали пред собом разгледамо, и ми смо нашли да је понуда друштва француског таква да нам најбоље гарантије даје....

Сем тога, ово друштво даје највише гарантије да ће се добити веза са Солуном, те са нашом железницом нећемо остати у ћор сокаку. А ако и ову понуду одбацимо налажемо се великом ризику неизвесне будућности пуне заплета и немира.“....

Известиоци мањине (Пашић и Месаровић) понова су наглашавали да закон прописује и за овај случај оферталну лицитацију: кад је прављен закон о јавним грађевинама није се истина помишљало да ће се некад у Србији и железнице градити па стога нису оне изриком споменуте, али се тај закон има свакако и на њих применити. А што се влада брани од конкурса тиме да не би дала железницу каквом друштву са политичким циљевима, није се то ни овим путем избегло: и иза леђа Бонтуових има некога, а тај неко овде је Аустрија. И баш то што Бонту преговара са бароном Хиршом да откупи линију

Солун—Митровицу, тобож да осигура српске железнице, доказује да он служи интересима аустриским и да се иде на то да се исток материјално завојишти.

Министар просвете одбија ово и тврди да нас тек ова веза са Солуном може спасти од искључиве зависности од Аустрије, јер нам отвара и друга врата за наш извоз.

Министар финанција одобрава ово гледиште свога колеге и наваљује да се овај уговор прими; јер ако се буде оклевало, Аустрија ће нас обићи својим железницама те ће наша железница бити не светска него локална, што ће је јако поскупити.

Кад се претресао догађај при гласању у железничком одбору, Љ. Каљевић је признавао да је Гаја Чупић доцније гласао и М. Милојковић да се уздржао један дан док се размисли па је после дао свој глас *за*. Али по пословнику, вели, то може да буде не само за 1 и 2 дана, него чак и кад се извештај одборски предаје може сваки члан своје мнење променити или избрисати своје име.

Посланик Милан Ђурић критикујући зајам вели да поред свих обавеза и рокова треба у интересу наше будућности и зарад јавног мнења које је забринуто и по варошима и по селима, и по палатама и по колебама, одбацити овај уговор који је и онако мимо закона донет и веома штетан, па да се у најкраћем року, н. пр. од 40 дана, објави нов конкурс. Али он је, у осталом, но мало и против железнице у опште. Јер аманет је наших дедова да раскомадано Српство ујединимо; но ако се овај уговор прими онда ће се тешко моћи извршити тај аманет наших праредова о уједињењу наше потлачене браће, јер дуж железничке пруге подићи ће се 34 станице, т. ј. толико колонија туђих народности и туђих идеја. Сем тога ту ће се навући страначки фабрикати и свакојаке крпетине и с њима ће се отворити трговина, а нашем народу није „аманет прађедовски" да тргује и да се обогаћава но да свети Косово.

Владин посланик Дим. Димитријевић вели да се никако не смемо задоцнити са железницом; „јер Аустрија ће саградити своју железницу, па ако не буде и наша дотле готова онда ће она имати штете пошто јој се њена железница неће рентирати. Она ће нам поднети онда рачун

да јој ми платимо штету. Шта би пак било ако Србија не би могла или не би хтела да плати? Србија броји сто хиљада бајонета а Аустрија милионе, па ће натерати Србију да плати. Зато сваки посланик треба да пази шта може снаћи ову земљу ако не чини оно на шта се обвезала."

Ранко Тајсић спомиње да је раније било неких предрачуна и да је од њих овај уговор скупљи са 38.000 по километру. У опште он сумња у искреност рада у целом овом послу и увијено наговешћује неко подмићење, и неко присиљавање на решење овог питања.

Министар финанција одбија оба тврђења Тајсићева од владе. Они су, вели, по своме знању и савести нашли да је ова конвенција најбоља. А „Бонту се обвезује да у року сагради железницу. Гарантија друштва према нама лежи у солидности његовој и у имену његовом које је признато у Француској и Европи."....

Милија Миловановић наводи неки телеграм у коме се једно белгиско друштво нуди и хоће да положи 4,000,000 динара кауције *код нас*, па пита зашто ми сада не би одбили Бонту-а кад ће он и сутра доћи па макар га врљикама терали, јер ту раде милиони а то није шала.

Министар грађевина изнео је за овим у дужем говору податке о железничком питању, и ранијим предрачунима, бранећи јефтиноћу саданњег предлога.

Министар финанција је потом држао говор, нарочито односно услова зајма. „Курс 71·4% није тако страшан, јер има држава које праве зајам и по горем курсу. Суседна нам Румунија, која је богатија од Србије, која има више симпатије у Европи него Србија, она је плаћала више но ми; јер за свој државни зајам „Доминујале", за који је дата хипотека, Румунија је платила 8% и други један зајам који је за железницу правила т. зв. Опенхајмов, платила је 8% и добила курс само 68%, док ми плаћамо 5% а добијамо курс 71·4%. Није дакле срамота за Србију, за једну малу земљу за коју се каже да је пропала, да нема ништа, да смо погорели и осиромашили, за коју су предговорници рекли да нема кредита, — за такву земљу није срамно што плаћа 5%, — Угарска пак која је далеко више позната, која има далеко веће везе но ми, која је за време

рата плаћала и дуг и интерес — та је земља платила 6%, и та рента угарске дала је само 80%. То дакле износи $8^1/_2$%, а нас стаје нешто мало више преко 7%. Откуда је докле понижавајуће да ми платимо 7%.

Г. Пашић је на ово одговорио да је Опенхајмов зајам у Румунији зато испао тако рђаво, што је тај Опенхајм починио грдне крађе, и т. д. —

У овом смислу трајала је дискусија скупштинска пуних 8 дана, од 8 часова пре подне до дубоко у ноћ, од 4—12 марта 1881, и најзад се, после завршног говора Гарашаниновог, приступило гласању. Том приликом било је 97 гласова *за* а 57 *против*. Предлог је прошао, влада је победила. —

Ми смо изнели преглед скупштинске дискусије поводом овог уговора; она је много уздржљивија била но дискусија у журналистици и по зборовима где се много лакше и непосредније давао свој суд о „Бонтуовој афери." Но из скупштинске дебате не добијамо, као што се види, још никаквих непосредних основа ни потврда оној осуди које је време изрекло над овим догађајем. Савремени су пак и без оваквих непосредних, или можда чак и формалних доказа, на основу свих околности које су својим очима гледали, створили своје мишљење које је доцније предавано с колена на колено.

Једном објективном посматрачу, историски удаљеном од тог домента, који није у стању да своје убеђење попрпе из непосредних детаља живота, веома је тешко да проконтролише то мишљење. Он нема више пред собом учеснике овог догађаја да цени њихове моралне особине и друге важне околности.

Па ипак, ово не значи да он мора напустити сваки покушај да се у овој свари бар оријентише.

Прва ствар коју можемо на основу изнетих података утврдити то је *да је зајам претерано скуп*. Влада и њена већина није ово признавала, и истицала је приговор да је а) Србија у лошим, неразвијеним економским прилика-

ма, при том земља без јавног кредита, и б) да су суседне земље закључивале зајмове под сличним условима.

Овај други разлог нема никаквог стварног значаја за оцену. Јер, најпре, нико неће тек тврдити да су ти услови *добри* и *повољни*, а зло се злим не може правдати; с друге стране, сви ти страни зајмови на које се позивала влада чињени су под врло изузетним, неповољним приликама или су имали мрачну историју. За Румунију се н. пр. зна да је била класична земља неисправности на вишим местима; Аустрија је имала опасне политичке кризе у половини прошлог века, затим велике економске и финансиске потресе, напирни новац, огромну ажију итд. у време кад је закључивала оне тешке зајмове. Угарска пак, која је *некад*, у сличним приликама такође рђаво пролазила са својим зајмовима, закључивала је истог момента кад и ми Бонтуов зајам, своју железничку ренту са 5% интереса и 84% емисионог курса, не дајући реалне гарантије ни „двогубу касу" под надзором поверилаца за службу овог зајма. — И онда је логично да се не могу, или бар да *не треба* узети за норму и критеријум зајмове који су закључивани у банкротским ситуацијама или којима су разни „кшефтови" и ортаклуци смањили курс и отежали услове. — Али овај је зајам био гори и од свих тих и таквих зајмова; он је имао привидни емисиони курс 71·4% а стварни испод 50%; за њега су дати у залогу приходи од железница, ђумрука и данка, стављена интабулација на железницу и поврх свега дата општа обвеза државе за уредну отплату овог зајма. Даље, служба овог зајма стављена је под контролу повериоца, у чијим је рукама сем тога остала железница и тиме му још већма осигурана отплата; у ту су се касу полагали приходи у *месечним ратама*, и најзад Србија се обвезала ~~да држи у Паризу једног свог представника при Генералној Ушћи...~~ Овакве услове није примила ни једна суседна земља, и тешко да их је такве примила и једна независна држава.

Онај први разлог, рђаво економско-финансиско стање и оскудица јавног кредита, био би привидно више у стању да оправда услове овог уговора. Али ја сам већ раније показао да је овај разлог ништаван; Србија је била не каква

економски рушисана, исцрпена земља, но нова, млада држава. То се увиђало добро баш и од стране самих поверилаца, и онда је и дошло то да се они отимају и газе у све могуће интриге да буду повериоци те „земље без јавног кредита". Сам зајам се пак правио у једном продуктивном циљу *par excellence*, а не на какве непродуктивне сврхе као што је то био случај са оним зајмовима на које се позивао министар финансија.

У целом питању о оцени овог зајма треба нарочито уочити два основна момента: уредна отплата овог зајма загарантована је веома јако (реалним залогама прихода, специјалном касом, хипотеком, предавањем експлоатације железничке у руке зајмодавцу и др.) а у исти мах услови зајма су претпостављали да се има посла са пропалим, инсолвентим, за кредит неспособним дужником, па се онда зеленашка скупоћа зајма правдала потребном премијом за ризик повериочев. У ствари, ово обоје не може опстати једно поред другог, паралелно; јер апсолутна обезбеда потраживања мора повећати кредит дужников, и онда ту нема места наплаћивању нарочите премије за ризик кога у ствари више и нема. Бонтуов уговор пак даје двоструке бенефиције повериоцу а двоструко терети дужника, а то је више но зеленашки. — У осталом, тачност овог схватања потврђују најбоље мемоари самога Бонтуа; они су нам најбоље показали да је заиста овај зајам био за Србију *преко реда* **скуп**, и да се на целом послу око српске железнице увлачила у предрачун добит од *преко 30 милиона франака*. То је први факт.

На другом месту имамо да решимо питање о начину како је влада склопила уговор са Бонтуом. Речено је да је влада то учинила без конкурса; влада се пак правдала да је то учинила зато што се 1) овакве ствари не раде путем конкурса, 2) што је влада Ристићева имала рђава успеха са конкурсом и 3) што се плаши задњих политичких намера конкурената.

Први њен разлог је врло чудноват; у опште говорећи, нико не може тврдити да се закључивањем уговора само са једним преговарачем могу да прибаве повољнији услови но утакмицом између више понуђача. При том, влада је

на то била упућена и самим законом о јавним грађевинама и њено изговарање да је железница нешто изузетно што не треба третирати по општим правилима — бесмислен је софизам. Зар кад има да се подигне каква државна штала или какав мост преко потока, где су у питању неколико хиљада динара највише, ту треба чувати државне интересе конкурсом; а кад се тиче подизања железнице ради чега се задужујемо са *сто милиона*, онда конкурс не треба, он је излишан и некористан!

Министар финансија увиђао је плиткост овог разлога па је у свом говору бранио владу мало друкче; он вели нашме да је влада остварила идеју конкурса — прибављање више понуђача — и без формалног расписивања конкурса тиме што је појединачно позвала знатније фирме да поднесу своје понуде. Но овај метод није био у стању да дâ резултате које и конкурс. Јер кад се лично и приватно позову предузимачи онда они никад неће дати своје последње, дефинитивне цене и услове, рачунајући увек на доцније преговоре, цењкање и погађање. Сем тога, ту се све понуде не подносе истовремено и под заједмченом дискрецијом, но онај који прима понуде може у договору са оним *правим преговарачем* удесити да његова понуда са незнатном диференцијом добије посао а опет да не сиђе до границе солидности и кулантности. Овај је дакле метод као створен за рад „испод жита."

Што се тиче изговора на рђаво искуство Ристићеве владе, на то је згодно одговорено у скупштини да је и та влада нешто слично планирала, па је стога и објављен један тобожњи конкурс са веома кратким роком и тако тешким условима да је природно што се нико није јавио; било је при том распрострањено уверење да је тај конкурс требао да буде *pro forma* те су се озбиљнији понуђачи и због тога уздржали. — Па и без тога смешно је тврђење министра финансија да на конкурс неће нико доћи; не знамо откуд њему то веровање, кад се већ и без конкурса, док још није грађење српских железница било јавно и званично обзнањено, почела пријављивати маса понуђача.

Најтеже је пак са тврђењем да је конкурс значио отворена врата свакојаким страним утицајима и политичким пи-

тригама. Ово је било у неколико тачно; факт је да се на српске железнице гледало у Европи чисто с војног гледишта и да је Русија уложила доста старања да се та железница не подигне или да се њено подизање протеже у бесконачност, поглавито стога што у „њеној сфери утицаја,“ Бугарској, није још било ни километра железнице — услед чега је следствено и њена надмоћност на Балкану у случају рата била јако отежана. И онда је, а влада је на то нарочито ударала гласом, инспирирала лажне понуде и шиљала лажне понуђаче, само да ствар замрсе и осујете.

Али и ако узнемо ово као истинито, ипак у томе није било довољно разлога да се од самог почетка железничког питања избаци конкурс из употребе, и да се против њега бори до последње капи крви. Кад би се расписао конкурс, онда би све понуде биле дате извесном одбору на оцену, и он је лако могао разликовати озбиљне понуде од простих прича и обмана; сем тога, да би се огарантовала и озбиљна намера за градњу железнице и заштитила српска држава од евентуалних подвала и изигравања, влада је могла захтевати од сваког конкурента да пре почетка посла, што би морало бити у најкраћем року, положи у кауцију толику суму (н. пр. 10—20% вредности погођеног рада), да никоме не падне на памет да се игра конкурса. Али ако политички интригант чак пристане и на ту жртву само да омете овај посао, онда би Србија остала светла образа пред Европом — на шта се нарочито ударало гласом од стране владе — јер није било никакве кривице до ње што није на време извршила своју међународну обвезу. И нема тога човека који би могао захтевати од Србије ту бесмислену скрупулозност, да зарад педантног извршења своје обвезе жртвује своје основне интересе, и да ради избегавања чак неких претпостављених опасности бежи од конкурса и пристаје на веће трошкове и скупљи зајам — правећи уговор само са једним избраником посланим од неког провиђења да спасе част Србије пред Европом. А ко нам даје гарантије да у том случају није и сама влада умешана у политичку или другу какву интригу?

Што је најзначајније код конкурса, то је да ту не

оцењује сама влада погодност пројекта и његовог понуђача, као и све остале моменте — били они и политичке природе, и не одређује она сама по своме нахођењу који је од понуђача најдостојнији да на њега падне коцка; да се ствар конкурса не решава тајним седницама, поверљивим препискама и дискретним личностима, но је дата на решавање једној комбинованој инстанцији аутентичне компетенције, и при потпуном публицитету — бар парламентарном. А кад сама влада узме себи ту слободу да она буде једини и апсолутни оцењивач, онда ту већ отпада прва погодба солидног и исправног рада. Ако је влада хтела водити строгог рачуна о својој исправности, она није смела одступити од конкурса.

Накратко, као други факт можемо констатовати: *да је влада избегла конкурс* без довољног разлога и оправдања, а погазивши при томе и позитивне одредбе закона о јавним грађевинама.

После овога имамо да промотримо држање владе и њених људи при подношењу предлога скупштини и његовом усвајању. То је држање, без поговора, било врло субјективно; преданост овом уговору и ангажованост да се он протури кроз скупштину били су претерани. Цела радња њихова била је управљена на то да уговор продре пошто-пото.

И кад је влада још од почетка парламентарне фазе овог испод руке закљученог уговора, пре но што је још било могуће и слутити да ће бити какве опозиције и заоштрености, узела ову тактику, кад је у железнички одбор одредила по своме личном нахођењу — без консултирања скупштине —, чланове железничког одбора; кад је за те чланове узела људе који се махом нису разумевали у целом питању, како су то редом у скупштини признавали, но су само имали неограничено поверење у владу; кад је у одборском раду чинила ону пресију да се на јуриш, тек форме ради изврши претрес конвенције; кад је дошло чак до скандала у том одбору да се два одборника уздржавају од гласања, колебају, и тек после једног дана придружују гласовима *за*; кад је у току дискусије употребљавано и ласкање националној сујети и застрашавање

бајонетима Аустриским да се овај уговор што пре реши — онда после свега тога неће бити сумње да је овде било сувишног заузимања.

Ова три закључка добијају се као резултат проучавања историје овог значајног догађаја. И ако они нису довољни, без још каквих непосреднијих документарних потврда, за доношење једног формално-категоричког суда какав он заслужује, ипак објективан посматрач биће начисто са својим убеђењем, да је Бонтуов зајам закључен на један начин који се апсолутно не може одобрити.

*

Мало доцније по усвајању Бонтуовог железничког уговора, концем истог месеца марта потписан је између владе и Бонту-а уговор о већ поменутом лутриском зајму, али са једном знатном модификацијом. Ево тог уговора:

Чл. 1. Влада српска обвезује се да учини зајам с премијама и да на плаћање годишњине (интерес и отплату за 50 година) тога зајма одреди годишњу суму од 1,650.000 динара. Влада се обвезује да друштву Генер. Уније уступи упис (сускрипцију) целокупног тог зајма.

Чл. 2. Друштво Генер. Уније прима на се једну трећину обвезница, и обвезује се да приноc од њихове продаје употреби за грађење железничког пута Београд—Врање. — Услед ове обвезе број хипотекарних обвезница, које ће се издати за грађење горе речених железница у смислу закључене конвенције од 22-I-1881, смањиће се за 20.000, према томе свестће се од 200.000 на 180.000.

Чл. 3. Остале две трећине обвезница овог зајма употребиће се на исплату унутрашњег српског зајма. — Друштво Генер. Уније прима на се $^{1}/_{6}$ обвезница које сачињавају оне две трећине, за ефективну цену од 12 милиона динара која ће се платити на једнаке делове по 3 милиона 15. јула, 15. октобра 1881, 15. јануара и 15. априла 1882. — Друштво ће изјавити у року од 6 месеци после првог вучења да ли ће узети на се оне оставше друге две шестине. Но ипак се оно обвезује да од те последње две шестине стави на расположење српској влади извесан број обвезница, које ће представљати номиналну вредност од 2 милиона динара, да би се даље у замену за обвезнице унутрашњег зајма, али та замена не може бити друкчија него по пуној именитој вредности. Цене две последње шестине, кад се одбију обвезнице резервисане за владу, утврђена је на 4 милиона динара од којих ће се половина платити при изјави за примање а друга половина три месеца после тога. Друштво Генер. Уније може се и демпинце послужити правом опције у одређеном року. Влада српска користиће се интересима и правом вучења на све непродате акције.

Чл. 4. Друштво Генер. Уније пристаје овим да се годишња отплата за зајам железнички умали са 50.000 динара, а кад се том умањењу дода још и оно уништење од 20.000 обвезница споменуто у чл. 2 ове конвенције, онда ће се те годишње отплате свести од 6,000.000 на 5,400.000 динара.

Чл. 6. . . . . Решено је у начелу да ће овај зајам носити $2^{1}/_{2}$ до 3% амортизације. —

Да оставимо на страну то што је и овај уговор јединствено замотано редигован тако, да се из њега не види директно ништа но се тек мора израчунавати да је број обвезница 330.000 à 100 fcs, да је цео номинални износ зајма 33,000.000 а ефективни 24.585.000 (емисиони курс 75.50%) — пада нам јако и најпре у очи конверсија једног дела железничког зајма у лутриски. Т. ј. влада је дала Бонту-у *11,000.000* номиналих (= 8,195.000 ефективих) франака у обвезницама лутриског зајма, а за то је добила натраг и уништила *10,000.000* номиналих (= 7,140.000 ефективих) у обвезницама железничке ренте.

Ма с које стране посматрали ову конверсију она излази апсурдна и штетна по интересе српске државе. Како оба дуга, и железнички и лутриски, имају исти рок амортизације, 50 година, и приближно истоветну каматну стопу — 5% на номинални дуг, онда је непојамно каквог је разлога могла наћи влада да дâ облигацију на нових 11,000.000 дуга, а да тиме поништи само 10,000.000 старог дуга: нити је какве олакшице у буџету нити какве финансиске користи било од ове конверсије, па да се може казати да је то плаћено овим повећањем садашње вредности државног дуга са 10%. — Колико је штете претрпела Србија од ове замене једног дуга другим, види се боље из упоређења крајњих вредности оба зајма, т. ј. колико је она имала да дâ свега у име интереса и отплате под старим а колико под новим условима. Рачун нам показује да је та штета, износила чисто на чисто:

$$0{\cdot}05477674 \times 11{,}000.000 \times 50 = 30{,}127.207{\cdot}— \text{ дин.}$$
$$-\ 0{\cdot}05477674 \times 10{,}000.000 \times 50 = 27{,}388.370{\cdot}— \text{ „}$$
$$\overline{2{,}738.837{\cdot}— \text{ дин.}}$$

То пак што су лутриске обвезнице имале већи курс но железничке није имало апсолутно никакве везе са овом конверсијом: Србија није добијала ту диференцију курса, и за њу је било потпуно индиферентно колико ће Бонту добити од продаје ових обвезница. За њу је била главна ствар да је она написала облигацију на 11 милиона, а да јој је од старог дуга избрисано свега 10 милдона.

С друге стране ова је конверсија значила још нешто. Као што је познато, лутриски зајам био је закључен у циљу консолидовања финансиског стања путем исплате свих оних теретних дугова из ратног доба. Ти дугови међутим достизали су висину од 28—29 милиона, а са наплаћеним интересима на 32 милиона, као што смо видели. Кад се међутим чинила ова конверсија онда се фонд из кога су се имали исплатити ти дугови смањивао за једну трећину; то значи да се сви дугови нису више могли исплатити, т. ј. да се финансиско стање није консилидовало но се направила само једна закрпа на трулој одећи. — И као што се види из *„закона о исплати унутрашњег зајма и реквизиције“* од 2. априла 1881, са допуном од 22. истог месеца, влада је збиља признала ову ствар, и новцем од лутриског зајма имао се употребити на исплату унутрашњег Српског Народног Зајма и реквизиције; изван комбинације су остали руски зајам и они ситнији дугови (утрошени депозити, набавке на почек etc.). — У самој ствари ни овај лимитирани циљ није постигнут, а ни она два зајма нису потпуно исплаћена, но маленим делом; а новац од лутриског зајма отишао је на сасвим друге циљи, попуњавање буџетских дефицита и ванредне расходе, као што ћемо већ доцније видети.

Иначе о самом лутриском зајму нема се много чега другог и новог рећи но за железнички зајам. Напомену то је само да му је емисиони курс бољи за 3·10%, т. ј. да износи 74·50%; међутим то још не значи да је тај курс добар. Њега треба окарактерисати као неповољан, а нарочито стога што је веома далеко испод номинале, те је разлика између суме коју држава прима и суме коју мора да врати повериоцу веома велика, услед чега поверилац има — поред великог реалног интереса — још и шанс

да извлачењем обвезница при амортизацији добије велику премију (26%) на позајмљени капитал. Овакве ниске курсеве осуђује финансиска наука.

Остаје нам сада да расправимо главно питање: шта значи управо ова делимична конверсија железничког у лутриски зајам? Откуда је она и у коме је циљу она на једном искрела? —

Према доцнијем развоју догађаја, разлог је био у овоме: на основу уговора Генер. Унија морала је одмах почети радове на грађењу железнице. Пласирање пак железничких обвезница није се могло извршити довољно брзо и глатко, да би друштво дошло до потребног новца за обављање тих радова. До свога пада чак, почетком идуће године, Унија је била пласирала свега 60.000 обвезница; ми пак знамо да друштво није имало довољно свог капитала којим би продужило послове чекајући на дефинитивно пласирање железничких обвезница. Услед тога се прибегло овој комбинацији да се путем јако популарних лутриских обвезница, које на основу тога а и због тога што гласе на мање суме лакше продиру у шире слојеве новчане публике, прибави један део потребног новца за рад. Ово је очекивање у осталом било основано и испунило се: лутриске обвезнице су нагло прокрчиле себи пута, и од самог почетка су тако тражене да су готово увек плаћане преко номинале.

На закључак о оваквом стању ствари наводи ме и тај факт што је Бонту наскоро затражио да *пре рока* реализира овај зајам, и влада је онда образовала једну комисију да испита „да ли је по нашу државу корисно да прими исплату лутриског зајма пре рока“. — Ствар је међутим у томе да је и влада имала много разлога да се овај посао убрза, јер је и њој требало новца за железничке радове који су њој у део падали (експропријација земљишта, насип од Саве до станице, мост итд.) За покриће ових трошкова био је истина предвиђен онај нарочити фонд образован из вишка ануитета, али је он у првој години још био посве незнатан, а у почетку рада није ни постојао. — Обе стране биле су ангажоване за ову ствар, али је Бонту као што се види извукао највећу добит: читав милион нових обвезница.

У исто време и у истом овом циљу приводили су се крају преговори за оснивање „Кнежевско-Српске Повлашћене Банке“ која се по уговору са Бонтуом имала основати.

По пројекту статута, та би банка имала право издати за 75 милиона динара новчанина, покривених у трећину златном подлогом а остатак потраживањима. Бонту је нарочито наваљивао да се ова ствар што пре оконча. — Ми смо већ видели да је он у сваком кругу својих операција подизао по једну банку помоћу које је умножавао капиталну способност Уницину. Овде је пак имао још једну већу идеју да створи *емисиону банку* помоћу које би на подлогу 25 милиона злата дошао до 75 милиона динара слободног капитала за све радове у земљи. Идеја је збиља била духовита, а журба Бонтуова око остварења ове банке само нас више утврђује у мишљењу о Генер. Унији у опште и о успеху железничке ренте посебице.

Овако су ствари стајале пред крај 1881. Да би се оне пак потпуно разумеле, а нарочито она околност да је са остваривањем српског железничког зајма Герерална Унија имала онако спорог успеха поред свег свог угледа и значајне клијентеле, потребно је нагласити да је крајем 1881 почела у Француској једна велика економска криза чије се најаче дејство опажало на банкарским и финансиским етаблисманима. Та криза била је кобна за Генер. Унију, јер не само што јој је паралисала многе послове но јој је донела и сам пад.

Генерална Унија имала је од свога постанка много непријатеља: разлога је за то било и нешто политичких и много више разлога конкуренције. — При свом стварању, она се била проносирала као католичко-клерикална банка и огласила рат Јеврејима који су — по изричним фразама Бонтуовим — највеће зло које је игда притисло Француску; при том, управни њен одбор био је састављен из чланова старих аристократских кућа познатих са својих монархистичких традиција. Изгледало је да ће Генер. Унија да постане баш специјално финансиски центар клерикално-монархистичког елемента. — Бонту није крио ове ствари;

чак шта више он им је и сам давао публицитет. У својим мемоарима он наводи како до свога пада Генерална Унија није имала још могућности да предузме какав посао карактера чисто политичког, али додаје да је планирао да доцније, кад Г. Унија стане на снагу, предузме оснивање „*Благајнице Св. Петра*“ и „*Благајнице Хришћанског Милосрђа*“ које би имале да заснују на широкој основици финансије Свете Столице, и да послуже католицима у Француској као ослонац за одржање њихових институција.[1])

Као таква, Генер. Унија свакако је морала стећи противника. Но мени изгледа да ипак главни разлог оној кампањи која се мало доцније повела против Г. Уније, није лежао у њеном клерикалном карактеру; и Бонту само маскира праве узроке кад толико истиче ту њену страну. — Ја никако не могу веровати да је Бонту из чисто религијских побуда, или и политичких, ударио овим правцем. Напротив, Бонту је, као један увиђаван човек и као веома даровит финансијер, осетио да ће извесном хипокризијом најпре привући оне силне мртве капитале који су лежали неискоришћени у рукама цркве и аристократије, као и знатне приходе папског двора. Да те капитале прикупи и организује у једну моћну финансиску потенцу, то је њему био главни циљ који је он чисто практички посматрао; све остало њему је било од сасвим подређеног значаја, само средство главном циљу. Стога није било велике и праве опасности с ове стране.

Много су опаснији непријатељи били сами конкуренти Генералне Уније на чисто финансиском пољу. Генерална Унија је за последње две године нагло, управо џиновски развила своје операције и разгранала их по целој Европи; изгледело је једног момента да ће она да покупи у своје руке све најрентабилније послове у Француској и ван ње, и да ће се опасно осилити. То је био главни разлог што су се против ње коалирале највеће банкарске куће у Паризу и чекале само згодну прилику да је сруше. Та им се прилика указала двоструко крајем 1881. године. Најпре, јака економска криза отежала је ситуацију Генер. Уније, која је — као

---

[1]) *E. Bontoux*, op. cit., p. 244.

што смо већ видели — стајала иначе на врло лабавим ногама. С друге стране, противници су успели да сазнаду право стање ствари у самој Унији: на име да њени послови нису били чисти, да њене акције нису биле довољно уплаћене, да се са њима водила спекулација издавањем лажне дивиденде и да је она водила спекулацију са својим удеоницама и исправама. То је објаснило зашто су њене акције имале онај надувени курс, 8—10 пута већи но уплаћени капитал. То је њеним противницима дало највише маха, и они су кидисали на Унију да је сатру „сад ил' никад". Борба се повела на париској берзи, водила се огромним жртвама, и Генерална Унија је најзад подлегла; почетком јануара 1882 она је оглашена за банкрота. Евжен Бонту, овај јадни Џон Ло у другом издању, био је притворен на тужбу „због злоупотребе поверења", да после као спромах човек и презрени пропалица оде у забачене крајеве кастилијанских планина у Шпанији да се издржава радом својих руку. —

Може се замислити колико је запрепашћења, колико рушна и потреса проузроковао пад Генералне Уније у Европи. А у Србији тек! Као бомба пао је телеграм 10. јануара, сутра дан по отварању скупштине, о краху у Паризу. Скандал је био првог реда, узрујаност неописана. Опозиција је алармирала на највеће звоно.

Влада је била у најтежем положају какав се само може замислити; имала је заплетене непосвршаване послове са банкротираним друштвом, имала је страшну ситуацију у скупштини и до врхунца доведену усталасаност у народу. Морало се журно и енергично радити. На све извршене послове, на сав материјал, канцеларски намештај и касу друштвену стављена је забрана у корист српске државе; министар финансија одјурио је одмах у Париз да спасава што се спасти може и да испита могућност и начине пирања штете која је сналазила Србију услед пада друштвеног. — Тај је посао био врло мучан и заплетен, и трајао је дуго, и ако је тако рећи цео свет очекивао са највећом запетошћу расплет.

Док су ови париски преговори трајали, дотле је маса вести и коментара кружила кроз јавност и журналистику.

Нарочито је српска журналистика китила телеграмима удешеним по „Пестер Лојду", „Тагблату", „Преси", „Le Radical-у", „La France" итд. итд.

Ја ћу из целе те масе неизвесних нагађања, комбинација, дописа, интерпелација и интервјуисања да наведем неколико телеграма стварније садржине, који показују, у главном, контуру овог заплета и његовог решења.

„У Паризу крах; каишар Бонту ухапшен, Г. Унија проглашена за банкрота". (Самоуправа, бр. 10.) Телеграм из Смедерева: „Данас по подне државни правобранилац тражио телеграфским путем забрану код овд. суда на локомотиву, вагоне и шине Бонтуове".

23. јануара узабрањен је сав железнички материјал, намештај и каса друштвена у Србији. — 4. фебруара бечки „Тагблат" доноси телеграм: „Министар финансија Мијатовић отишао је нагло у Париз да спасе једну велику суму за српску владу. На име, Бонту је продао српских железничких облигација за 30 милиона у Брислу, а г. Мијатовићев задатак састоји се у томе да спречи како новац од ових облигација не би дошао у стецишну масу Г. Уније. Бонтуова израда на српским железницама једва износи вредност од пола милиона динара." „Ле Радикал" париски доноси да преглед банчиних књига показује дефицит од 96 милиона. „Пестер Лојд": „Данас је на основу банчиних књига тачно утврђена сума коју губи српска влада услед банкротства Г. Уније. Банка је продала 66.000 српских железничких облигација које представљају стварну вредност по курсу пријема (71.4) 21,000.000 динара; и кад се од губитка одбије каунција онда се губитак своди на 17 милиона. При том се може сматрати да је половина осигурана, а за остало има изгледа да ће се наћи једно ново друштво које ће примити у израду српске железнице за толико ниже колико износи губитак. Преговоре који се у том односу воде између српске владе и банкарске куће *Камондо* и *Париске Банке* живо потпомаже Леон Сеј. Поменуто друштво примило би српске железнице за 9 мил. динара јефтиније по Г. Унија, и у том случају Србија не би претрпела никакву штету." — „Тагблат" од 5. фебруара: „Адвокат српске владе заступа гледиште да је Г. Унија

била само комисионар за продају железничких облигација и да према томе ове не могу доћи у стецишну масу. Повериоци масе ће извесно заступати противно гледиште. Очекује се најинтересантнија парница што је игда било."

„Пестер Лојд" од 17. маја: „У Паризу се образовало *Друштво за грађење и експлоатацију српских државних железница* (Société de la construction et d'exploitation des Chemins de fer de l'État Serbe). Капитал друштва износи у акцијама 16 милиона динара. Седиште друштва је у Паризу. У управни одбор тога друштва ушла су ова лица: Хенч, Жиро, Лавоазије, Берар, Жибер (сви чланови управе Контоара за Есконт), маркиз де Флер, Фредерик, Голдшмит, владин секретар Хан (директор Лендербанке), граф Монтекукули, Бертевас и Леб (из аустриске Лендербанке и аустриске Ландесбанке)."

Но све ове неаутентичне вести само су повећавале неизвесност ситуације; и док је опозиција ову ствар начинила предметом колосалне агитације у земљи, дотле је влада као на своју несрећу ћутала и није давала ни најмање гласа ни обавештавања о стању ствари. Услед тога је опозиција поднела још 21. јануара интерпелацију на владу „о финансиском стању". Влада на њу није одговорила; услед тога се заоштреност у скупштини повећавала дотле да је опозиција почела опструкцију изостајањем са седница. Влада је на то одговорила претњом да ће огласити за упражњена места посланика који не долазе на седнице. Кад је ствар дотле дошла, онда је 2. марта поднео посланик Н. Пашић влади ултиматум да за 24 часа одговори на интерпелацију или ће сви радикални посланици положити свој мандат, пошто влада гази чл. 50 пословника по коме министар мора у року од три дана одговорити хоће ли давати одговора на интерпелацију или неће. И како влада ни после овога није ништа одговорила, то су 4. марта 50 радикалних посланика дали оставку на свој мандат. Скупштина пак није због овога распуштена, како се очекивало, но су расписани делимични избори који су извршени са страшно распламтелом борбом и огорчењем.

Како је на крају крајева завршена ова афера у Паризу видећемо из званичног извештаја министра финансија, пу-

бликованог у „Српским Новинама" од 6. маја 1882 (бр. 100), и који гласи:

„Председнику Министарског Савета,
Г. Милану Пирочанцу, Министру Иностраних Дела.

Господине председниче,

Имам част поднети Вам предлог за уговор о преносу опште железничке конвенције од 23. јануара 1881 године на друштво које образује „Народни Контоар за Есконт" (Comptoir National d'Escompte) у Паризу.

Да би се потпуније могле оценити све прилике у којима је овај предлог за уговор постао, да би се јасно видело право стање ствари и према томе решило је ли корисно да се овај предлог усвоји, ја ћу бити слободан да у овом мом реферату изложим:

I Шта је Генер. Унија дуговала Србији у онај дан у који је своја плаћања обуставила;

II Какво се стање затекло у Паризу и шта је према њему влада српска имала да чини да заплетено питање железничко на чисто изведе.

III Погодбу са Н. Контоаром за Есконт и користи које су је препоручиле.

I

У години 1881 влада је закључила два уговора са Генер. Унијом: 1. Уговор о железници од 23. јануара 1881, озакоњен 3. априла исте године; 2. Уговор о лутријском зајму од 20. марта 1881, озакоњен 6. априла.

По уговору железничком, а на име у смислу чл. XIV, Генерална Унија примила је од министра финансија:

а) 1. јула 1881 40.000 облигација железничких у ефективој вредности . . .	14,280.000 дин.
б) 1. октобра 1881 40.000 облигација железничких у ефективој вредности . .	14,280.000 „
в) 1. јула 1881, у смислу члана II уговора о лутриском зајму, а у замену за 20.000 железничких облигација, — 110.000 лутриских обвезница у ефективој вредности	7,140.000 „

Тако је Генерал. Унија на име капитала за железнице примила у српским државним облигацијама свега **35,600.000 динара.**

К овоме треба додати што јој је од стране министарства финансија у смислу чл. XI опште конвенције положено на име ануитета и то:

20. августа 1881 први квартал	1,350.000	дин.
20. новембра 1881 други квартал . . .	1,350.000	„
1. јан. 1882 на рачун трећег квартала . .	707.836	„
Свега	3,407.836	дин.

На име дутриског зајма Унија је примљених 146,666 дутриских обвезница дуговала Србији 12,000.000 динара у злату. Од тога она је положила:

1. јула 1881 године	3,000.000	дин.
1. октобра „ „	3,000.000	„
1. јануара „ „	3,000.000	„
Свега	9,000.000	дин.

тако да је по рачуну дутриског зајма остала дужна 3,000.000 дин.

Кад се узме дакле да је Генерал. Унија дуговала:

1. на име железничког капитала . . .	35,600.000	дин.
2. „ „ „ анутитета . . .	3,407.836	„
3. „ „ дутриског зајма	3,000.000	„
то онда сума од	**42,107.836**	**дин.**

представља цео главни дуг Уније Србији тога дана.

К овој суми главног дуга треба додати још интерес по $4^1/_2$ % годишње који је Унија дужна била да плаћа на вредности, по рачуну железнице, код ње депоноване, а на име:

а) на 7,1400.000 дин. (од 1,110.000 у лозовима датим 1—VII—1881) за 7 месеци	187.425	дин.
б) на 14,280.000 дин. (од 40.000 желез. облигација датих 1—VII—1881) за 7 месеци	347.850	„
в) на 14,280.000 дин. (од 40.000 желез. облигација датих 1—IX—1881) за 4 месеца	214.200	„
г) на анутитете	37.410	„
Свега на име интереса	813.885	дин.

Тако је дакле Генер. Унија оног дана кад је обуставила плаћања дуговала Србији:

1. на име главног дуга	42,107.836	дин.
2. „ „ интереса	813.885	„
Цела сума дуга	**42,921.721**	**дин.**

Према овој суми имало је се овог дана ставити на одужење:

1) кауција код Француске Банке	4,000.000	дин.
2) израђени послови и материјал у Србији	3,000.000	„
3) исплаћен јануарски купон на 80.000	1,000.000	„
4) 8.360 облигација српских државн. од 1876	418.000	„
5) интерес на те облигације за 7 месеци	18.390	„
Свега	8,436.390	дин.

Кад се то одужење одбије од суме коју је Генерал. Унија

по напред изложеном у 42,921.721 динара дуговала, онда остаје *да је Генерал. Унија тога дана на чисто Србији дуговала*

суму од 34,485.331 динар.

II

Кад је 19. јануара, на први глас из Париза да се положај Г. Уније потресао и да задаје бриге, Министарски Савет решио да се одмах за Париз кренем, ставио ми је био у задатак:

1. Да обезбедим оно што држава тражи од Г. Уније, тако да ако би се и десило да Ген. Унија падне, Србија никакву штету не претрпи;

2. Да у случају пада Уније покушам наћи начина како да се грађење српске железнице настави и како да се доврши на време међународним уговором утврђено, а све то у границама оних концесија и оних наших обвеза које су већ Народном Скупштином одобрене и надлежно озакоњене, тако да ни у ком случају никакав нов терет на народ не би пао.

Стање ствари које сам у Паризу затекао веома је отежавало да се ови задатци *брзо* постигну.

Француска је изненада и нагло запала у финансиску кризу каквој давна равне није било. Финансиска шпекулација која је намамљена великим успесима прошлих година подигла цене разних вредности на изванредну висину, сад је обузета паником стрмоглаво бацала најбоље и најсолидније вредности. Криза је била и оштра и дубока. Ни један завод ма како солидан и моћан, ни сама Француска Банка која је у својим касама имала преко хиљаду милиона динара у злату и сребру, ни сама рента француска са онако огромним богатством француског народа и онако сјајним кредитом француске државе, није могла се сачувати од озбиљних трзавица. Требало би само упоредити курсеве разних вредности од 10 дана пре 14. јануара и курс од тог дана, кад је криза настала, па да се и у цифрама види величина, обимност и оштиност те кризе. Има зналаца који рачунају да је шпекулација француска за време кризе изгубила 5.000 милиона динара! А услед солидарности повчаних пијаца и нарочито услед уплива који француска пијаца има на све остале повчане трговe европске, природно је било што се криза пренела у извесној мери и на друге европске пијаце, те свуда потресла поверење и поткопала вољност упуштати се у предузећа и какве повчане обвезе. У таквим приликама није било лако наћи солидно друштво које би одмах и могло и хтело прихватити предузеће наше железнице. Ово у толико мање што је ствар наше железнице постало тежом и заплетенијом услед судског прогласа да је Г. Унија пала и услед образовања њене масе, што се све извршило пре него што сам у Париз стићи могао.

Овим прогласом пада Г. Уније знатно се отежао и први део стављених ми задатака. У место да се нађем с управом Г. Уније те да од ње одузмем вредности потребне за специјалну гарантију нашег потраживања, (као што је 19. јануара још једнако паде било), ја сам се 23. јануара нашао пред масом, која је све активе Г. Уније проглашила општим имањем свију кредитора њених.

Синдик, судом наименован бранилац масе, налазио је да му је дужност да се у интересу масе и у интересу кредитора стави на супрот мојим покушајима да питање о уговору железничком одвојим од питања о нашем потраживању од Уније. Он је се одсудио ставио на гледиште да је маса Г. Уније, наследивши све активе и све пасиве Унијине, наследила и уговор железнички са свима обвезама и свима правима његовим. Оспоравао ми је право да ми можемо једнострано уговор раскинути и одлучити о грађењу железнице како за добро нађемо. Тврдио је, и при том тврђењу постојано остајао, да он као синдик масе Г. Уније има право да на основу последње тачке протокола придодатог уговору између владе и Уније, уговор тај пренесе на неко друштво које би маси за то дало извесну неку накнаду, и осигурало је против могућих рекламација. Признавао је у осталом да такав пренос потребује одобрење српске владе по смислу оне исте тачке на коју се за своје право позиваше. — Стављајући се на такво гледиште синдик је био — као што вам је познато — наредио те су радови на српским железницама настављени били још за читав месец дана о трошку масе, а ступио је био и у претходна преговарања с представницима неких друштава ради преноше концесије.

Даље синдик није пристајао да нам врати 13.789 железничких облигација које су се затекле у каси Г. Уније при њеном паду, нити да нам изда 24.000 српских лутриских обвезница и 27.000 српских државних обвезница од године 1876, које су се као Унијина остава (депо) налазиле код Лендер Банке у Бечу, а на које смо ми забрану ставили. —

Адвокати и правници париски које сам за мишљење питао по овом важном предмету, изјавили су да би нам према стању ствари требало обратити се суду и повести парницу. Уједно су ме учинили пажљивим да су таксе парничне врло велике, као и да се не може унапред рећи колико би времена таква парница требовала.

После понављаних корака код синдика Г. Уније, после прибраних обавештења, мишљења и савета са више страна од лица српским интересима врло наклоњених, ја сам дошао до убеђења: *да није у интересу Србије да једнострано раскида уговор о железници.* — А ево зашто:

1. Што би синдик масе повео тада парницу против нас за накнаду оних користи које би маса имала да је уговор по праву на које се синдик позива, пренела она сама;

2. Што би синдик ставио забрану на сва наша примања од масе, тако да од ње не би могли ништа примити док се парница не би свршила, што би могло да траје и две и више година, а нама не може бити равнодушно, да нам око $34^1/_2$ милиона леже везани за две и више година;

3. Што никако није вероватно да би се нашло неко солидно и моћно друштво да прими на се израду српске железнице кад се и док се око ње код суда парница води. У толико мање што би, као што споменух, $34^1/_2$ милиона који треба да се за железничке радове употребе, остали за дуже време везани.

4. Што услед свега тога не би могли одржати уговор између Србије и Аустро-Угарске за довршење линије у утврђеном року.

Сви ти узроци говоре и против тога да судским путем издејствујем раскиће уговора: што би изгубили тим путем много драгоценог времена, платили би огромне трошкове и таксе око парничења, па кад би напослетку и добили раскиће уговора остало би да се из масе наплаћујемо како знамо и можемо за онај дуг од $34^1/_2$ милиона.

Тако је очевидно да је пут добровољног споразума са синдиком Г. Уније у нашем најбољем интересу, управо једини пут који нам најбрже и најсигурније и без штете изводи из кризе ову ствар, и при којој је неодољива потреба да се како она сама и то у што бржем року расправи, тако и да се сви с њом везани интереси неповређени сачувају.

III

Услед настојавања са више страна и услед понављаних корака наипосле је, поред свег тешког финансиског стања у Паризу, испало за руком заинтересовати једну од најозбиљнијих финансиских група за предузеће српских железница.

Финансиски завод у Паризу, који носи фирму *„Народни Контоар за Есконт“* познат је на далеко и ван граница Француске са своје јачине, солидности и велике смотрености. Тај се завод ставио на чело једне финансиске групе од банкара, банака и капиталиста, с намером да образује нарочито друштво које ће се бавити *искључиво* грађењем и експлоатисањем српских железница.

Признавајући синдику основаност његовог посматрања, ово се друштво обратило најпре њему. Синдик је разговарао с њима и споразумео се о условима под којима маса пристаје да им уступи уговор углављен између српске владе и Г. Уније. Тек кад је тај споразум постигнут, јављено је и мени и упитан

сам да ли бих се у име српске владе сагласити могао. Услед заједничких преговарања која су затим између синдика, представника новог друштва и мене настала, утврђене су основе за нову погодбу. По томе споразуму:

1. Уговор о железници, закључен између српске владе и Г. Уније, с пристанком синдика масе Г. Уније и мојим сагласјем, а на основу последње тачке протокола прилодатог уговору, уступа се новом друштву које саставља *Н. Контоар и Еконт.*

2. Ново друштво дало је са своје стране извесне користи маси, а наиме напустило је нека своја потраживања од масе и тиме смањило неко дуговање: пристало да узме на себе да измири рекламације ако би се какве противу масе подигле од стране званичника, предузимача, радника и т. д., који су за Унију на српској железници радили; пристало је да олакша споразум између српске владе и синдика препашањем извесног примања на партију одужења (в. доле тачку 4).

3. Зато што влада српска пристаје да се уговор пренесе на друштво које извесне користи маси даје, синдик масе са своје стране (но под резервом одобрења од стране Трговачког Суда у Паризу) пристаје да ми без парнице изда ове вредности.

а. Кауцију	4,000,000	динара
б. 13.789 железничких облигација	4,921.959	„
в. 24.000 српских лозова по 90 fcs.	2,160.000	„
г. 27.000 срп. облигација од 1876	1,350.000	„
Свега	12,431.959	динара.

4. Друштво са своје стране пристаје да на нашој железници примени рампу од 12 mm. не тражећи за то од нас оних 1,200.000 дин. које смо се обвезали по уговору платити, но тај пристанак даје с тим да ту суму признамо маси на партији одужења, другим речима да се за толико смањи дуг Уније према Србији.

Овим се споразумом знатно смањује дуг Уније према Србији. Јер кад се према суми коју нам је Унија 19 јануара у 34.485.331 дин. дуговала, ставе на одужење вредности које нам услед споразума синдик без парнице уступа, као и сума за рампу, и кад се даље на рачун тога одужења стави и интерес који припада на српске облигације од 1876, онда излази да је прави дуг масе Г. Уније према Србији 24,789.256 дин. као што се у појединостима види из овог одужења:

1) кауција	4,000.000	динара
2) 13.787 жел. обвезница . . .	4,921.959	„
3) 27.000 обвезница од 1876 . .	1,350.000	„
4) 8.360 „ „ 1876 . .	418.000	„
5) 24.000 лозова по 90 динара .	2,160.000	„
За пренос	12,849.959	динара.

Пренето	12,849.959	динара
6) радови и материјал	3,000.000	„
7) накнада за рампу	1,200.000	„
8) интерес на обвезнице од 1876	82.506	„
9) јануарски купон на 80.000 обв.	1,000.000	„
Свега	18,132.465	динара

која сума кад се одбије од целокупног дуга у 42,921.721 дин. остаје да нам маса дугује свега **24,789.256 динара** како је горе казано.

* * *

Прелазим сад на главно питање: *Јесмо ли сигурни да ћемо ову суму од 24,789.256 динара од масе Генералне Уније потпуно наплатити?*

Одговор на то питање зависи једино од тога колико је целокупно дуговање Уније, *и колико маса има да употреби за исплату тога дуга.*

То се може видети из биланса о стању масе, који је синдик масе јавности предао а по коме маса Уније дугује свега *247,600,000 динара.* А има за наплату тога дуга ову активу:

непокретног имања у Паризу .	1,100.000	франака
у новцу у каси својој . . .	1,865.127	„
у новцу код Француске Банке	2,954.272	„
у меницама	5,000.000	„
разне вредности у каси . . .	24,000.000 —	„
купони приспели за наплату .	800.000	„
залоге на које је зајам дат .	10,000.000	„
финансиски удели	32,000.000	„
по рачуну депозита	50.000	„
по разним отвореним рачунима	35,000.000	„
актива на расположењу	112,769.399	франака.

Ова је актива срачуњена по најнижим ценама, и пре је знатно подцењена него ли прецењена. И кад никаквих других извора за наплату кредитора не би било, већ сама ова актива платила би кредиторима 45% од њиховог потраживања.

Али то није све. Маса има да добије још једну знатну суму на расположење за исплату кредитора. У горњој активи није урачунато 115 милиона динара које извесни банкари дугују Унији за њене нове акције. Нити је урачунато 75 милиона што стари акционари по закону дугују за своје акције, почем ове гласе на име, и почем је на њих само по 125 франака уплаћено тако да се на сваку дугује још по 375 динара што на 200,000 акција чини горњу суму од 75 милиона.

Ниједна од тих сума није стављена у рачун јер се очекује судско решење ко управо треба да плати: да ли само нови акционари или само стари, или и једни и други. На

сваки начин може се са сигурношћу рачунати да ће ма са које стране доћи маси сума бар од својих 65 милиона.

Осим свега тога по француским законима одговорни су према кредиторима и сви чланови управног одбора солидарно свим својим имањем а у Паризу се процењује имање управних чланова Г. Уније на преко 100,000.000 динара.

Кад се дакле узме да према целокупном дуговању у 247,600.000 стоје ове суме:

1. актива која се затекла . .	112,769.399	франака
2. наплата од акција	65,000.000	„
3. евентуално од управника .	35,000.000	„
Свега	212,769.398	франака

онда с највећом извесношћу може рећи да ће се кредитори Г. Уније за далеко највећи део својих потраживања из масе моћи наплатити. — Ово је у опште и уверење друштва које Контоар за Есконт образује. Из тога је његовог уверења управо и потекао пристанак његов на мој предлог о коме ћу одмах говорити.

По горе разложеној цифри излази да ће кредитори добити из масе бар 85%. — Но нама то није довољно. Нама је потребно да осигурамо потпуно наплату *целе суме* коју нам Унија дугује. И не само то. Нама је потребно *да ускоримо* нашу потпуну наплату. Нама је потребно да не чекамо решење парнице против Управе и на наплату из њихова имања, већ да се што је могуће пре намирино. Стога сам ја настојавао и успео побудити друштво да пристане на овакву погодбу:

1) Да друштво градећи железнице исплати државе српској 12 милиона на рачун оне суме коју држава има од масе да прими.

2) Да се држава наплати из масе до суме од 12,789.256 динара, коју суму кад наплати и дода суми од 12,000.000 што јој друштво даје, биће потпуно измирена за цело своје потраживање од масе у 24,789.256 дин.

3) Да држава, кад се тако наплати, пусти друштво да из масе наплаћује шта и колико узможе преко оних 12,789.256 динара и да се том наплатом накнађује за оних 12,000.000 које даје држави, а ако се не узмогне да накнади онда то да буде на његову штету.

Овом погодбом ми постизавамо:

а) осигураћемо себи потпуну наплату, јер 12 милиона даје нам друштво, а према напред изложеном сигурно је да ће нам маса платити оних 12,789,256 динара, тим пре што ми спадамо међу оне који имају прече право наплате.

б) ускоравамо потпуно наше измирење и расправу односа наших са масом.

б) ако би се преко сваког очекивања и на супрот рачуну основаном на извештају синдиковом, опет десило да маса не узможе платити својим кредиторима више од 50%, онда тај мањак иде на штету друштва а ми се осигуравамо и за тај случај против сваке штете.

Закључак.

Изложивши, у овоме што је напред, околности у којима сам радио на питању железничком, част имам поднети Вам овде у прилогу предлог за уговор с Н. Контоаром за Есконт.

За наше финансиске односаје, за наш јавни кредит, од не малог је значаја да се посао српске железнице предузме друштвом које је склопљено под управом тако знаменитог једног завода као што је Н. Контоар за Есконт. — Друге користи предложеног уговора могу се укратко изнети у овоме:

1. Добивамо одмах у руке извесне вредности које иначе без парнице не би добили, а тиме смањујемо дуг Генер. Уније према Србији од 34,485.331 на 24,789.256 динара.

2. Ускоравамо потпуну наплату дуга и осигуравамо се против сваке штете.

3. Осигуравамо да се грађење железнице без икаквог даљег одлагања предузме и у утврђеном року доврши, чиме осигуравамо и извршене конвенције између Србије и Аустро-Угарске.

4. Добивамо и у томе што нам се за наше железничке облигације под извесним околностима даје боља цена која иде и до 372 место 357 динара.

5. Све се то постизава без икаквих нових обвеза са стране државе, без икаквих нових терета за народ, сасвим и потпуно у границама закона и опште железничке конвенције од 3. априла 1881, и на основу члана последњег протокола придодатог тој конвенцији.

Налазим да се изложене користи не даду оспоравати. Налазим да ћемо са чистом савешћу моћи свагда потврдити да смо оваквим уређењем питања железничког под врло тешким околностима постигли што се у најбољем интересу наше земље могло.

Подносећи вам предлог уговора имам част молити вас, Г. Председниче, да га изволите изнети Мин. Савету на расмотрење и одобрење. Ако га Савет одобри молим да се одлуком његовом овластим да га са пуномоћником Н. Контоара могу потписати.

Примите . . . . и т. д.

25. марта 1882.
у Београду.

Министар Финансија
Чед. Мијатовић.

„По расмотрењу како овог реферата тако и предлога за уговор с новим друштвом, Министарски Савет је одлуком својом од 27. марта одобрио Министру Финансија да уговор са пуномоћником Н. Контоара за Есконт може потписати, што је под 29. мартом и учињено.“ —

Уговор је збиља закључен дословце на основама изложеним у реферату министра финансија. По њему, влада српска пренела је сва права и обвезе које су утврђене општом железничком конвенцијом од 22. јануара 1881 на Контоар за Есконт (чл. 1) у име друштва „за грађење и експлоатацију с. д. железница“, које се има одмах образовати са капиталом од 15 милиона динара (чл. 3). Контоар пристаје да од српске владе не тражи њоме одобрену накнаду од 1,200.000 динара за редукцију пада од 15 на 12 mm. у околини раљиног тунела, а ипак да тај пад изврши са 12 mm. али тако да се та накнада од 1,200.000 стави у рачун одужења Генер. Уније Србији, и да влада задржи суму од 12 милиона динара од суме коју буде имала платити Контоару за извршене железничке радове, и то од месечних исплата (чл. 4), и све остало као што је у реферату. Даље се у уговору изводи на чисто да је од првобитно издатих 200.000 железничких обвезница поништено 20.000 заменом са 110.000 лутриских обвезница; од тих осталих 180.000 железничких обвезница предато је Генер. Унији 80.000, од којих је остало у касама Уније 13.787 обвезница које синдик масе предаје натраг српској влади, тако да на расположењу српске владе остаје свега 113.787 обвезница железничких. Од тог броја уступа српска влада друштву 50.000 обвезница по цени од 357 дин., у року од три месеца. После тог рока друштво ће моћи узети остатак обвезница само по већој цени, и то: прву серију по 362, другу по 365, трећу по 368 и четврту по 372 динара (чл. 5). Новац од железничке ренте и од оних вредности које влада српска наплати од Уније има се положити у ону специјалну касу и употребити само на грађење железнице (чл. 7); од ануитета слаће се у Париз само онолико колико износи интерес и отплата на стварно емитоване обвезнице (чл. 8.) Контоар полаже одмах при потпису овог уговора кауцију од 2,500.000, коју ће допунити до 4,000.000

кад се друштво образује; уговор ступа у важност кад се добије одобрење од Трговачког Суда у Паризу за погодбу између министра финансија и синдика масе Генер. Уније, по којој синдик уступа пренос опште железничке конвенције и пристаје да се српској влади издаду извесне вредности (кауција од 4,000.000 динара, 13.787 српских железничких обвезница, 27.000 обвезница српског народног зајма од 1876 и 24.000 срп. лозова — депонованих код Лендербанке у Бечу).

После овог уговора дошло је још много „изјава додатих уговору“ и накнадних протокола којима се прецизирају разне тачке овог уговора (образовање касе железничког зајма, полагање у њу оних вредности које је српска држава тражила од масе Генер. Уније, обавеза Србије да Контоару уступи и грађење пруге Ниш—Пирот, итд. итд.). Ту има маса интересантних података, али подређеног значаја за главну ствар.

Главна је пак ствар да је овим уговором завршена Бонтуова историја и да се на тај завршетак могу надовезати два главна закључка: 1. да је из целог овог краха Србија изашла без *непосредне штете*, [1]) благодарећи једној заиста духовитој и срећној комбинацији министра финансија, и

[1]) Морам подвући да је Србија изашла из целе ове афере без директне, непосредне штете као што се из изнетог види. — У опозиционој штампи међутим правио се друкчији рачун напет изравнања са Генер. Унијом, на тај начин *што су се наше обвезнице, уступљене Генер. Унији урачунавале по номиналној вредности*, те се тако дуговање Унијино Србији знатно увећава. Тако „Самоуправа“ (бр. 72 за 1882) рачуна да нам је Унија дуговала:

1) за 66.213 железничких обв. а 500	33,108.000	fcs.
2) „ 110.000 лутриских обв. а 100	11,000.000	„
3) на име ануитета	3,407.836	„
4) за 146,666 лутр. обвезница а 100 дин.	14,666.600	„
5) на име интереса по 4½ %	740.828	„
Свега	62,922.764	fcs.

Одузимајући пак на исти начин (по номинали) суме добивене из масе, добија се сума одужења у 40,278.206 fcs, што значи да нам је овим поравнањем пропало *22,646.558 динара*.

Да је овај рачун из основа погрешан, није тешко увидети. Држава је уступила Унији извесне обвезнице и за то је задужила сумом по уступљеној, ефективној вредности — али ни по каквој логици не може се тражити да их њена маса плати натраг држави *по номинали*. То би било као кад би неки фабрикант лиферовао детаљисти извесан есап по *фабричној цени*, а у стечајну масу банкротираног детаљисте пријавио се са сумом према цени по којој би детаљист могао можда некад продати ту робу својим муштеријама. Овде „*Самоуправа*“ чак рачуна *по номинали*, по којој нико никад није куповао ове обвезнице. — А баш на основу ових и оваквих „рачуна“ створене су оне фамозне легенде о штети Србије услед пада Генер. Уније.

2. да и ако је непосредна штета избегнута, Србија је била ипак бачена у врло незгодну ситуацију, јер место да је имала чисту и просту ситуацију после железничког и лутриског зајма, она се нашла пред једном страшно потресеном, разореном ситуацијом, са многим зајмовима — од којих су једни били стари неисплаћени, а други нови не реализирани — растуреним на разне стране. И пошто се при том ни ликвидација последњег уговора није брзо свршила,[1]) то је ситуација била још заплетенија и врло опасна, несигурна, лабилна. И баш са тако несрећном ситуацијом требало је ући у нов период финансиског живота.

[1]) О самој ликвидацији ове погодбе нисам нигде могао наћи каквог трага; у доцнијим извештајима министарским и комисиским није нигде показан завршан рачун, нити су где показане као приход оне суме које су наплаћене из стечишне масе. И ако је немогуће претпоставити да је при оваквој погодби Србија изгубила што, ипак завршетак овог зајма, као и њен почетак, остаје тајанствен и за његово расветљење требаће још докумената која мени недостају. —

III.

Међутим баш овај период који је наишао, период 1882—87, био је тако буран и критичан да би кроз њега тешко прошле непоремећене и много солидније финансије. Подизање нових кракова железничких (Ниш—Пирот, Смедерево—В. Плана, Лапово—Крагујевац), буна 1883, бугарски рат 1885, наоружање новим пушкама и топовима, развитак државног апарата, отплата све већег броја државних дугова и многе друге ствари захтевале су велике финансиске жртве; да би се ове пак могле поднети и издржати, требало је имати с једне стране чисту финансиску ситуацију, а с друге добре и *сигурне* изворе прихода, подешене према новим потребама.

Општа ситуација је била, као што смо видели, веома незгодна и могла је само спутавати и отежавати сваки већи рад баш онда кад му је највећег маха требало. — Приходи пак државни издавали су у најкритичнијим моментима. С једне стране, они су били нетачно предвиђани и погрешно оцењивани, услед недостатка података и статистичког материјала. У исто време вршила се и реорганизација целокупног нашег пореског система; увођене су нове таксе, монополи, регали; 1884 донет је нов закон о непосредној порези; 1886 уводи се допунска пореза на обрт (и мења се систем прореза) и крчмарина. То су све били нови, неиспитани, непознати порески извори — и њихови приходи оцењивани су без икаквог реалног критериума у рукама; није онда чудо што су приходи страшно варали и тиме из темеља потресали српске финансије. Тако н. пр.

приход од непосредног пореза дао је у 1885 место предвиђених 20 милиона свега 14,5 милиона[1]), а слично је било и са осталим приходима, готсво без изузетка.

Неминовна последица тога био је *буџетски дефицит*, који је добио карактер хроничан, перманентан; он се развио као жива рана на организму наших државних финанција, комбиновао се доцније са другим узроцима и тако се предавао с колена на колено све до последњих година. — Споменуто је да је дефицит поникао још много раније, пред ратне године, тада специјално због ванредних трошкова око ратних припрема и око самог рата. Тих првих година још није био опасан, прво зато што није био велики а друго што је попуњаван готовином државне касе, док је ове још било. Његово пак дејство постајало је све страшније у потоњим годинама, кад се већ почела осећати исцрпеност због ранијих криза и кад су се кумулирали резултати једног непрекидног ланца буџетских дефицита.

Какав је био непосредни буџетски дефицит овог периода видимо из овог прегледа:

1870	1,713.626	гроша пореск.	(= Д. 685.450)	1880	375.110	дин.[2])
1871	1,636.894	„ „	(= „ 654.757)	1881	32.029	„
1873	1,886.854	„ „	(= „ 754.752)	1882	6,922.865	„
1874	1,991.662	*динара*		1883	6,154.981	„
1875	2,916.238	„		1884	4,649.514	„
1876	2,665.177	„		1885	7,222.504	„
1877	1,430.155	„		1886	13,832.313	„
1878	3,007.750	„		1887	6,230.945	„
1879	538.419	„		1888	10,861.365	„

Баш дакле у оном моменту када је политички и економски живот Србије био буран, интензиван и пун потреса, у том моменту врши се и прелаз из једне пореске системе у другу, прелаз који је неминовно морао бити праћен извесним лутањем и грешењем.

Али није само у овоме био главни узрок што су српске финанције гурнуте у режим дефицита, а тиме и све већег задуживања. Велики део *кривице* за овај правац којим

[1]) *Прошколи скупштински за 1886 год.*

[2]) Основу ових цифара узео сам из чланка В. Петровића („Финанције и политика у нас") у „Отаџбини" XXV, 109.

се ударило у финансирању лежи у субјективним моментима, и пада на терет онима који су управљали српским финансијама. То су били и Скупштина и влада. Ни једна од ове две стране није била довољно озбиљно схватила ситуацију и свака је полазила са других обзира а не државних и финансиских. — Скупштина (т. ј. овде мислим поглавито на њену опозицију) стајала је стално на прилично демагошком становишту са кога је третирала финансиска питања; њен је главни задатак био да се одупре сваком новом „намету", да најревносније „креше" буџете предложене од стране владе. Она или није схватала или није из партиских разлога хтела признати да се развитком државе увећавају и њене потребе; да је већина тих потреба неодложна, и ако се не подмире оне стварају дефиците и дугове који се много страшније свете пореским обвезницима. Опозиције се то ништа није тицало; она је тврдила само једно: да је народ већ крајње преоптерећен, да се рани копривом и опасује ликом, да му се већ и бакрач и губер испродаваше за државне дације; народу треба олакшати, и место нових терета боље да се смањи чиновништво, укину Државни Савет и непотребна министарства и томе подобне ствари. — Али својом демагошком хајком на нове терете и сталним кресањем буџета опозиција је постигла само негативне резултате; натерала је владу да прави лажне, фиктивне буџете с којима се може проћи кроз скупштину, а чије се реализирање међутим завршавало са сталним и страшним дефицитима. Терала се дакле лисица а истерао курјак.

Као други главни криваац стоји влада у овом периоду; њена је главна кривица што није водила политику *реалног буџетирања* но је запливала у *фиктивне*, привидне, лажне буџете. Она је томе ишла свесно на сусрет; и натерана од опозиције на овај пут, она је с друге стране радо наишла на њега; она је увиђала колике су потребе државне, знала је колико је неоснован буџет који подноси, па ипак је пристајала да стварни буџет, а мора се признати: и многе своје расипничке тенденције, маскира; да скупштини поднесе један буџет а да за себе има већ готов други, у који су ушли расходи који су се после показали као ванредни

и накнадни кредити, непредвиђене потребе и томе подобно. А баш ништа није више сатрло српске државне финансије но то лажно буџетирање; и, као што рекох, што се тим путем тако далеко отишло, поглавито је крива влада. Она се користила неизвесношћу ново-заведених прихода и оскудицом статистичких података, па је буџетске приходе пројектирала произвољно високо, не узимајући у обзир ни оне податке који су били на расположењу. Ради илустрације тога факта да наведем један одломак скупштинске дебате при претресу буџета за 1883/4.

„Из извештаја Министра финансија који је поднео Н. Скупштини види се да је главни узрок дефициту то што државни приходи нису донели онолико колико су предвиђени, и тако је створен дефицит близу 25 милиона који сад покривамо зајмом. . . . *Сви приходи државни стављени су међутим у овај буџет не само онолико исто колико су били и прошлих буџетских година но и више*, и онда је природно да морамо имати дефицит. Да докажем то цифром. У буџету за 1882 стављено је на таксе од раније 200.000, па тако исто и сад, а добијено је *71.000* динара, дакле око *130.000 динара мање;* на царине са узгредним таксама стављено је за 1883 5,000.000 динара, а у буџету за 1882 било је 4,200.000, а добивено је 3,320.000, дакле *1,000.000 мање;* на крчмарину стављено је сад 850.000 а за 1882 било је стављено 820.000, а свега смо примали *121.000 д.*, дакле опет дефицит; на судске таксе стављено је сад 1,800.000 а у 1882 било је 1,500.000, а ми смо примили свега *1.375.000.* Поред свега ми смо ставили да ће *случајни* приходи за 1882 бити 1,800.000 — а то је цифра коју смо и сад ставили, а у самој ствари добијено је 679.000 дин., дакле преко 1,000.000 мање; на повраћене кредите и уштеде стављено је у буџет за 1882 2,000.000 а та је цифра изнела на 224.698 дин., дакле и ту *1.750.000 дин.* фактичне штете".

На ове наводе влада се бранила да не треба узети за основ одмеравања приходе из „изузетно" рђаве (1882/3) године. Али низ доцнијих година демантовао је ово тврђење о „изузетно" рђавим годинама, и приходи су стално подбацивали.

Тако је	предвиђено примање		стварно примљено	
1881	25,926.012	динара	23,419.835	динара [1])
1882	32,611.191	„	25,262.836	„
1883	34,480.000	„	27,266.964	„
1884	37,365.000	„	31,165.000	„
1885	46,000.000	„	29,324.949	„
1886	46,000.000	„	28,849.668	„

Приходи су стално и у великим диференцијама *подбацивали;* но влада их је хтела да представи као да само *задоцњавају*, и увела је — *бонове*. У закону о буџету за 1883 прво, ушла је ова навика која се после у истом закону тако одомаћила да није више из њега никако ни изостајала. — Чл. 4. (доцније чл. 3.) тог закона гласио је овако:

„Да би главна државна благајна могла тачно и потпуно измиривати све издатке буџетом одобрене и онда, *док сви приходи државни нису прикупљени и у благајну унесени.* Министар финансија овлашћује се да у течају буџетске године може издати и за привремено подмирење расхода употребити благајничке записе — бонове — за које имају вредети ова правила:

а) целокупна сума благајничких записа издатих у течају буџетске године, не сме прећи десети део целокупне буџетом за исту годину одобрене суме расхода;

б) благајнички записи не могу се издавати на дуже време од годину дана, тако да најдаље за годину дана од дана кад су издати имају се на државној благајни звечећим новцем по пуној номиналној вредности заједно са припадајућим интересом исплатити;

в) благајнички записи носе интерес који не може бити већи од 5% годишње. Он ће се плаћати из кредита на ванредне потребе целог правитељства и то тромесечно, шестомесечно или на крају годишњег рока како министар фин. нареди."

Благајнички су записи, сами по себи, одлично и неопходно средство за одржање континуитета функције државне благајне, и заиста нису ништа опасни кад се употребе ради антиципирања *стварних, сигурних* прихода у оквиру једне буџетске године; али кад се њима „антици-

[1]) *В. Петровић*, op. cit. стр. 111.

пирају" приходи који у ствари никад неће ни ући у државну касу — онда су они само средство прикривања и забашуривања дефицита и пребацивања његовог из једне буџетске године у другу. А да је установа бонова имала код нас баш овакав циљ види се прво по томе што је овај закон о буџету за 1883/4 вотиран на 4 месеца пред рачуску 1885 годину, кад су већ сви приходи за прошлу годину требали ући у државну касу; друго, то се види из доцније широке употребе, или боље рећи злоупотребе, бонова, ван граница законом постављених. —

Сви су ови изложени узроци водили, или боље гурали истом циљу, и благодарећи њима може се овај наступајући период карактерисати као период вечито замршеног стања, сталног буџетског дефицита, летећих дугова у најразличнијим облицима, и периодичним закључивањем сталних зајмова ради консолидовања свег тог хаоса.

У таквим околностима закључено је после железничког и лутриског још пет сталних зајмова до 1888.

Какви су ти зајмови морали бити, могао би човек овако *à priori* одредити после слике општег финансиског стања. Дугови који су чињени ради покрића хроничних буџетских дефицита при вечито замршеној финансиској ситуацији, чињени од једне мале, непознате земље на истоку Европе — ти су дугови чињени на основама које су непознате јавном кредиту Запада. И интересна стопа, и гарантије, и надзори, и наплаћивања за услуге око емисије путем „комисиона", „провизиона", „куртаже", „жуисанса" etc. — све је то било у облицима и размерама какве ћемо узалуд тражити у финансиској историји европских држава.

Али ако Србија није при прављењу својих зајмова могла добити за основицу услове европског јавног кредита, она је имала једну специфичну, своју основицу: услове *Бонтуовог зајма*.

Последице тога зајма нису биле никако тренутног и локалног карактера. Тада је први пут европска новчана, финансиска публика доведена у контакт са једном новом, финансиски и економно непознатом земљом; услови тога првог зајма учињеног на европским пијацама имали су да даду тамошњој публици слику о стању те земље и о поверењу које она заслужује и може уживати. То је био први корак у свет, од значаја за сав доцнији живот. — Отуда је значај Бонтуовог зајма много тежи но што на први поглед може изгледати. Не као једна моментана, ограничена штета an und für sich, него као основица читавог једног финансиског периода показује се он у историјској перспективи. —

После њега, зајмови су били или исти као и он, или још и тежи под притиском општег неповољног стања.

*

Да свршимо најпре са железничким зајмовима.

На основу споменуте накнадне изјаве додате уговору од $\frac{29.\ марта}{10.\ априла}$ 1882 којом се српска влада обавезала да грађење пруге Ниш—Пирот до границе бугарске уступи на израду и експлоатацију друштву које се образовало под управом Контоара за Еконт, начињен је о томе уговор 5/17 марта 1885 на следећим основама:

Друштво се обвезује да поменуту пругу доврши у року од две године, по цени од 230.000 динара у злату од километра, према условима погодбеника (чл. 1—4); иначе сви услови предвиђени за грађење и *експлоатацију* пруге Београд—Врање примениће се и на ову пругу, према томе експлоатација и ове пруге предаје се друштву за 25 година; српска влада да би набавила нужна средства за грађење пруге издаје нову серију од 60.000 хипотекарних обвезница у иметној вредности од 30,000.000 динара у злату, са 5% номиналног интереса, амортизацијом у року од 50 година и шестомесечним плаћањем ануитета (чл. 5); нова серија обвезница ужива све гарантије прве серије, а интабулисаће се на прво место на пругу Ниш—Пирот и на друго место на пругу Београд—Врање (чл. 6); нарочита каса примениће се и на исплату ануитета овог зајма у суми од 1,638.712·80 (чл. 7); друштво узима половину обвезница одмах по цени 357 динара од обвезнице (71·4%), за следећих 15.000 обвезница задржава право опције до 1. јануара 1886 по цени од 362 дин. од обвезнице (72·5%) и за последњих 15.000 задржава право опције за 1. април 1886 по цени од 365 дин. од обвезнице (73%), а у случају да оптира цео сток у року од 3 месеца, добија све обвез-

нице по 357 дин. (71·4%) (чл. 9); ово је цена без последњег купона; друштво даје држави 15% своје чисте зараде на продаји ових обвезница (чл. 11); обвезнице и купони ослобођени су свих такса и пореза (чл. 15); сви трошкови емисије падају на терет српске владе (чл. 17).

Ово ново издање железничких облигација добило је назив *„Серија Б (Lit. B)“* а оно прво *„Серија А (Lit. A)“*. О самом зајму серије Б нема се шта ново рећи, јер је она управо наставак зајма Бонтуовог. Пада само у очи да је цена израде овог железничког крака већа за 32.000 дин. по километру од пруге Београд—Бранье. Но мора се узети у вид да је пруга Ниш—Пирот несравњено тежа од оне прве пруге, да се имала просећи кроз сам камен и крш, са многим тунелима и мостовима, те да је морала сразмерно бити скупља; немогуће је пак, у оскудици података, оценити колико је Контоар стварно утрошио на израду те пруге и да ли се што год овом операцијом накнадио за оних 12 милиона динара за колико је јевтиније примио израду прве пруге.

Најзад, законом од 16. јуна 1884 овлашћена је влада да од Лапова до Крагујевца долином Лепенице и од Велике Плане до Смедерева долином Мораве построји железницу са нормалном ширином колосека, који ће се на удесном месту везати са првом српском државном железницом (чл. 1); да трошкови око постројења и за набавку возног материјала не пређу суму од 4 милиона динара (чл. 2), а да се подмире зајмом који ће влада учинити на начин који нађе за најкорисији (чл. 3); ануитет ће се унети у буџет (чл. 4).

На основу тога закона закључила је влада 3/15 октобра 1885 погодбу са Друштвом за грађење и експлоатацију с. д. ж., о градњи пруге Смедерево—Плана под овим условима:

Влада је на основу чл. 24. опште конвенције 1881 дала друштву земљиште потребно за подизање привремене пруге Смедерево—Плана, коју је друштво о свом трошку подигло ради преношења материјала, и дала друштву права да за тај колосек употреби онај материјал који је одређен за колосек главне пруге, с тим да се у своје време тај колосек дигне и пренесе на место где ће се имати стално положити. Сада се уговара да се та пруга задржи као стална, с накнадним доправкама; шине, прагови и ситна гвожђарија употребљена за ту пругу неће се више урачунавати као набавка сталног материјала за главну пругу; исту пругу влада откупљује овако: 1. плаћа друштву 1,400.000 динара до 1. септембра 1886, али у овим полугодишњим отплатама (где је и интерес и отплата):

2—X—1886	325.000 дин.	2—IV—1888	268.750 дин.
2—III—1887	281.250 „	2—X—1888	262.500 „
2—X—1887	275.000 „	2—IV—1889	256.250 „

и 2. даје друштву концесију за експлоатисање те пруге за 45 година гарантујући му годишњи бруто приход од 240.000; од укупног бруто прихода друштво даје држави 25%, ако је остатак тог прихода (75%) већи од 240.000; тарифе за пругу Смедерево—Плана биће најмање онолике колике за главну пругу, а одобрава их држава; друштво је обвезно да сваког дана и у сваком правцу отправља само по један воз. Остали услови односно експлоатације и грађења исти су као и код првог железничког уговора. — Откупна цена положиће се друштву у року од три дана у меницама, које ће се замењивати према прогресивним исплатама.

Грађење пруге Лапово—Крагујевац дато је лицитацијом Марку О. Марковићу и Комп. по оваквом уговору:

> Предузимач има да сагради пругу у дужини 29.215 км. по прописаним условима, до 1. октобра 1886, по цени од 54.000 динара од км.; предузимач добија земљиште за пругу, мајдане шљунка и песка на употребу; материјал се ослобођава увозне царине; предузимач полаже кауцију у суми од 100.000 дин.; исплате радова (по одбитку 5%) вршиће се месечно. Цела пруга имала је коштати 1,577.610 динара; километар њен коштао је око 4 пута мање но километар пруге Београд—Бранье.

На годишњице позајмица које су учињене ради исплате ове две пруге, Смедерево—В. Плана и Лапово—Крагујевац, фигурише у буџету за 1885 сума од 220.511·60 дин. Да би те позајмице и подужице консолидовала, српска влада је на основу нарочитог *закона о исплати привременог дуга* од 31. јуна 1886, о коме ће доцније бити речи, закључила $\frac{\text{2. августа}}{\text{2. септембра}}$ 1886 са Контоаром за Есконт овај уговор:

Према члану 5 конвенције од $\frac{\text{29. марта}}{\text{10. априла}}$ 1882 годишњина за

180.000 хипотекарних обвезница српске државне железнице првог издања је 5,400.000 динара.

Међутим годишњина ових обвезница не тражи више од 4,920.000 динара, остављајући вишак од 480.000 динара,[1]) којим се може располагати.

Према чл. 7. погодбе од $^{5}/_{17}$ марта 1886 годишњина одређена за 60.000 хипотекарних обвезница другог издања износи 1,638.712·80 динара.

Српска Краљевска Влада која је за време грађења пруге од Београда до Врање и од Ниша до Пирота, снабдевала службу хипотекарних обвезница које су већ издате биле, из редовних прихода Главне Благајнице, решила се да консолидује позајмице које је учинила тога ради и то: издавши трећу серију хипотекарних обвезница за чију ће отплату употребити вишак од 480.000 динара који преостају од годишњине од 5,4000.000 о којој је била реч.

У исто време влада жели издањем ове треће серије хипотекарних жел. обвезница да олакша издатке Главне Благајнице што је имала приликом грађења пруге од Смедерева до В. Плане и од Лапова до Крагујевца, а за које је пруге предвиђена годишњина од 220.511·60 дин. у држ. буџету.

Па како је Н. Скупштина овај предлог одобрила, уговорено је ово што иде:

Чл. 1. На основу закона од 31. јула 1886, Срп. К. Влада чини треће издање 5% хипотекарних обвезница с. д. железница, под Серијом С. коју састављају 25.000 обвезница од 500 динара, од бр. 240.001 до 265.000, које носе 25 д. у злату интереса годишње који ће се исплаћивати полугодишње. Обвезнице ће се исплаћивати у потпуној вредности у року од 50 година, почевши од 1—I—1887.

Чл. 2. Нова серија обвезница узима сва јемства која су дата за 180.000 обвезница издатих за пругу Београд—Врање, као и за 60.000 обвезница издатих за пругу од Ниша до Пирота, једино с ограничењем да интабулација првих двеју серија претходи новој серији од 25.000 обвезница. Ова серија, у именитој вредности од 12,500.000 динара у злату, интабулисаће се према наведеном: на треће место на пругу Београд—Врање, на друго на пругу Ниш—Пирот и на прво на пругу Смедерево—Плана и Лапово—Крагујевац.

Чл. 3. Све одредбе.... на име плаћања и огарантовања годишњине прве две серије исто тако и одредбе које уређују благајницу зајма железничког, примениће се по њиховом смислу и на плаћања гарантоване годишњине нове серије од 25.000 обвезница, у вредности од 682.797 динара.

[1]) Који је раније био намењен образовању фонда из кога су се имали исплаћивати радови који падају на терет владе. М. Н.

Чл. 4. Приносе од 25.000 обвезница употребиће се на повраћај позајмица које је примила Главна Благајна за службу 1. и 2-ог издања, а за време грађења, и на исплату трошкова око грађења железничких пруга од Смедерева до В. Плане и од Крагујевца до Лапова.

Чл. 6. Нова серија од 25.000 обвезница, што се тиче њених купона и обвезница, не подлежи плаћању дажбина, такса или пореза.

Чл. 7. С. К. Влада платиће Контоару на обвезнице и купоне које он исплати $^{1}/_{2}$% на име компенсона.

Чл. 8. Контоар за Есконт даће Срп. К. Влади позајмицу за текући рачун, до 5,100.000 динара највише, — а на име гарантије даће се 17.000 обвезница од бр. 240.001 до 257.000 које су саставни део 25.000 5% хипотекарних обвезница серије С. — Позајмицу ову може влада дићи за своју употребу поступно према потребама Главне Благајнице, али на првом месту ради исплате позајмица и подужица Контоару за Есконт и Друштву за грађење и експлоатисање железнице. — Све донде док стопа интереса Француске Банке не буде већа од 3% на годину, контоар ће себи рачунати по 6% на ову позајмицу.... Интерес ће се рачунати тромесечно. — Позајмица ће се ова исплатити најдаље до 1 сент. 1888, осим кад би се исплата одложила обостраним споразумом. — У случају ако се ова позајмица не би исплатила о року, Контоар ће имати право, пошто извести о томе владу на 15 дана, да по своме нахођењу на каквом било тргу и преко каквих било посредника прода заложене обвезнице до свога намирења и да се из добивене суме наплати.

Чл. 9. Пошто Влада може да употреби остатак од 8.000 обвезница.... само на исплату трошкова око извршења пруге од Смедерева до Плане и од Крагујевца до Лапова, то ће ове обвезнице бити депоноване код Контоара докле се не би накнадним уговором утврдило о каквој новој позајмици на залогу ових обвезница. Ако се не би постигао споразум о овој новој позајмици, влада ће тада моћи преговарати с другим кућама ради позајмице на ове обвезнице, али се обвезује да неће продати ових 8.000 обвезница без претходног споразума с Контоаром, за све време докле траје позајмица по чл. 8.

Чл. 10. С. К. Влада уступа право опције Контоару на 25.000 хипотекарних обвезница серије С. по цену од 360 дин. (72%) са правом на интерес од 3 месеца у корист Контоарову (= „жуисане"). Опција се може извршити од једном или почесно у року од две године.

Чл. 11. Чист принос од опција служиће за отплату позајмице главнице и интереса, коју је контоар дао на хипотекарне обвезнице серије С, а затим на исплату осталих сума

које би српска влада случајно дуговала за време опција Контоару на име других позајмица.

Чл. 13. Сви трошкови око издавања, израде, француска и немачка жиговина, као и остали трошкови око пријема обвезница на берзе где ће се издати, падају на терет владин.

Чл. 14. На послетку да би и Краљевска Влада имала користи од ојачања свога кредита, уговорено је да она суделује у добити коју би Контоар остварио и то у сразмери 30% од добити која се добије преко продајне цене од 385 динара на чисто по обвезници. — При свем том влада нема право ове добити ради да се умеша у руковођење операције која се једино оставља контоару. — Исплата чисте добити која припада влади извршиће се пошто се цела операција изведе.“ [1])

Оно што специјално чини тешким овај уговор, а што је у исто време један новитет који се баш овим уговором уводи у праксу јавног кредита Србије, то је да се емитује један зајам, фундиран, огарантован свим могућим средствима, по општем типу таданьих зајмова, — али се обвезнице његове не износе на берзу ради продаје него их зајмодавац меће у свој портфељ као *залогу за једну позајмицу* која се даје под много горим условима но што је сам предвиђени зајам. Интерес и отплата ове ломбард-позајмице врши се из ануитета за конституисани а неостварени зајам, и над државом стално виси опасност да ако једног момента не буде у стању да плати ове привремене позајмице, њене заложене облигације буду продате поштозашто, „где било и преко кога то било“....

Судбину оних осталих, неоптираних и незаложених 8.000 облигација серије С дознајемо из уговора од 20 марта 1887, закљученог између истих уговорних страна:

....„Краљевска Српска Влада, желећи учинити привремени зајам од 300.000 динара на подлогу ових 8.000 обвезница (=4,000,000 номиналих!!) изјављује да средства која може да набави помоћу ових 8.000 обвезница, чак и на основу ове позајмице од 300.000 динара, превиђују у великој мери оне суме које она дугује за пругу од Смедерева до В. Плане, које износе 1,400.000 д. почем је дуг за пругу Крагујевац—Лапово потпуно измирен. — На основу овакве изјаве која потврђује органску намену новца, који ће се добити од 8.000 обвезница и о којима је реч.... уговорено је што иде: *чл. 1.* Контоар за Есконт

[1]) *Збирка* уговора и погодаба о српским зајмовима, стр. 429—438.

позајмљује Српској Краљевској Влади 300.000 динара, на јемство 8.000 напред поменутих обвезница. *чл. 2.* Ова ће позајмица трајати до 1. маја 1887. *чл. 3.* Погодбе које ће се применити на ову позајмицу исте су као и оне што вреде за позајмицу од 5,100.000 дин. према уговору од 21. авг. 1886“....

Ја не знам да ли се може у понизнијем стилу написати једна обвеза, од стране једне Краљевске Владе, да се дође до зајма од свега *300.000 динара* на подлогу 4,000.000 номиналих у хипотекарним обвезницама!

Ово је цео ток железничког зајма; као што смо видели, он је подељен у три дела:

	обвезница	номинални износ	годишња (1886 годиве)
Серија А:	180.000	90,000.000	4,920.000
Серија В:	60.000	30,000.000	1,638.712
Серија С:	25.000	12,500.000	682.797

(заложена за 5,400.000 Контоару за Есконт).

Железнички зајам имао је за циљ да набави потребна средства за грађење железнице; лутриски зајам имао је да среди финансиско стање. Трећа велика потреба пред којом је тада држава стајала, и која се може подмирити само путем новог задужења била је *наоружање*. — Да би се дошло дакле до средстава за ове војне циљеве, донет је 22. јуна 1882, одмах по свршетку афере са Бонтуом, *закон за искључиво право увоза соли у Србији и набавку зајма за наоружање*. Тим законом овлашћен је министар финансија да може дати једном лицу или једном друштву искључиво право на увоз соли у Србију за извесан број година, не дужи од 15 година, под извесним условима; при коначном одлучивању при оцени реферата, односно овог искључивог права имала се влада руководити овим обзирима; да се монопол увоза соли да оном лицу или друштву које се при иначе једнакој солидности и примајући све прописане услове обвеже дати државној каси у року од године дана најмање 5,000.000 динара у злату на име зајма за наоружање, примајући годишњи принос онога што би се иначе држави на име монополске таксе дала, за ануитет тога зајма који се има потпуно амортисати у року

концесије; министар финансије овлашћује се да сав новац који се добије на име овог зајма, стави на расположење мин. војном.

Према овом закону, после офералне лицитације, закључен је са најбољим понуђачем, Англо-аустриском банком у Бечу, уговор по коме се дотичној банци уступа искључиво право увоза соли у Србију за 15 година, сходно детаљима о томе; банка се обвезује да плаћа годишње у злату на име монополске таксе 535.100 динара, односно да ту суму употреби као ануитет зајма који се обвезује дати у суми од 5,600.000 дин. у злату са 5% интереса и амортизацијом од 15 година; К. С. Влада обвезује се да банци преда државних обвезница у оноликој истој номиналној вредности колико буде стварно дата сума зајма (5,600.000 дин.); обвезнице да буду à 500 дин. ефективне вредности, снабдевене са полугодишњим купонима.

Код се посматра сам за себе овај зајам за наоружање, изгледа да је он закључен под јединствено повољним условима: *al pari*, са 5% интереса; при том био је за српске финансије и у толико лакши што привидно није оптерећавао новим издацима државни буџет. Али сама та претерана повољност натерује посматрача у сумњу, и он мора да потражи где лежи права скупоћа овога зајма, т. ј. како су маскирани његови услови. Не треба дуго тражити па увидети да је *годишња закупнина* овог солског монопола веома мала према добити коју је банка-закупац прпела из овог посла; да је ово истина, ми ћемо видети из шифара које су изашле на видик при раскидању уговора са Англобанком. Сада ћемо се задржати само на овом тврђењу, на основу кога изводимо да су наше државне финансије ипак биле, посредно, на губитку; напоменућемо само узгред да је ануитет овог зајма био апсолутно осигуран, управо још унапред предат зајмодавцу, што је свакако морало бити важан фактор за повољност овог зајма.

Истога дана кад је донет овај закон о зајму за наоружање, 32 јуна 1882, донет је и закон о *аграрном зајму*, ради исплате накнаде пређашњим господарима спахилука и чифлука у ново-ослобођеним крајевима, за уступљена имања, према обвези берлинског уговора. Тим законом узела

је држава на себе да исплати све те аграрне дугове, ступајући у поверилачка права према новим сопственицима земљишта и осигуравајући та своја права интабулацијом на дотична имања. А да би државна каса дошла до новаца за извођење целе ове ствари, овлашћена је влада да учини зајам на обвезнице. Према том овлашћењу закључен је 31. октобра 1882 уговор са Контоаром за Есконт и бечком Лендербанком, по коме се ови обвезују да за отплату непокретности које су од Турске примљене даду српској влади зајам од 4,500.000 динара ефективних, задржавајући право да јој у року од године дана даду под истим условима и за исту сврху и други зајам од 1,500.000 динара; зајам се има реализирати постепено према процени имања; зајам је типа обвезница à 500 дин. номиналних са 5% интереса, које држава уступа банкама по курсу 357 динара (71·4%); банке добијају тромесечни жуисанс; зајам се има интабулисати о трошку српске државе на прво место на откупљена имања; ради прикупљања отплате дуга и интереса од самих аграрних дужника установљава се нарочита *каса аграрног зајма* при министарству финансија под двогубим надзором српске државе и банака зајмодаваца; иста каса има да служи зајам ануитетом од 450.000 *који се има ставити у буџет;* српска држава гарантује за тачно плаћање овог ануитета, и у случају да се уплате не прикупе редовно од дужника, Главна Благајна има да попуни недостатак.

Цео је зајам имао дакле износити на 6,000.000 ефективних, 8,403.000 номиналних динара, подељених у 16.806 обвезница à 500 дин., са годишњим од 450-000 динара, роком амортизације од 25 година почевши од 1. јануара 1883, са шестомесечним плаћањем интереса. Тип зајма нам је већ сувише добро познат.

О самом остварењу и утрошку овог зајма дала је значајних и интересантних података комисији за констатовање финансиског стања на дан 1. јуна 1887. Из тог извештаја видимо да је Лендербанка положила Србији на име овог зајма свега 4,410.551·50 динара ефективних. „Из књига Управе Зајмова и из преписке са Лендербанком комисија се уверила: *да ни овај зајам није употребљаван искључиво на оно на шта је био дат.* Лендербанка је из новца од овог

зајма чинила у више пута за рачун српске државе исплате које због финансиских незгода Главна Државна Благајна није могла да подмирује... Осим тога из новца добивеног од аграрног зајма узимала је и сама Гл. Благајна извесне суме као привремену позајмицу, а на подмирење својих редовних издатака“.... Толико за сад о овом зајму.

*

После ова два зајма закључена ~~за напредне~~ потребе дошло је време да се мора правити зајам ради спасавања од летећих дугова и дефицита. Донекле су се буџетске рупе крпиле и прикривале летећим дуговима, а нарочито боновима; кад се више није могло даље — онда се изашло на среду пред Скупштину и тражило се одобрење за зајам ради консолидовања финансија. И онда је дошао *закон о државном зајму од 1884*, којим се овлашћује министар финансија да може закључити зајам у суми од 25,000.000 ефективних „да би се остатак дугова учињених за време ратова потпуно измирио и *да би се исплатом привремених дугова* државне финансије у ред довеле (консолидовале), а и да би се потребна и корисна предузећа (инвестиције) извршити могла“.

Које су, у тачној цифри, биле те потребе ради којих је тражен овај зајам видимо из овог извештаја финансиског одбора у скупштини, односно предлога овог зајма.

1) По извешћу г. Министра Финансија било је свега 1. новембра 1880 разног дуговања за време рата 24,772.685 динара[1]); државна каса исплатила је у последње три године (1881—1883) 11,255.829 динара; онда остаје ратног дуга, заједно са реквизицијом, што сад треба платити . . . . . 13,486.826 д.

2) Главна државна каса *дугује на име привремених позајмица* . . . . . 9,288.115 „

3) Главна државна каса дугује другим државним касама још од 1887 па до 1883 једну суму од 3,788.000, но од које је довољно да исплати(?) . . . . . 1,000.000 „

За препос 23,774.941 д.

[1]) Овде нису урачунати утрошени депозити. М. Н.

Пренето 23,774.941 д.

4) За инвестиције (нове железнице: Крагујевац—Лапово и Смедерево—Плана) . . 9,000.000 „

Свега би требало 32,774.945 д.

Но како државна каса има у државним обвезницама (лутриским) и француској ренти на расположењу суму од . . . . . 7,925.000 д.

то излази да би зајмом требало набавити . 24,849.945 д.[1])

Уговор о овом зајму закључен је опет са Контоаром и Лендербанком. По том уговору српска влада чини зајам у облику 5% ренте с отплатом, у номиналној суми од 40,270.000 динара, подељеној на 80.540 обвезница à 500 динара, с годишњим интересом од 25 дин. на обвезницу а шестомесечним исплаћивањем купона, амортизацијом за 70 година; годишњина, која се има ставити на терет буџета износи 2,080.000 дин.; за осигурање њено влада уступа зајмодавцима за све време трајања уговора као јемство: сав приход од такса (нарочито приход од продаје таксених марака) као и од порезе на потрошњу пића (крчмарине) и то приход од непосредне продаје или под закуп датих крчмаринских марака — у случају недостатка обвезује се да га попуни из општх буџетских прихода; а да би ово јемство било потпуније образује се *Каса Српске Ренте 5% с отплатом*, по обрасцу касе српских државних железница, која ће каса управљати службом овог зајма и једина имати право продаје таксених марака и бандероле; банка уговорнице узимају половину обвезница *à ferme*, у номиналној суми од 20,135.000 или ефективих 12,190.750 а задржавају право опције на трећу четвртину до 18. јуна 1885, дајући тада за тих номиналих 10,067.500 — ефективних 6,265.875 динара, и за последњу четвртину до 19. децембра 1885 год. (за номиналих 10,067.500 — ефективих 6,436.375); банке уговорнице задржавају себи тромесечни интерес као жуисанс, и задржавају од износа првог дела зајма суме потребне за исплату привремених позајмица од 3,000.000 на подлогу лутриских обвезница, благајничких за-

[1]) *Скупштинске белешке* за 1883/4, стр. 1063.

писе и месечнина које се дугују каси железничког зајма и 41.875 дин. француске ренте.[1])

Овај је зајам назван *Српска* или *Златна Рента* (позната и под именом „Таксене Ренте"). О њеном успеху на европској ницаци забележене су у нашој и страној журналистици читаве легенде. Тако се вели, да кад је отворен њен упис у Берлину, Бечу, Хамбургу и Паризу, да је за један дан уписано преко **100 пута** више обвезница но што је предвиђено за зајам! Уписом је тражено 40 милиона, а понуђено преко **4 милијарде** динара! — У самој ствари ово је само једна легенда, једна наивна реклама банкарска, за простодушни свет. Одзив новчане публике увек је сразмеран кредиту једне земље; и излишно је оповргавати могућност понуде од преко *4 милијарде* једној земљи која је за *тридесет* година свога задужења једва могла да напабирчи на пола милијарде; овакве јагме није било никад ни за једним папиром ни једне државе. У финансиској историји бележе се као ретки примери да су извесни француски зајмови (данас и руски) уписивани јаче но што су тражени, по неколико пута. Али 100 пута више то је апсурд. Баш то што је банкама уступан овај папир по курсу испод **61%**, при ефективном интересу дакле од преко 8% и гарантијом специјалне касе, могло је пре негативно да утиче на публику; сваки озбиљнији човек зазире од оваквих папира слутећи велики ризик испод тог мамца. —

„Српска Рента" спада међу најгоре зајмове које је Србија у опште закључила; она има све рђаве особине ранијих зајмова, у погледу реалних гарантија и контроле специјалне касе; као специјалитет свој она има курс од **60.59** за онај део који се узима ferme. И то је *бруто курс*. Од њега треба одбити 1·22% (жуисанс) и трошкове око емисије, услед чега стварни емисиони курс силази испод **59%**! Тај курс је незнатно поправљен бољим ценама оне друге две четвртине које су остале у опицији. По рачуну управе државних дугова за цео номинални износ овог зајма примљено је свега 24,393.000 динара, што чини 60·57%, *али су се трошкови емисије плаћали тек из ове овако примљене ефективе.*

[1]) *Збирка*, стр. 303.

Што је у осталом најинтересантније код Српске Ренте то је начин на који је она потрошена. Рачун о томе налазимо у извештају скупштинског „одбора за преглед државних финансија и буџета за 1886/7 годину."

. . . . *О зајму 5% ренте од 1884.* Ефективна цифра према уговору износи	24,393.000·—
којој кад се дода одобрени интерес према времену издатих обвезница	890,532·07
онда је цео износ прихода од овог зајма дин.	25.283,532·07

Ова је сума по гласу рачуна и примљена које у готовом новцу које у издатцима за рачун наше државе исплаћена, што се по прегледу са књигама слаже. — Почем је по чл. 1. закона о ратном зајму требало исплатити дугове учињене за време ратова, као и привремене дугове главне касе; и почем су нека од ових издавања — која су из рентиног зајма а на терет новчаних кредита била учињена, доцније овом зајму враћена то је сообразно реченом члану издато:

А. Главној Благајни:

	динара
1. На попуну извесних депозита и осталих трошкова који на терет овог зајма спадају	2,515.036·67
2. *На попуну мањка у приходима* **за прво полгође** *1884*	2,594.000·—
3. На *привремену домајмицу ради подмирења* издатака	1,626.139·38

Б. Управи Зајмова:

1. На исплату унутрашњег зајма и реквизиције	5,526.456·—
2. На *дијурне чиновницима за путовање око рентиног зајма*, осигурање и пренос новца и лозова	12.016·26
3. За набавку точка за рентина извлачења, 2 касе и остале потребе	7.584·60

В. Остала издавања.

1. Лендербанци исплата зајма учињеног код ње 1882/3 на залоге — ломбардовање — наших лозова, заједно с интересом, изравнањем текућег рачуна	3,284.620·—
2. За откуп 23.817 комада наших лозова који су били саставни део железничког капитала, као и за интерес на купонима . .	2,071.601·—
3. На исплату једне четвртине франц. ренте с интересом	1,016.275·15
За пренос	18,653.709·06

Пренето	18,653.709·06
4. На исплату трошкова око израде рентиних облигација, контролисање, котирање на берзи и жиговиша у Немачкој	106.501·—
5. На исплату израде шикелског новца . .	297.319·—
6. На исплату јануарског и јулског купона рентиног као и амортизацију главнине . .	1,756.992·93
7. На исплату лутриских купона и амортизирање главнине	1,354.268·86
8. На исплату купона и амортизације аграрног зајма	371.946·25
9. На терет железничког резервног фонда:	
а) на исплату експропријације земљишта за железницу	344.295·36
б) на грађење савског моста остало на дугу код резервног фонда	60.335·65
10. У исплаћеном а од гл. благајнице не изузетом ануитету железн. зајма и то а) за 1884	427.247·59
б) за 1885	1,284·497·20
11. На исплату старих бонова у колико не спадају на терет жел. ануитета	296.392·—
12. На исплату рентиних ануитета за I полгође из одобреног на облигације интереса, изван књига урачунатог	293.007·17
Свега чини укупно	25,283.532·07 [1]

Овај нам је извештај класична илустрација и финансиског газдовања у опште тога момента (после 1884) и начина на који је утрошен овај зајам. Користећи се широком одредбом закона да се суме овог зајма имају употребити на консолидовање државних финансија, из њега су исплаћивани не само најразличнији летећи дугови, но су попуњавани мањци *у редовним приходима за буџетску годину 1884;* даље, исплаћивани су купони и амортизација скоро свих ранијих зајмова — а све то очигледно у намери да би се тиме у неколико олакшао *редовни буџет расхода* и тако прикрио прави буџетски дефицит. Но оно што је најзначајније у свему томе, то је да дугови из рата за ослобођење *нису дефинитивно исплаћени* и рашчишћени, како се законом циљало. Из овог извештаја видимо да је на њих дато свега 5,5 милиона, док се по министровом и одборском извештају скупштини за тај дуг тражило 13,486.826 динара, као што

[1] *Протоколи скупштине за 1886,* стр. 644 и даље.

је речено; поновa дакле остају и реквизиција и унутрашњи зајмови у износу од преко 8 милиона да се повлаче и мрсе наше финансије. — У кратко, овај зајам није испунио свој задатак да среди и пречисти наше финансије и уведе их у редован колосек; он је пао као кап воде на жедну земљу, развучен је на шта се пре стигло — свуда по мало — и остао је само као други пропали покушај (први је био са лутријским зајмом) за сређивање српских финансија, једна палијатива која је убрзо затим и својом сопственом тежином притисла буџет и државне финансије. . . .

*

1885. година донела је српско-бугарски рат. Судећи по томе да је сама борба трајала свега 15 дана могло би изгледати на први мах да га је финансиски било врло лако поднети; кад се међутим узме у обзир да је *мобилизација* трајала четири месеца, и да су се трупе концентрисале на једној периферној тачки земље, онда ће се лакше појмити да је овај рат морао изазвати велике напоре и жртве финансиске, и да је он према томе био један тежак инцидент за и иначе танке и поремећене српске финансије. Он је био повод не само закључењу једног непосредног зајма — о коме ће сад бити реч — но и оним многобројним заплетима финансиске природе у којима се нашла Србија у току идуће две године.

Непосредно пред сам рат и ради њега одобрила је нишка Ванредна Скупштина влади — а то је одобрење санкционисано *законом о државном зајму* од 22. септембра 1885 — да може закључити зајам у суми од 25,000.000 ефективних, „који се има употребити првенствено на заштиту и одржање интереса земаљских" (чл. 9.) Као нарочиту, реалну гарантију за овај зајам овлашћена је влада да уступи приход од монопола дувана, односно закупнину тог монопола ако се овај изда под закуп. Истовремено, 22. септембра 1885 донет је закон о монополу дувана, којим се држави резервише искључиво право прерађивања, увоза и продавања дувана и дуванских производа. Овај је закон заменио одредбе закона од 15. јуна 1884. о трговању дуваном; он је предвиђао бандеролу за дуван, која се издавала под закуп и која је у осталом давала веома незнатан приход

држани. Овај садањи закон ставио је трговину са дуваном на сасвим нову основу, монополску, и отуда се с правом очекивало знатно повишење прихода.

Десет дана после ових закона потписан је уговор о зајму, са Контоаром и Лендербанком. Зајам је добио име *Дуванска Рента од 1885*, а закључен је под врло сличним условима Златне Ренте од 1884. Номинални износ зајма је био 40.000.000 динара, подељен на 80.000 обвезница à 500 динара, са 5% интереса на номинални капитал и амортизацијом у року од 49 година полугодишњим извлачењем; ради обезбеђења ануитета предаје се зајмодавцу у залогу приход од дуванског монопола, односно ако банке уговорнице узму саме дувански монопол под закуп онда да закупнину задржавају у име ануитета; овим се се банкама уступа првенство да узму под закуп монопол дувана, при једнаким понудама са другим лицима; у случају да банке не узму под закуп монопол дувана, установиће се специјална каса која ће се под управом једног владиног и једног поверилачког делегата старати о служби овог зајма; уговорено је да годишњина зајма буде 2.250.000 динара; благајница монополска мора се најмање месец дана пре рока снабдети нужном готовином, иначе недостатак мора држава попунити из других својих прихода; банке добијају $\frac{1}{2}$% провизиона за исплату купона и обвезница; банке уговорнице имају право опције на цео зајам од 40 милиона под овим условима: цена целог зајма дуванске ренте утврђује се на *24.726.098.83* динара; према томе банке имају право да изврше опцију зајма по горњој цени, и то половину зајма (40.000 обвезница à 500 д.) најдаље до 3/15 априла 1886, плативши укупну цену у 12.109.014·15 дин.; даље, трећу четвртину до 3/15 јуна 1886 за цену од 6.223.863·91 и најзад последњу четвртину до 3/15. октобра 1886 за цену од 6.393.220·76 динара; ове се опције могу извршити у целини или делимице; банке добијају тромесечни жуисанс на свих 80.000 обвезница; од приноса зајма одбиће се сви трошкови емисије и све таксе берзанске и друге; купони и обвезнице ослобођавају се у Србији од свих такса и дажбина; влада се обвезује да се постара око добијања коте; — банке уговорнице дају српској влади привремену позајмицу од $12\frac{1}{2}$ милиона динара у року од 3 месеца поступно а већ су позајмиле влади привремено 2 милиона — и ову позајмицу наплатиће из првог дела зајма враћајући српској влади залогу од 50.000 лутриских обвезница; као јемство за ову позајмицу од $12\frac{1}{2}$ милиона уступа влада банкама свих 80.000 обвезница овог зајма; интерес на позајмицу рачунаће се као и *реални интерес* дуванске ренте, а наплаћиваће се из купона заложених обвезница; банке задржавају право да из трећег дела зајма задрже потребне суме за попуну ануитета железничке и златне ренте; у случају да банке изврше опцију, имају право и да одбију суму коју влада дугује Контоару за Дебанжоне топове; спорови се расправљају изборним судом; влада се обвезује да не издаје нов зајам пре но што банке изврше ове опције. —

И Дуванска Рента спада заједно са Српском Рентом у најгоре српске зајмове; шта више она је много гора од Српске Ренте, а тиме и од свих досадањих зајмова. Њен бруто—курс износи 60·54%, од кога треба одбити тромесечни жуисанс (1·25%) и трошкове (емисионе, берзанске и др.) који падају на терет Србије, и онда би емисиони курс показао се око 59%. Но сва скупоћа зајма није у овоме, *привидноме* курсу. Најважнија је ствар у целом зајму давање *дуванског монопола под закуп* друштву које и зајам даје; то је учињено уговором од 3—X—1885 а осигурано је тачком 2 трећег члана уговора о зајму, где је банкама признато првенство на тај закуп при једнаким понудама или *ако накнадно пристану на најповољнију туђу понуду*. Банке су дакле добијале у своје руке монопол и право да се из прихода тог монопола наплаћују до суме од 2.500.000 дин. (колики је био ануитет), „предајући државној благајни евентуалне вишкове;“ цело пак руковођење и књижење остајало је у рукама банака *без контроле државне*, и сасвим је појмљиво да су тиме банке имале све могућности да своју ренту повећају на штету државе. — Ово сумњичење лојалности и коректности банака уговорница није бачено произвољно и напамет; при раскиду уговора о дуванском монополу изашле су многе ствари на видик, као и то да су банке у прављењу лажног биланса ишле тако далеко да су у последње време показале то-

божњу штету у знатној суми, коју им је по уговору морала попунити српска држава из других својих прихода; кад је међутим узет монопол дувана у српске руке, онда је он већ у *првој години* дао преко 1,000.000 динара, чисте добити, преко свих трошкова и преко исплате ануитета Дуванске Ренте! Ово је дакле била стара историја залагања монополâ, која се већ једном десила са монополом соли, само је тада бар привидни курс зајма био солиднији.

Реализирање Дуванске Ренте кретало се од прилике овако:

Пре дефинитивног утврђења зајма министар финансија узео је, у повчачој потреби за рат, позајмицу од 1,000.000 динари на залогу 22.000 лутриских обвезница. На дан потписа уговора (16—II—1886) Управа Зајмова примила је прву половину зајма . . . . . 12,500.000·— дин.

Трошкови и интереси који падају на терет влади изнели су	500.000·—	„
На рачун друге две опције положено је држав. благајни у два маха (1/II и 1/III 86)	2,750.000·—	„
а од остатка износа друге половине зајма задржано је одмах:		
за рачун нових топова	3,650.000·—	„
за исплату заложених 22.000 лутр. обвезница	1,000.000·—	„
за рачун топовске муниције . . .	240.000·—	„
за прву шестомесечницу овог зајма (којој је био рок **1—V—1886**)	1,125.000·—	„
за јулски купон **1886** и јануарски **1887** железничког зајма **A** и **B**, и евентуалну допуну	2,961.098·83	„
Свега	24,726.098·83	дин.

Но од ове последње суме (одређене за исплату ануитета идуће године) министар је издвојио 1,800.000 ради исплате нове поруџбине муниције, а ту је суму покрио са 9 државних бонова по 200.000 динара и залогом од 30.000 лутриских обвезница.

Ефективно примљени износ зајма употребљен је овако:

министру војном на расположење .	18,760.395·—	дин.[1])
дотациони фонд за лозове	110.000·—	„
годишњица аграрног зајма	187.000·—	„
за јануарски лутрински купон . . .	600.000·—	„

[1]) *Скупштинске белешке*, 1886, стр. 647.

Врло је појмљиво, после овог прегледа, да дуванска рента — која је једним делом утрошена на оружје и муницију а другим на плаћање купона и ануитета — није могла покрити сав трошак око рата; како се тај трошак није могао покрити ни редовним приходима наших слабих финансија, то се набрзо попова упало у силне привремене, летеће дугове и дефиците. Услед тога видимо где се попова идуће 1886. године, доноси *закон о исплати привременог дуга*, којим се овлашћује министар финансија да привремени дуг главне државне касе исплати овим средствима:

1. Употребом лутриских обвезница које, по исплати признатих реквизиционих бонова остану на расположењу државе, у суми од 4,000.000 динара;

2. Новцем који се добија за обвезнице Управе Фондова, а на основу капитала који школски и санитетски фонд позајмљују у суми од 9,000.000 динара;

3. Зајмом који би се учинио на основу ануитета одобреног за железницу Смедерево—Плана и Крагујевац—Лапово, као и на основу превишака у ануитету за железницу Београд—Ниш—Врање, у суми од 7,000.000 динара; на основу ових превишака може се издати одговарајући број хипотекарних железничких облигација нове емисије. —

На основу последње тачке овог закона закључена је она трећа серија (Lit. C) железничког зајма која је имала несретну судбину да буде заложена 5.5 милиона динара, о чему је већ било речи. — Што се тиче прве његове тачке она нам показује једну комбинацију крајње нужде, да се оне лутриске обвезнице које се нису могле пласирати до сада, употребе ~~као папирни новац~~ за исплату летећих дугова и реквизиције. Дуг се у самој ствари није исплаћивао но мењао форму, и то врло несрећно по повериоце, јер су морали примати по *номинали* папир који није имао толику курсну вредност.

Но најглавнија је овде друга тачка, на основу које је донет 31. јула исте године специјални закон о *зајму на обвезнице Управе Фондова*, по коме фондови санитетски и школски позајмљују држави сав свој досадањи капитал који је осигуран интабулацијама на прво место непокрет-

ним имањима, а који у укупној и округлој суми износи $12^{1}/_{2}$ милиона динара; држава даје и једном и другом фонду облигацију на капитал који од њих прима и обвезује се да им и даље плаћа исти онолики интерес колики су и дотле вукли, т. ј. 5%, и на име отплате 2%; позајмљени капитал држава ће примити у хипотекарним обвезницама које ће Управа издати у номиналној вредности од $12^{1}/_{2}$ милиона динара; на те обвезнице плаћаће се до 6% интереса и 2% амотизације; годишња отплата интереса и амортизације ових обвезница ставља се на терет државног буџета расхода, и за њу гарантује Управа Фондова и Држава; министар финансија овлашћује се да те хипотекарне обвезнице („заложнице") Управе Фондова заложи или прода по курсу 7%.

Погодба о зајму на те хипотекарне обвезнице извршена је са берлинским *Handelsgesellschaft*-ом, коме је српска влада дала 24,000 обвезница à 500 дин. номиналних (укупно 12,000,000 номиналних) [са 5% интереса на номинални капитал и буџетском годишњином од 720,000 динара] *у залогу за 4 милиона динара*. „Позајмица ова од 4 милиона положиће се исплатом благајничких записа (бонова) Кр. Срп. владе, по приложеном списку бонова; исплаћивање бонова за Србију пренеће Handelsgesellschaft на Српску Кредитну Банку." Берлинско друштво задржава право да ову позајмицу повиси до 60% од имените суме залоге, ако то нађе за сходно; исто тако задржава право на опцију заложница по курсу од 76% и то како за сходно нађе: да оптира све или у произвољним деловима; интерес на позајмицу је 6% и подмириваће се из ануитета одређеног за заложене облигације; поред тога оснива се нарочита *каса 5% зајма за залоге* „под двогубим затвором", у коју Управа Фондова има да полаже 1/I и 2/VII по 360,000 динара, из прихода који она добија прибирањем интереса од хипотекарних дужника ових фондова; ако би се она у томе показала неисправна, уговор даје права овој нарочитој каси да сама наплаћује интересе непосредно од дужника, а Управа Фондова и српска влада обвезују се да ће у том случају дати законско појединачно наређење свима дужницима да у будуће плаћају интересе непосредно тој каси.

Компликовани склоп овог зајма значио је, с нарочитим погледом на буџет, ово: држава позајмљује капитал од санитетског и школског фонда и обвезује се да тим фондовима плаћа интерес који су и до сада имали на свој капитал, и потребну суму за то ставља у свој буџет расхода; али како ове капитале држава добија не у ефективи но у хартијама, огарантованим хипотекама приватних дужника то држава залаже њих и сва хипотекарна права које оне документују, за суму од 4 милиона, и суму ануитета ставља опет у свој буџет расхода, пошто је она први платац према берлинском повериоцу — и остаје јој једино да овај други ануитет попуни наплатом интереса хипотекарних дужника у Србији. Отуда се у буџету за 1887 појављују у партији расхода обе ове суме: и ануитет по зајму на заложене обвезнице, и ануитет дотичним фондовима.[1])

Овај зајам критикован је много и с правом као веома рђаво закључен; не само што је он скуп као и пређашњи но поглавито с тога што су његове облигације, које су имале за гарантију хипотеку на поља и њиве, шуме и воћњаке, куће и зграде српских грађана, и чији су се интереси купили у нарочиту касу овог зајма евентуално и од самог зајмодавца, што су те облигације заложене свега за 30% своје вредности, и што је апсолутно неограничено право опције дато повериоцу на њих. Услови су, неоспорно, најгоре врсте.

*

Исте скупштинске сесије, 1886 године, дато је законско овлашћење министру финансија да може откупити $^{1}/_{4}$ (дакле

[1]) Финансиски одбор поднео је скупштини дефинитивно овакав преглед отплате државног дуга за буџетску 1887. годину:

1. *Годишњина железничких зајмова:*		
а) за пругу Београд—Вране	5,400.000·—	дин.
б) „ „ Ниш—Пирот	1,638.712·80	„
в) „ „ Смедерево—Плана и Крагујевац Лапово	220.512·60	„
2. Годишњина Српске Ренте	2,080.000·—	„
3. „ Дуванске Ренте	1,195.062·50	„
4. „ лутриског зајма	1,650.000·—	„
5. „ руског зајма	348.887·—	„
6. „ аграрног зајма	450.000·—	„
7. „ *фондовског зајма*	720.000·—	„
8. „ *фондовима санитетским и школским*	500.000·—	„
Свега	15,303.173·90	дин.

5.000 комада) акција друштва за закуп српског државног монопола. Министар финансија Ч. Мијатовић овако је разлагао скупштини потребу ове операције: он је, вели, увидео да је његов предходник (В. Петровић) закључио уговор о дуванском монополу под врло тешким и неповољним условима за Србију, да је дотично друштво истерало до сада од закупа монополског до 6,000.000 динара чисте добити, и да је стога он сад покушао да тај уговор раскине; друштво на то није пристало али је понудило овакву комбинацију: да уступи Србији 5.000 својих акција уплаћених са по 250 динара; да куповну цену (5.000 × 250 + 5% интерес од 31—III—1886 до 12—VIII—1886) од 1,273.263·88 динара српска влада не исплати него да дотичне акције остави у залози код истог друштва, тако да се оно наплаћује из интереса и дивиденде заложених акција за интерес (6%) на дужну куповну цену; српска влада међутим обвезује се да за четири године („а дотле лако је") исплати куповну цену; од ове операције — по министровим речима — има две користи: 1) Кад се већ нема могућности ни новаца да се цео монопол откупи и узме у државне руке, онда се откупом ових 5.000 акција чини бар један корак у том правцу, и то, што је најглавније, без икаквих моментаних новчаних жртава; и 2) као сопственик ових акција држава учествује у чистој добити друштвеној са 25%, и како по уговору има и иначе 15% удела у чистој добити — то ће она без икаквих својих издатака и трошкова на администрацију итд. имати 40% чисте добити од овог монопола; и сад, ако послови пођу добро, ових 40% могу бити толики да ће не само покрити интерес на дужну куповну цену, но ће чак дати и неки превишак који ће се унети у буџет као приход!

Ова чудновата комбинација заиста је и извршена, а није тешко увидети колико је плитка и рђава. Најпре, ако је друштво за експлоатацију дуванског монопола трпело доиста толико користи на штету државе — што је у осталом тачно — онда је министар имао неизоставну дужност да тај уговор одмах раскине, не обзирући се на то што „друштво неће"; не стоји тврђење да се за то није могло наћи новаца, јер би се на подлогу монополског прихода увек могао наћи зајам да се исплати оно експлоататорско друштво и онај његов зајам (Дуванска Рента) којим је оно дочепало дувански монопол у своје руке. Несумњиво је да не би било ни једног посланика који не би одобрио зајам за такав циљ. Место тога министар се задовољава да начини Србију акционаром монополског друштва и сматра за велику срећу што ће Србија учествовати са 40% у *чистој добити* која је створена ординарним пљачкањем ње саме! Не стоји да је то без икаквих административних трошкова; сви се *трошкови* *најпре имају исплатити из бруто прихода друштвеног:* Србија сноси дакле све трошкове режије, администрације и отплате дуга, и једино *у чистој добити* коју друштво преко свега тога истера, она је имала до сад 15% удела, а сад јој је министар обећавао 40%. У ствари Србија није добијала ништа од ових нових 25%, јер су они ишли на интерес позајмице, resp. неплаћене куповне цене. Резултат целе ове замршене операције ни мало није изменио стање ствари: друштво је и даље вукло и ову четвртину чисте добити, само сад по основи дуга за „откупљене" акције, док је пре чисто и просто вукло као потпуни акционар; Србија пак губила је и даље колико и пре, а ради уживања што је добила титулу акционара друштва које експлоатише њене монополе, она се задужила истом друштву са 1,27 милиона динара. Тај дуг гутао је све користи и за буџет није остајало никаквог „вишка" ни прихода. . . .

А у буџету за 1887 баш је требало наћи ма по коју цену нових извора, јер су расходи, по предрачуну, јако премашали приходе. Ево како је министар финансија поднео рачун у пројекту буџета: Сума расхода — *44,000.000 динара;* сума предвиђених прихода — *36,800.000 динара.* Да би се буџет биланспрао, он је додао испод суме предвиђених прихода ово:

уштеда на стручним буџетима . .	1,000.000	дин.
„ „ ануитетима.	650.000	„
нови извори	*5,550.000*	„
Свега	7,200.000	дин.

И сад се, дабоме, лепо биланспра! Министар је само остао дужан објаснити како се то може уштедити на ану-

итетима и стручним буџетима, кад су те позиције тачно и прецизно одређене и предвиђене у партији расхода, и како то излази да се додајући ове „уштеде“ подиже сума прихода на ону висину која допушта трошење по првом предрачуну, где се још нису предвиделе уштеде? Ако је истински мислио на уштеде, онда је само могао смањити *партију расхода*. — Што се тиче оног *„новог извора“* од кога се чекало на 5,5 милиона нових прихода, он је пронађен законом о *порезу на обрт*. По том закону плаћају кафане и индустриске радње 4% од годишње закупнине као допунску порезу; остале радње, трговачке и спекулативне, плаћају на *годишњи обрт* од 1—5%; сеоски дућани плаћају паушално по 75 динара годишње. Истим законом укинути су приходи:

од	2·50	динара	на	главу	пореску	за	фонд	школски,
„	1·60	„	„	„	„	„	„	санитетски,
„	1·—	„	„	„	„	„	„	оружни
„	2·—	„	„	„	„	„	„	инвалидски,

а место њих је уведен прирез од 34 паре на сваки динар непосредне порезе, с тим да се из приноса тог прореза дају годишње дотације фондовима: школском 1,000.000, санитетском 640.000 дин., оружном 400.000 и инвалидском 800.000 динара; исто тако укинута је и крчмарина на вино и ракију, а место ње је уведен прирез 12% на кирију механских радња, гостионица и т. д., који је прирез, — замењујући крчмарину — имао у будуће служити за осигурање исплате ануитета Српске Ренте.

Што се тиче измене система прореза, она је свакако била врло добра јер је равномерније распоређивала терете на обвезнике, према пореској способности а не с главе на главу, али што се тиче самога *пореза на обрт* — он је толико неправичан и неравномеран, да је са гледишта пореске политике и финансиске науке осуђен као један монструм који је у нашој пореској системи остао само као споменик на ове дане велике и тешке финансиске невоље.

*

1. јуна 1887 одступило је министарство Гарашаниново. Управу земаљску предузела је споразумна либерално-радикална влада која је после 200 дана уступила место чисто радикалном кабинету.

Први посао којим се нова влада морала ангажовати било је поправљање финансиског стања које је — према општем и неподељеном мишљењу — било и тешко и до крајности у переду. Колико је ово мишљење тада било опште и јако види се карактеристично из престоне беседе којом је отворена Скупштина за 1887: у њој се говори готово искључиво о злом стању наших финансија; годину дана доцније, на завршетку рада у уставотворној скупштини, краљ Милан је рекао да је Србија на прагу банкротства . . . .

Али да би се ма шта предузело у правцу консолидовања наших финансија, требало је најпре знати тачно стање у коме се оне налазе; то пак сазнати није било лако и премашало је снагу једног човека; с тога је и пре годину дана (1886) била образована једна парламентарна комисија са задатком да изврши стање финансија, јер сам министар финансија, по свом сопственом признању у скупштини, није био у стању да скупштину о томе тачно обавести, пошто је целокупна администрација државних дугова била у врло неуредном стању. — Због тога поглавито образовала је и нова влада, одмах по доласку, једну комисију и ставила јој у задатак да дâ тачну и прегледну слику стања државних дугова и државне благајне на дан 1. априла 1887. После подужег и не лаког рада комисија је поднела свој извештај, из кога сам ја већ цитирао многе податке, и из кога ћу сада овде дати само остале важније напомене.

ПРВИ ДЕО

Државни дугови у земљи и на страни до 1. јула 1887.

1. *Руски зајам од 1867.*

Остатак дуга на дан 1—VII—1887 . .	792.724·80 дин.
интерес на ту суму до 1—VI—1887 .	30.585·94 „
Свега	823.310·74 дин.

2. *Руски зајам од 1876.*

Од 1881 до 1886 смањена је првобитна сума дуга са	265.873·79 рубаља
За пренос	265.873.79 рубаља

За пренос 265.873·79 рубаља
— и тако је остало на дугу на дан 1/VII 1887 још . . . . . 1,571.331·21 „
интерес на ту суму до 1—VI—1887. 32.736·06 „
Свега 1,604.067·27 рубаља
односно (рачунајући рубљу по средњем курсу од 2,50 дин.) . . . Свега **4,010.168·18 динара.**

Осим овога (по „Партијалнику о руском зајму") има у Русији у циркулацији још 900 комада српских државних обвезница овог зајма, што чини рачунајући комад по рубаља 19·27 (главница и интерес) — *рубаља 17.343.* Но за исплату ових обвезница има српска држава код Государствене Банке свој царочити фонд у коме има . . . . 8.260·17 рубаља
И онда остаје да Србија има плаћати на име ових обвезница још . . . . . 9.082·83 рубаља или (× 2·50) *динара 22.707·07.* Према овоме, Србија на чисто дугује Русији по овом зајму на дан 1—VI—1887, и то:
а) у име дуга Госуд. Банци . . . 4,010.168·18 дин.
б) „ „ „ за обвезнице у течају 22.707·07 „
Укупно **4,032.875·25 дин.**

3. *Добровољни зајам од 1876.*
У име њега примљено свега . . . . 1,806.498·39 дин.
до 1. јануара 1887 отплаћено . . . . 1,664.495·99 „
Остаје на дугу 142.002·40 дин.
+ интерес до 1—VI—1887 . . . . 9.600·— „
Свега **251.602·40 дин.**

4. *Расписани зајам од 1876.*
До 1—I—1887 прикупљено свега . . 9,285.108·62 дин.
из добровољног зајма пренето у овај 93.541·38 „
Свега 9,378.650·00 дин.
отплатом и поклонима смањен је овај дуг у 1—I—87 са . . . . . 9,266.442·49 „
остаје још 112.207·51 дин.
+ интерес до 1—VI—87 . . . . . 32.000·— „
Свега **144.207·51 дин.**

5. *Реквизиција* и војне куповине на почек од 1876 год.
Свега се по овоме задужила држава са 8,444.741·80 дин.
до 1—VI—1887 отплаћено . . . . . 1,928.911·59 „
Остаје на дугу **6,515.830·21 дин.**

6. *Дуг министарства војног* за набавке учињене на почек 1876/8.
1882 по пречишћеном рачуну остало на дугу . . . . . 1,230.000·— дин.
до 1—VI—1887 отплаћено . . . . 753.736·50 „
Остаје још **476.263·50 дин.**

7. *Железнички Зајам Lit A.*
Првобитна сума дуга на 180.000 обвезница à 500 . . . . . 90,000.000·— дин.
до 1—VI—87 амортизовано свега 6.360 обвезница à 500 . . . . . 3,180.000·— „
остаје у име главнице . . . . . 86,820.000·— дин.
+ интерес до 1—VI—1887 . . . . 1,808.750·— „
Свега **88,628.750·— дин.**

8. *Лутрески Зајам од 1881.*
Из прегледа прихода и расхода Краљевине Србије за 1881, 82 и 83. види се *да је знатан део овог зајма употребила Главна државна благајна на подмирење својих расхода по буџету,* и тако овај зајам није био употребљен на оно на шта је по закону био опредељен (²/₃ на исплату унутрашњих зајмова и реквизиције, а ¹/₃ на грађење пруге Београд—Врање).

Емисиони курс овог зајма био је: а) за оних 110.000 лутриских обвезница датих у замену са 20.000 комада железничких обвезница — 65%; б) у смислу чл. III уговора, Генерална Унија примила је даље 146.666 комада лутриских обвезница које представљају номиналну вредност од 14,666.600 динара, за 12,000.000 динара; значи да је за овај део обвезница био курс 81·81855%, просечно за обе партије — 74·575%. — Осталих 73.334 комада лутр. обвезница остале су у рукама српске државе. — Остатак дуга по овом зајму на дан 1/VI 87 **25.874.208·—**

9. *Аграрни Зајам.*
У име овог зајма положила је Лендербанка Србији до 1—VI—87 . . . . . 4,410.551·50 дин.
Србија дугује банци 1—VI—87 по овом зајму свега . . . . . **5,993.750·—** „

Из књига Управе Зајмова и из преписке са Лендербанком комисија се уверила: *да ни овај зајам није употребљаван искључиво на оно на шта је био дат.* Лендербанка је из новца од овог зајма чинила у више пута за рачун српске државе исплате, које због финансиских незгода Главна Државна Благајна није могла да подмирује. . . . Осим тога из новца добивеног од аграрног зајма узимала је и сама Гл. Благајна извесне суме као привремену позајмицу, а на подмирење својих редовних издатака. — Комисија се даље уверила из књига Управе Зајмова, да са веома незнатним изузетком, готово сви дужници Управе Зајмова у име аграрног дуга или не плаћају ништа или веома мало. Тако већина није платила за 2, 3, 4 и 5 полгодја ништа ни у име интереса ни отплате.

10. *Зајам од 1882* на обвезнице монопола соли.
Остатак дуга на дан 1—V—87. . . . 5,057.718·75 дин.

11. *Златна Рента од 1884.* закључена у циљу консолидовања дугова.

Из извештаја Управе зајмова од 20/IX 1886 види се *да ни овај зајам није употребљен* **искључиво** *на оно чему је био намењен.*

Остатак дуга по овом зајму на дан 1/VI 1887 год. . . . . **40,933.375·— дин.**

12. *Железнички Зајам Lit. B.*

Остатак дуга на дан 1—VI	29,635.000·—	дин.
+ интерес до тога дана	617.395·83	„
Свега	**30,252.395·83**	**дин.**

13. *Дуванска Рента од 1885.*

По овом зајму примљено је стварно само 24,726.098·83, а дуговање српске државе по овом зајму износило је на дан 1—VI—87 (са интересом до тог рока) **40,527.083·33 дин.** — Из извештаја Управе Зајмова види се *да ни овај зајам није употребљен само на оно на шта је био намењен.*

14. *Зајам на хипотекарне обвезнице Управе Фондова.*

Ово је пети зајам који је закључен ради консолидовања привремених дугова, али је новац опет, и овог пута, утрошен на друге ствари а дугови су и даље остали.

Остатак дуга на дан 1—VI—1887. . . **12,000.000 дин.**

Овај зајам утрошен је овако:

1. Исплаћени државни бонови и интерес на њих	4,459.845·79	дин.
2. Главној Држ. Благајни *на подмирење редовних потреба*	1,012.007·97	„
3. На име трошкова око зајмова	5.661·90	„
4. На отплату зајма у Русији	376.031·50	„
5. „ „ Златне Ренте од 1884. . .	2,117.659·12	„
6. „ „ Лутриског Зајма од 1881. .	400.000·—	„
7. На рачун Дуванске Ренте од 1885. . .	632·85	„
8. За рачун министарства војног . . .	137.815·70	„
9. „ „ „ спољних послова (плате посланствима)	45.588·95	„
10. За рачун министарства просвете (помоћ питомцима у Берлину)	1.125·—	„
11. За рачун министарства нар. привреде	28.576·—	„
12. „ „ трошкова око овог зајма . .	295.464·77	„
Свега	8,880.300·—	дин.

Друштво је дакле дало и преко првобитне позајмице од 4,000.000 динара, али је само исплаћивало бонове и ануитете из те позајмице.

15. *Дуг у име купонске акција дуванског монопола.*

Према контокорентима и према књигама Управе Зајмова, по овој позицији дугује српска држава Лендербанци и Есконтном Контоару:

			дин.
а) у име купонске цене			1,250.000·—
б) „ „ интереса од 19/III до 12/VII 1886 год.	23.263·88		
в) у име интереса по текућем рачуну до 9/III 1886 год.	29.285·07		
г) у име интереса по текућем рачуну од 1/I до 1/VI 1887 год.	39.076·46		91.625·41
Свега дуга на дан 1—VI—1887.			**1,341.625·41**

16. *Државни дуг по признаницама благајне аграрног зајма* за неплаћене господарлуке у ново-ослобођеним крајевима Србије.

Како благајна Управе Зајмова није могла на време да подмирује исплате по аграрним односима у ново-ослобођеним крајевима, и ако је на ту циљ учињен нарочит зајам, то се бивши министар финансија послужио у последње време средством издавања признаница. На име, на основу наредбе његове од 16—I—1887 год. Збр. 260 Управа Зајмова издавала је признанице у којима се тврди да је благајна аграрног зајма остала дужна дотичном лицу у име исплате господарлука суму у признаници означену. Како према томе и ове признанице спадају у врсту привремених дугова државних, то овај извештај обухвата и тај дуг, који је по издатим признаницама износио 1—VI—1886 . . . . . **198.000 дин.**

17. *Остатак државног дуга за постројење моста на Сави.*

Уговором закљученим између српске државе и угарске владе регулисано је да послове око постројења тог моста руководи и надзирава угарска влада, а да трошкове имају сносити обе владе подједнако, по половину. На основу овога, а према прорачуну министарства грађевина од 22—VII—1887 КЖБр. 1029, укупни трошкови око

постројења износили су	а. вр. фор.	1,717.571·42
од које суме пада на Србију . . .	„ „ „	858.785·71
у току рада Србија је отплатила .	„ „ „	19.887·10
остаје на дугу још	а. вр. фор.	838.948·61

У отплату овог дуга дато је за тим:

1883 преко срп. консулата у Пешти	а. вр. фор.	5.579.44
1885 угарској влади у Пешти . .	„ „ „	500.000·—
1886 преко Главне Дирекције . . .	„ „ „	55·10
остаје на дугу још	а. вр. фор.	333.314·07

Међутим аустро-угарско посланство у Београду, као што се види из писма г. министра иностраних дела од 3/VIII 1887

Нов. Бр. 664 и писма мин. грађевина од 9/VIII ЖБр. 1029, тражи од српске владе у име ресто дуга још *334.342·87 фор.* О овој разлици води се преписка да би се постигао споразум. Комисија међутим узима као државни дуг на дан 1/VI 1887 суму коју угарска влада тражи, дакле 334.342·87 ф.=**668.695.74 д.**

18. *Дуг држави на име експропријације земљишта за железницу.*

По извештајима министарства било је

у име овога дуга	2,040.084·65	дин.
До 1—VI—87 исплаћено је	1,431.789·67	„
Остаје на дугу још динара	**608.294·98**	**дин.**

Примедба. Ваља имати на уму да ће држава имати да плаћа за експропријације још 200—300.000 динара за имања чија вредност није још дефинитивно оцењена, јер још нису расправљена сва питања која се односе на оцену вредности ових имања.

19. *Дуг Привилегованој Народној Банци.*

У последњим месецима 1885. министар финансија обратио се Народној Банци за позајмицу на залогу 3% државних лутриских обвезница. Тако је 13—X—85 заложено 11.112 комада лутриских обвезница и добио на њих зајам

у суми од	500.000·—	дин.
19. новембра исте године залаже даље 12.500 обвезница за	500.000·—	„
11. децембра исте године залаже даље 12.500 обвезница за	500.000·—	„
20. децембра исте године залаже даље 12.500 обвезница за	500.000·—	„
Свега заложено 48.612 ком обвез. за	2,000.000·—	дин.

У течају 1886, 1. јануара, изузето је од Банке 8.000 комада обвезница, те је у залози остало 40.700 комада за суму од 2,000.000 дин. Од ове суме остало је на дугу 1—VI—87 1,912.900·— дин.

Осим овога, за позајмицу на залогу 600 ком. обвезница монопола соли, са роком исплате 22—VI—87	150.000·—	„
Даље, у име позајмице која је накнадно на обе горње залоге дата држави са роком 3—VIII—87	100.000·—	„
Најзад, у име позајмице на једну обвезницу Управе Фондова, са роком 20—VI—87	96.000·—	„
Свега на дан 1—VI—1887.	**2,258.900·—**	**дин.**

Осим овога дуга на залоге, држава је дуговала Н. Банци на дан 1. јуна још и по благајничким записима (боновима) које је Н. Банка есконтовала, суму од 750.903.81 динар. те

цео дуг Банци износи *3,009.803·81 дин.*; али како је цифра државног дуга по боновима обухваћена у укупној цифри дуга по свима боновима државне благајне, (о чему ће се доцније говорити) то се овде неће сумирати ових 750.903.81.

Примедба 1. Осим 40.700 комада лутриских обвезница овде заложених имала је српска држава још 30.000 ком. у својим рукама; но у почетку 1886 заложено је и ово код „Српске Кредитне Банке" за рачун Лендербанке у Бечу, као специјална гарантија за предате државне бонове у суми од 1,350.000 дин. на име плаћања топовске муниције, која се због недовољних средстава није могла исплатити готовим новцем.

Примедба 2. У место да се овим лозовима исплаћују унутрашњи дугови, а на име реквизиција од 1876, као што је разним законима и предвиђено, ови се лозови залажу разним новчаним заводима а реквизиција остаје и даље неисплаћена.

20. *Дуг државни по боновима.*

На издавање бонова овлашћен је био министар финансија законима о буџету за 1884/5, 1885/6, 1886/7. Дотично законско пак овлашћење постављало је овакве границе: а) целокупна сума благајничких записа издатих у течају буџетске године не сме прећи *десети део* целокупне буџетом за исту годину одобрене суме расхода; б) благајнички записи не могу се издавати на дуже време од годину дана, тако да се најдаље за годину дана од кад су издати имају на државној каси звечећим новцем по пуној номиналној вредности заједно са припадајућим интересом исплатити. — Како пак државна благајна у последњим годинама није могла да тачно и потпуно подмирује све издатке, то је министар финансија чинио употребу од горњег овлашћења у таквим размерама да је и граница самог овлашћења прекорачавана. Ову појаву видимо нарочито у 1885 и 1886. Тако по „Партијалнику А за 1886" Л 260, видимо да је министар финансија издао у течају 1886 бонова у суми од **динара 15,278.706·93.** У овој суми налазимо једну *меницу* од 1,400.000 динара, с роком плаћања 1—IX—86, издату Маркизу де Пијену у име откупне цене за железницу Смедерево—В. Плана. — (Ова је меница о року исплате замењена боновима). Тако исто горњом цифром обухваћена је и позајмица Главне Државне Благајне од Лендербанке односно Кредитне Банке у дин. 1,000.000 за 6 месеци са интересом 4% и 1/4% провизиона. — У течају исте 1886 исплатила је државна благајна бонова за 12,998.484·54, тако да је на крају исте године остало у течају бонова за 2,280.222·39 динара. — У течају 1887 до 1. јуна издато је бонова у округлој суми за дин. *8,000.000;* а у течају истог времена од ових је исплаћено у округлој суми за дин. 2.400.000 тако да је остатак остао у наслеђе влади од 1. јуна.

Али пре него што изнесемо дефинитивну цифру државног дуга по благајничким записима, ваља да изложимо којим смо начином дошли до сазнања овог стања. У тој цељи износимо из самог „записника о раду комисије“ ово: „Комисија је затражила од главне државне благајне да јој она поднесе преглед — списак — о издатим и исплаћеним боновима, као и о боновима који су се находили у циркулацији на дан 1. јуна 1887. — Главни благајник, тада г. Јов. Миленовић, одмах је поднео комисији тражени списак; но на питање да ли је исти преглед уредан и тачан, г. Миленовић је одговорио да он не може јемчити јер је овај преглед изведен само на основу његовог „ручног списка“ *а да уредне књиге за рокове исплате (екаденције) и нема.* Цифра бонова може, вели, варирати са 100—200.000 динара. — Комисија се затим и сама уверила да поднесени преглед није поуздан, те се на њ није могла ни ослонити у свему. — Према оваквом стању ствари а у жељи да се изведе тачна цифра државног дуга по благајничким записима, комисија је узела све књижице (јуксте) из којих су бонови при издавању исецани, у нади да ће помоћу њих и исплаћених и уништених бонова моћи да дође до жељеног резултата. — Но приступив ревидирању јукста и исплаћених бонова комисија се уверила да јој је и тај рад узалудан; *јер као што јуксте сведоче, при издавању, поништавању и у опште у целој манипулацији боновима владао је највећи неред,* тако да је немогуће сад извести право стање ствари тим путем. После овог, комисија је за постигнуће свог циља морала да пође другим путем. Морала је у књиговодству Главне Благајне да се послужи књигом у којој се води какав-такав рачун о издатим и наплаћеним боновима. Из ове књиге комисија је сама изводила, позицију по позицију, све издате и из циркулације повучене бонове. Но после дугог и трудног рада опет је дошла — до никаквог резултата. Из ове књиге добивени резултат није се подударио ни са „прегледом“ добивеним од главног државног благајника, нити је тај резултат могао бити упоређен са јукстама, пошто је у њима — као што је речено — највећи хаос владао. — Кад се дакле комисија уверила да како у књиговодству Главне Благајне тако и у самој Државној Благајни у погледу манипулације са боновима влада потпун неред, који у осталом може да буде штетан по интересе државе — комисија је онда упутила г. министру финансија писмо у коме је све ово изложено у цељи да овом нереду стане на пут и т.д. На послетку комисија је ипак била принуђена да се послужи списком бонова који јој је поднео главни државни благајник: — за тачност цифара изнетих у прегледу комисија не може јемчити, пошто се о тачности и исправности истих никојим путем није могла уверити; та цифра може — према изјави главног

благајника — варирати са 100—200.000 динара и стога је комисија износи са највећом резервом.“ — А сад прилажемо преглед из кога се види да је на дан 1 јуна држава дуговала по боновима у циркулацији, издатим приватним лицима и разним новчаним заводима . . . . . **11.578.799·88 дин.**

21. *Дуг Лендербанки* по нарочитом отвореном рачуну *„Refundirungs-Conto“.*

Овај дуг потиче из разних финансиских операција српске државе са Лендербанком и Есконтним Контоаром. На име, ове су банке вршиле у последњим годинама за рачун наше државе разне исплате, или из новаца које им је наша државна благајна стављала на расположење, или из сопствених новаца кад наша благајна није имала да им пошље потребну готовину. За све извршене послове банке су нам урачунавале разне провизионе, комисионе, куртаже, интересе и томе подобно, а све на основу прилично скупог процента. На тај начин дошло је до тога да је крајем маја 1886 Србија дуговала поменутим банкама укупно 1,189.645 дин. Тада пак, а у цељи да своја потраживања осигурају, Лендербанка предложи и онадашњи министар финансија пристане за дефинитивно регулисање горњег њиховог потраживања. Нарочити уговор о томе закључен је 17 јуна 1886. — На основу овог уговора банке су слиле свâ своја потраживања од српске државе по разним рачунима у један, који се води код Лендербанке и који је добио назив *Refundirungs-Conto.* (Као нарочиту гарантију горњег потраживања држава је уступила банкама своја потраживања од Управе Фондова. — На дан 1. јуна 1887 имала је Лендербанка потраживати по овом рачуну **динара 702.361·10,** *не рачунајући овде и динара 616.508·15 што јој држава дугује по горњем рачуну али по боновима.* Ова последња цифра обухваћена је цифром државнога дуга по боновима.

22. *Железнички зајам Lit. C.*

Дуговање по позајмици на залогу ове серије износило је 1. јуна . . . . . **5,100.000·— дин.**

23. *Дуг привремене позајмице у 300.000 д.* од Есконтног Контоара на залогу 8,000 обвезнице серије C.

остао је цео	300.000·— дин.
+ интерес 6% до рока исплате (5/V)	1.300·— „
Свега	**301.300·— дин.**

24. *Дуг — позајмица у 100.000 динара* од Есконтног Контоара на залогу 400 облигација монопола соли.

Рок исплате ове позајмице закључене уговором од 18/VIII 1886. био је 1. јануар 1887. Али тада није исплаћена и рок

јој је продужен. Према текућем рачуну и писму Ескоптног Контоара од 8/VII—87, Србија је дуговала у име ове позајмице на дан 1 јуна: а) у име главног дуга 100,000·— дин.
б) у име интер. до 1 јуна 4.670·90 „
Свега **104.670·90** дин.

25. *Позајмица од Ескоптног Контоара у 150.000 дин. од 5/X—1886.*

Према контокоренту Србија је дуговала по овом рачуну на дан 1 јуна
а) у име главнице . . . . . 150.000·— дин.
б) „ „ интереса . . . . . 6.413·80 „
Свега **156.413·80** дин.

26. У последњим двема годинама (1885 и 86) државна благајна служила се, за подмирење својих редовних издатака и сумама које су лежале у благајнама разних надлештава као депозити (оставе) разних приватних лица или државних канцеларија. — По извешћима које је комисија добила од разних државних надлештава у Србији, сума утрошених и још не враћених депозита изнела је дан 1. јуна . **1,156.590·66** дин.

27. *Дуг К. С. Државној Штампарији.*

За разне набавке које је Држ. Штампарија ниферовала дуговано је 1. јуна . **600.206·30 дин.**

Укупан преглед државног дуга на дан 1. Јуна 1887.

А. По сталним дуговима.

1.	По зајму од 1867	823.310·74	дин.
2.	„ „ у Русији од 1876	4,032.875·25	„
3.	„ „ лутриском од 1882	25,874.208·—	„
4.	„ „ железничком *Lit* A. . . .	88,628.750·—	„
5.	„ „ „ „ B. . . .	30,252.395·83	„
6.	„ „ на солски монопол	5,057.718·75	„
7.	„ „ аграрном	5,993.750·—	„
8.	„ „ Златне Ренте	40,933.375·—	„
9.	„ „ Дуванске Ренте	40,527.083·33	„
10.	„ „ на заложн. Управе Фондова	12,000.000·—	„
	Укупно	*254.123.466.90*	*дин.*

В. По привременим дуговима.

1.	Добровољни зајам од 1876	151.602·40	дин.
2.	Расписани „ „ 1876	144.207·51	„
3.	Реквизиција и куповине на почек . .	6,512.830·21	„
4.	Дуг министарства војног из 1876/8 .	476.263·50	„
5.	За куповину акција дуванског монопола	1,341.625·41	„
	За пренос	8,626.529·03	дин.

	Пренето	8,626.529.03	дин.
6.	По признаницама благајне аграр. зајма	198.000·—	„
7.	За постројење савског моста	668.695·74	„
8.	За експропријацију земљишта . . .	608.294.98	„
9.	Дуг Народној Банци	2,258.900·—	„
10.	Бонови државне благајне	11,578.799·88	„
11.	*Refundirungs-Conto*	702.361·10	„
12.	Ескоптном Контоару на залогу 17.000 обвезница *Lit* C.	5,100.000·—	„
13.	Ескоптном Контоару на залогу 8.000 обвезница *Lit* C.	301.300·—	„
14.	Ескоптном Контоару на залогу 4.000 солских обвезница	104.670·30	„
15.	Ескоптном Контоару по текућем рачуну	156.413·80	„
16.	За утрошене депозите	1,156.590·66	„
17.	Државној Штампарији	600.206·30	„
	Укупно	*32,063.762·39*	*дин.*

Привремених дугова	32,063.762·39	дин.
Сталних дугова	254,123.466·90	„
Свега дуга	*286.187.229·29*	*дин.*

ДРУГИ ДЕО

Стање државне благајне.

. . . . 1880—87 износи:

сума редовним буџетима одобрених расхода	286,402.704·—	дин.
„ стварно примљених прихода . . .	202,141.959·—	„
„ „ потрошених „ . . .	242,112.641·—	„
Стварно потрошено више но што је примљено	*39,970.681·84*	*дин.*

Ова сума представља збир мањака или *дефицита по редовним буџетима* од 1. новембра 1880 до 1. јуна 1887 године.

Сем ових издатака имала је државна благајна у том времену и *ванредних издатака*, по *ванредним буџетима*: на повраћај добровољног и расписаног зајма, за интересе на њих, на исплату реквизиција, на набавку оружја и муниције, на попис људства, на помоћ ратним страдалницима, на мобилизацију војске, на заштиту српских интереса у иностранству, на трошкове око закључивања зајмова итд.

Износ ових расхода је . . . . . 60,365.900·13 дин.

Скуп издатака *преко стварних прихода и по ванредним буџетима* износи . . . . **100,336.581·97 дин.**

Ови су расходи покривани:

1. Приходима по разним особеним решењима из времена 1880—87, који су дали		динара 16,572.829·08
2. Од *сталних зајмова* утрошено је на ове потребе:		
1) 1881 од дутриског зајма .	6,000.000·—	
2) 1882 „ „ „ .	9,737.654·—	
3) 1883 „ зајма на монопол соли	5,599.758·58	
4) 1883 од дутриског зајма .	1,405.286·50	
5) 1884 „ солског (остатак) .	241·42	
6) 1884 „ Златне Ренте . .	4,604.819·11	
7) 1885 „ Дуванске Ренте .	504.216·66	
8) 1885 „ „ „ .	15,490.000·—	
9) 1886 „ „ „ .	3,273.985·85	
10) 1886 „ зајма за исплату привремених дугова . .	4,331.527·17	
11) 1887 (до 1/VIII) од зајма за за исплату привр. дугова	9,753.050·87	57,700.540·16
		Укупно динара 74,273.369·24

Кад од суме свих дефицита по редовним буџетима, као и од укупне суме издатака по ванредним буџетима за време од 1. новембра 1881 до 1887 одбијемо приход по особеним законима и решењима, и утрошке из сталних зајмова, онда ћемо добити овакав резултат:

100,336.581·97	динара
— 74,273.369·24	„
Остаје *26,063.212·73*	*динара.*

А кад се од ове суме одбије готовина која је на дан 1. јуна нађена у касама појединих надлештава и која износи 1,000.315·18 динара, онда ће остати свега

26,063.212·73	динара
— 1,000.315·18	„
25.062.897·55	**динара**

која сума представља *тоталан дефицит ове периода од 1880—87*, до на дан 1. јуна 1887; овај се дефицит састоји:

1) из бонова датих приватним лицима и разним новчаним заводима	11,578.799·88	дин.
2) из депозита изузетих из разних надлештава	1,156.590·66	„
3) из привремених позајмица од Управе Нар. Зајма	7,415.264·64	„
4) из депонованих кредита за разне буџетске периоде	4,912.242·37	„
Свега	25,062.897·55	дин.

*

На овај комисиски извештај, који је изнет овде у главним потезима, прављене су многе замерке. Ја ћу овде споменути само неке важније.

На првом месту замерано је комисији што је у суму дуга унела и интерес до 1. јуна, те је тиме направила већи дуг државни но што је у ствари.[1]) Но ова се замерка не може одржати, јер је комисија у ствари имала да одговори министру и скупштини на чисто практично питање: колико је Србија дужна, по свима могућим позицијама, на дан 1. јуна 1887. Једина корекција односно тога имала би се учинити у шематском распореду дугова, те би се интерес до 1. јуна ставио у привремене а не сталне дугове; но ово је у даном случају било од мале важности.

Даље, у свом одвојеном извештају у комисији за оцену финансиског стања на дан 9. августа 1892 године В. Петровић тврди, да је сума привремених дугова била мања за 5,933.987 динара, јер су законима од 1884 и 85 оглашене као застареле за неважеће ове позиције:

1. у име куповина за готово .	238.392·76	дин.
2. „ „ расписаног зајма . .	144.207·51	„
3. „ „ добровољног зајма . .	31.602.40	„
4. „ „ набавака на почек . .	476.263·50	„

Даље, 198.000 динара по признаницама благајне аграрнога зајма вели да су исплаћене доцније из аграрног зајма; даље, за исплату реквизиције била је доцније довољна много мања сума (свега 1,671.309) но што комисија предвиђа итд.

Што се тиче суме потребне за исплату реквизиције, она је у комисиском извештају састављена на основу *званичних, службених података;* ако су они били лажни и непоуздани — онда је вероватно да је и извештај комисиски недовољно тачан. Тако исто стоји ствар и са застарелим партијама разних привремених дугова. Да ли је и колико В. Петровић имао право у тврђењима, то би се могло оценити само на основу аутентичних података Управе Зајмова; како је те податке данас немогуће добити, то се ово

[1]) „*Видело*" за 1887, бр. 191—197.

питање мора оставити нерешено. У сваком случају, и сама је комисија истакла да се до потпуне позитивности при овом извијању ниије ни могло доћи пошто је администрација државних дугова била у највећем нереду.

Према свему овоме, ја ћу се задржати на извештају комисиском као *приближно* тачној слици финансиског стања у половини 1887 године.

које су дале влади; г) позајмицу коју је Контоар дао на залогу обвезница *Lit C*, а затим и подужицу друштву за грађење и експлоатисање српске железнице, која је овим обезбеђена; д) све остале суме и све зајмове које су дали Српској Влади Контоар и Лендербанка, и којима служе за гарантију обвезнице дутриског зајма и акције друштва за закуп дуванског монопола, или иначе по отвореном рачуну; и најзад ђ) све благајничке записе који се налазе код Контоара, Лендербанке, Друштва за грађење и експлоатисање с. д. железница, и код Виртембершке Vereins-Bank-е, без обзира на рокове плаћања; Контоар одустаје од опције Lit. C али с тим да му се исплате све позајмице, као и друштву за грађење и експлоатацију с. д. ж.; влада се обвезује да неће у текућој буџетској години градити никакве привремене дугове без нарочитог овлашћења скупштинског(!); провизион за исплате $^1/_4$ %. —

Шестог фебруара су већ били бонови предати и одговарајућа сума од 17 милиона обрачуната и распоређена. По извештају који је поднео Министар финансија скупштини 14 априла 1888, на један дан пре одступања радикалног кабинета, та је сума овако распоређена:

„Од 21 милиона у благајничким упутницама Контоар са својом групом тражио је у три маха свега 20,350.000 динара; Контоар је као централно место за обрачун овог зајма дуговао на ту суму још и 6% интереса од 1. јануара о. г. па до оног дана кад је тражио да обрачуна поједине своте зајма. Та камата износи 141.125 динара у корист Српске Државе, и кад је додана примљеном зајму од 20,350.000,

добијамо укупно за обрачун		20,491.125·— дин.
Та сума употребљена је овако:		
Контоару жуисане за три месеца		315.000·— „
Дотације:		
За купон јануарски железн. зајма	2,428.747·65	
„ аграрни зајам	236.694·95	
„ дутриско вучење	137.500·—	2,802.942·60 „
Исплаћени бонови:		
Берлинском трговачком друштву		1,426.544·60 „
„ „ „		1.804·50 „
За откуп пруге Смедерево—Плана бонови .		1,517.600·— „
Железничком друштву		171.256·33 „
За пренос		6,235.148·03 дин.

Пренето	6,235.148·03	дин.
Виртембершкој банци за карабинере . . .	626.000—	„
Касе Управе Зајмова	1,150.000—	„
Разним приватним лицима у Србији и иностранству	787.993·44	„
Друге привремене позајмице:		
Исплаћен зајам Контоару на залогу Серије С	5,986.691·65	„
„ „ „ „ акције монопола соли	108.570·80	„
Контоару за откуп 5000 акција друштва монополског	765.469·10	„
Лендербанци по Refundirungs-Conto . . .	727.966·75	„
„ за остале ануитете	53.663·61	„
Остали текући рачуни код Лендербанке .	1,056.494·40	„
За накнаду мањка од гарантоване железничке експлоатације	988.762·46	„
Дуг Мин. Нар. Привреде за американску лозу	7.708·75	„
Лендербанци за ремитовану отплату дуга у Русији	464.514·40	„
Дуг мин. војног за вагоне у српско-бугарском рату	14.160·40	„
Дуг мин. војног за топовску муницију . .	1,393.377·65	„
Исплаћен главни згодитак лутр. обвезнице сер. 1417. Бр. 8.	100.000—	„
Свега	20,466.521·44	дин.
Ну од овога ваља одузети разне ректификације у корист српске државе . . .	43.850·53	„
Према чему је цео дуг Контоаров био . .	20,534.975·53	„
Од којих је утрошено	20,466.521·44	„
Преостаје динара	**68.455·09**	**дин.**

с којом сумом Српска Држава још располаже код Контоара, и која је резервисана за трошкове око израде благајничких упутница, провизију и т. д. — Од целокупног овог зајма преостаје још и 650.000 у непродатим благајничким упутницама, чиме Српска Држава такође располаже.

Што се тиче самог зајма у опште, напоменућу само да је то први зајам који је учинио Dr. Вујић: за кратко време свога рада он није могао стићи да уради много на срећивању финансиских прилика те да се отуд очекује какво велико побољшање кредита. А ипак се — као што се из услова овог зајма види — кредит почео знатно опорављати. По моме мишљењу један од најглавнијих разлога те појаве била је она широка, апсолутна *јавност* коју је Dr. Вујић

унео у финансиски живот. Неоспоран је факт у осталом да је кредит Србије увек напредовао кад је било јавности и контроле у финансиским пословима, а да је напротив страховито падао у данима када су се ови послови проглашавали „државном тајном“, па ма њима управљао тада какав било капацитет. — Односно распореда самог зајма ипак видимо да су и сада „дневне потребе“, а нарочито ануитети, прогутали знатан део, те су многи привремени дугови (н. пр. за мост на Сави итд.) остали неисплаћени.[1]) За исплату реквизиције намеравала се увести нарочита *лутриска новчаница*, тј. новчаница на подлогу лутриске обвезнице. Та намера пак није могла бити остварена услед пада радикалног кабинета, као што ни многи други предлози (о допунама у закону о непосредном порезу, о трошарини на извесне артикле, о буџету за 1887/8 и о изменама у закону о буџету) нису стигле да се озаконе.

Али се стигло да се учини још једно значајно дело, при самом крају ове седмомесечне владе: да се донесе закон о узимању *монопола дувана* у државне руке.

Ми смо већ изнели под каквим је околностима и како дат монопол дувана у залогу експлоатационом друштву. Појмљиво је да је прва брига једног независног и увиђавног финансијера морала бити да ослободи ове државне приходе од пљачке; ово у толико пре, што је друштво у своме билансу за 1887 показало тобожњу штету од *1,574.142* динара, коју му је требала држава да накнади из других буџетских прихода. — Непосредни повод за раскидање уговора о закупу монопола дувана дале су несугласице између владе и друштва, које су потекле отуда што је министар финансија Вујић хтео да продужи наплаћивање *регалне таксе* на увезени дуван, као што је уговором предвиђено а од чега је прошли министар друштво ослободио без икаквог законског ослонца. Ове размирице дакле узете су као повод за раскидање уговора, и у том циљу сазвана је једна конференција. Она је одржана 13. марта 1888 и заступници

[1]) И одмах после овог зајма направљена је једна *нова* позајмица (12-II-87) на подлогу тек откупљених 5.000 акција дуванског монопола, у суми од 625.000 код банака уговорница, под истим погодбама. Позајмица је учињена да се намири друштво за ж. експлоатацију, затим да се исплати један благајнички запис и једна позајмица влади од 400.000 динара. —

друштва су изјавили да пристају на одустанак од закупа монополског ако држава исплати потпуно 15.000 друштвених акција што су у течају, са интересом од 1. јануара 1888, и да даде накнаду за изгубљену добит друштву полагањем 500.000 динара једном за свагда; — или да друштво остане при закупу а да дâ држави 50% удела у чистој добити и да се контингентира количина дувана која се има у земљи гајити; држава да међутим гарантује акционарима 7% интереса. Министар финансија је одговорио да пошто радња друштвена показује по билансу од 31—XII—87 губитак од 1,574.142 динара, то је влада вољна да за подмирење овог губитка, заједно са траженом накнадом за изгубљену добит, плати највише 1,500.000 динара за 15.000 акција у течају; акционари би имали да приме активу по одбитку пасиве, затим поменуту суму од 1,500.000 динара и најзад 5% интереса од 1—I—1888; а други предлог о гарантовању 7% интереса не може се примити.

Кад је затим министар о овоме реферисао скупштини, ова је такође стала на његово гледиште и решила *да се уговор раскине* и то под овим условима:

да држава прими на се сву активу и пасиву друштва за закуп монопола дувана у Србији, с тим да штета коју друштвени биланс покаже не сме прећи суму од 1,000.000 дин.; од тада па све до дана пријема да држава плати акционарима на капитал њихових 15.000 акција 5% интереса;

да држава дâ друштву у име накнаде штете због раскида уговора једанпут за свагда 500.000 динара;

да министар финансија у циљу ових исплата може учинити зајам од 5 милиона динара који ће се, на првом месту после дуванске ренте, исплаћивати из прихода дуванског монопола.

Ово је решење постало законом 20. априла, и како је на 5 дана раније пала радикална влада, на њему је потписан као министар финансија Мита Ракић. —

Кабинет Н. Христића, који је сменио с власти радикални кабинет, морао је довршити већ започете, законом трасиране послове. На првом месту морало се извршити раскидање уговора и зајмом прибавити новчаних средстава за ликвидацију овог посла. — Зајам је збиља закључен

одмах, 3. јуна 1888, са бечким Bankverein-ом, али ево на којим основама:

„Зајам се закључује у облику обвезница с поготцима (дутриске обвезнице), у именитој вредности од 10 милиона динара, раздељен на милион обвезница а 10 динара; рок амортизације је 65 година; годишњицу (за исплату погодака и амортизацију) од 350.000 динара у злату исплаћиваће влада полугодишње; изузетно ова годишњина има да буде прве четири године по 400.000 а идуће четири године по 300.000 динара; за осигурање ових ануитета одређује се приход монопола дувана по измирењу ануитета Дуванске Ренте; благајница Дуванске Ренте прикупљаће приходе и вршиће исплате и за овај зајам; бечко Баначно Друштво узима свих милион обвезница за цену од 5 *(пет) милиона динара*, коју ће овако положити:

а) 4.075.056·53 динара са 5% интереса од 1. јануара 1888 предаће се за рачун српске владе друштву за закуп дуванског монопола као накнада за откуп монопола;

б) 625.000, са 5% интереса од 6. фебруара 1888 платиће се Есконтном Контоару и Лендербанци на име искупа 5.000 акција друштва за закуп монопола дувана, које су ту биле заложене, а сад да се врате друштву;

в) остатак суме положиће се држави у готову. —

Годишњина коју ће српска влада плаћати на 5 милиона стварно примљених износиће просечно за 65 година 350.000 динара годишње, дакле 7% на 5 милиона, рачунајући ту и отплату и интерес. Bankverein гарантује српској влади судео у овој операцији у укупној суми од 1.100.000 динара и обвезује се да 1.000.000 одмах по пријему обвезница положи по налогу српске владе Контоару, Лендербанци и Ханделсгезелшафту за подмирење привремених позајмица српској влади. Остатак од 100.000 ставиће се на расположење српској влади ради подмирења трошкова око суделовања Србије на Париској Изложби.“ —

Овај зајам на Дуванске Лозове познат је у историји наших финансија као наш најгори зајам. И његове су одредбе збиља такве да се он истиче мимо Српске и Дуванске Ренте. Што је најинтересантније, српска држава није примила ни паре у готову од овог зајма, већ су га целог поделили између себе поверioци за разне накнаде, подужице и трошкове; курс је међутим, поред веома јаке стварне гарантије, уговорен на 50%, па је накнадним бонификацијама поправљен на 60% стварно. Како је пак упис овог зајма отворен по курсу 13·50 динара од комада — јер су

ови мали и добро огарантовани лозови нашли добар пријем у најширој маси, онда излази да је Bankverein као посредник зарадио на овој операцији **7 милиона**, т. ј. 100% на стварно дату суму!!

О утрошку овог зајма имамо овај извештај комисије од 9 августа 1892:

„На основу овог уговора примила је државна благајна динара 6,100.125·53, и то

у име приноса од зајма, по уговору .	5,000.000·—	дин.
у име удела у добити, по члану 9. .	1,100.000·—	„
на име камате	125·53	„
Укупно динара	6,100.125·53	дин.

Од ове суме употребљено је сообразно чл. 7. уговора за раскидање истога са бив. друштвом, са интересом . . . . . 4,299.569·09 дин.

за откуп 5,000 дуван. акција с интересом	649.791·67	„
за отплату привремених позајмица од Лендербанке и Берлин. Трг. Друштва . .	1,000.000·—	„
за исплату специјалног рачуна код Лендербанке	149.639·24	„
за разне трошкове	1.125·53	„
Свега динара	6,100.125·53	дин.

Овај рачун потврђује се изводом из књига Управе Државних Дугова."

Само узимање монопола у руке државне извршено је на један врло натегнут начин; ствар је одуговлачена за читава два месеца, а за то је време друштво радило на чисту штету државну. Најзад, кад је предаја свршена, задржан је и даље цео лендербанчин административни апарат; у организацији монопола није измењено ништа, само је велико-продаја дувана уступљена Крагујевачкој Компанији са $13^3/_4$% удела у добити.

Како је прошла скупштина била распуштена пре но што је вотирала буџет, то је стари буџет од 1886/7 продужен и за буџетску 1887/8. Ово је врло важно напоменути, јер се тај буџет већ био показао као фиктиван, и за време свога важења донео је на 8 милиона дефицита; продужити још једну годину дана рад по том истом рђавом предрачуну — буџетском плану — значило је изазвати исте последице, па још и горе услед нових зајмова resp. њихових ануитета и ван-

редних прилика у земљи. Дефицит и летећи дугови добили су овим актом нове хране.

Уставна промена била је ангажовала сав политички живот при крају 1888, и сваки даљи рад био је обустављен, сем што се почео реализирати један део обвезница Обртне Ренте и серија С железничког зајма. — Кад је после доношења новог устава и абдикације краља Милана, поново дошла радикална влада крајем фебруара 1889, исти њен министар финансија наставио је прекинуте започете послове. — На првом месту довршило се пласирање обвезница поменута два зајма. О току овог посла поднет је 3. новембра 1889 овакав извештај скупштини:

„Опште повољне прилике које владаху прошле године на европским пијацама учиниле да се група Контоар д' Ескомт у лицу г. Браће Хенч и Комп. у Паризу брзо решити могла да изврши опцију оба још неемитована зајма. Ова опција извршена је у три маха и то: *у новембру* прошле године оптиран је цео железнички зајам *Lit C* и један део ренте на обрт од 40.000 комада обвезница, а *јуна* ове године остатак 9.700 комада (пошто су 300 комада досадањим вучењима уништени). Опцију за оба ова зајма уступио је таданји министар финансија Браћи Хенч и Комп. у Паризу по цену од 80% са тромесечним жуисансом. Браћа Хенч и Комп. извршише опцију у два маха:

5. новембра примљено је:

1) 24.770 обвезн. Lit C по курсу 80% што чини	9,908.000·—	дин.
+ интерес до 1. јула до 30. новембра .	258.020·85	„
	10,166.020·85	дин.
1) 40.000 обвезница обртне ренте по 80% .	16,000.000·—	„
Свега	26,166.020·85	дин.

По одбитку тромесечног жуисанса, т. ј. 6·25 по обвезници . . . . . 404.812·50 „

преостаје као чист принос од ове опције . *25,761.208·35 дин.* која је сума стављена на расположење Контоару за рачун српске владе.

Контоар је ту суму обрачунао овако:

За исплату целог зајма за консолидовање државних дугова (благајничке упутнице) потребна је била ова сума: а) Од 21.000 благајничких упутница Контоар је у своје време примио 20.350, од којих је првог вучења извучено 500 комада тако да је у тренутку овог обрачуна преостало за исплату свега 19.850 упутница по 1.000 динара, што чини 19,850.000 д., која

се сума има исплатити по курсу 107½% свега 21,338·750·— дин.
+ прирасли интерес по 6% од 1. јула до 30. новембра кад су сви рачуни сведени . . 496.250·— „
21,835,000·— дин.

б) даље је плаћена привремена позајмица коју је тробанчна консорција учинила српској држави по протоколу од 12. јуна прошле године, за покриће јуске дотације железничких зајмова, и која је позајмица износила на крају септембра 3,009.762·25 дин.

Бечки Bankverein исплатио је у отплату те привремене позајмице за рачун српске државе из приноса од дуванских лозова *1,000.000·— дин.* Кад преостатку од 2,009.762·25 додамо интерес 6% по текућем рачуну до дана исплате, у суми од 21.099·25, добијамо суму од *2,030.861·50 дин.*, која је такође измирена из приноса ове прве опције зајма Lit C и 40.000 обвезница Обртне Ренте. Кад се ове две исплате (под *а* и *б*) у укупној суми од 23.865.861·50 одузму од чистог приноса ове прве опције, преостаје још у корист српске државе 1,895.346·85 и ова је сума утрошена овако:

Лендербанки за исплату аграрних ануитета 269.179·32 д.
Контоару за дотацију железничких зајмова од 1/I ове године . . . . . 1,626.167·53 „
Свега 1,895.346·85 д.

и с тиме је утрошен цео принос ове прве опције.

Писмом својим од 7—II—89 Браћа Хенч и Комп. јављају да су преосталих 20.000 обвезница обртне ренте поново купили од државе по курсу 80% што чини 4,000.000·— дин.
+ интерес од 1. децембра до 7. фебруара 46.527·80 „
4,046.527·80 дин.
мање жуисанс за 3 месеца . . . . 62.500·— „
чист износ ове опције је . . . . . *3,984.027·80 дин.*

која је сума положена Контоару за рачун српске државе; утрошена је (према цитираним детаљима) на исплату разних привремених позајмица и допуну ануитета, са остатком од 56.822·06 динара који су депоновани у касама Контоаревим као депо српске владе, под два кључа.

Преостатак обвезинна обртне ренте у 9.700 комада оптирало је Берлинско Трговачко Друштво, пошто је Контоар међутим пао: опција је извршена 3. јула о. г. по новом, сведено на дан 40. јуни, и то 9.700 обвезница по 80% 3,880.000·— дин.
+ интерес од 1—30 јуна . . . . . 20.208·33 „
3,900.208·33 дин.
— тромесечни жуисанс . . . . . 60.625·— „
чист принос *3,839.583·33 дин.*

који је такође утрошен (према детаљисаном прегледу) на ситне исплате привремених дугова и купона.

Овде је на реду да поменем и пад Контоара за Ескопт. Смрт главног директора тога завода Данфера Рошеро-а који је окончао самоубиством 21 фебруара о. г. беше прав знак да је један од најмоћнијих завода у Европи из основа својих уздрман и да су му дани његова живота избројани. Вртоглава спекулација бакром срушиг га за тили час чим је нестало главног виновника и подржаваоца те спекулације. Кад сам поново примио управу поверених министарства разуме се да сам сву своју пажњу обратио на тај догађај, пошто сам знао да су знатни капитали српске државе били поверени том заводу. Брзим заузимањем успео сам те су све вредности српске државе до последње паре спасени. Контоар их је платио и оне беху депоноване у његовим касама, као својина српске државе, под два кључа од којих је један у повереника српске државе, г. А. Чумића. Улога Контоара у погледу исплате јуских и будућих купона и обвезница железничких зајмова пренесена је на Берлинско Трговачко Друштво."

*

Пад Контоаров дао је згодан повод да се изврши један одавно жељени посао: да се експлоатација железница узме у српске, државне руке. Поред свих осталих разлога за овај корак најважнији је био тај, што приходи од експлоатације железничке нису, под друштвеном управом, могли да подмирују суму коју је држава гарантовала друштву fixe на име прихода од експлоатације (7.800 динара од км.), те је држава *стално* морала из својих буџетских прихода попуњавати тај дефицит експлоатације, који је сваке године све већи постојао. Тако на прузи Београд—Врање били су

	приходи	расходи	дефицит
1884 (за 3½ месеца)	649.877	728.131	78.250 дин.
1885	1,838.151	2,277.462	433.300 „
1886	2,231.147	2,345.628	114.480 „
1887	2,101.898	2,365.956	264.000 „
1888	2,634.179	3,495.000	860.000 „
		Сума дефицита	1,750.030 дин.

На прузи Смедерево—Плана износио је дефицит:

1886 (за 2½ месеца)	22.000	динара
1887	171.000	„
1888	174.000	„
Укупно	377.000	динара.

Цео дефицит (по свима пругама) до 1. јануара 1889 износио је на 2·5 милиона динара; дефицит је остао и онда кад су отворени путови кроз Турску Солуну и кроз Бугарску Цариграду.[1]) Како је међутим пруга Лапово—Крагујевац, коју је експлоатисала сама држава, дала за 1888 *чистог прихода (добити)* на 45.000 динара, то је врло близу била мисао да је за све штете при експлоатацији главних пруга криво друштво, коме је сасвим свеједно било како ће напредовати експлоатација кад оно има свој гарантован приход од државе.

Због тога је управо и донет указ од 20. маја 1889 којим се налаже министрима грађевина и финансија да узму експлоатацију железница од друштва у државне руке, и да ступе у преговоре с друштвом односно услова за ову ствар.

Друштво је односно раскида уговора поставило услове да му српска држава плати за возни материјал и у име накнаде штете 20.000.000 динара. Влада српска није на то пристала но је нудила да материјал откупи по стручној процени. После ових првих понуда настали су подужи преговори, који су често били и затегнути, и најзад је друштво почело попуштати: прво је пристало на 14 милиона затим на 12 милиона.

„Кад је ствар дотле дошла, умешала се влада Француске Републике и предложила да Србија плати у округлој суми 10 милиона, а да накнада штете изостане. Друштво је на то пристало и послало у Србију свога изасланика г. Хоскија да преговоре сврши. — Г. Хоскије је изашао пред нашу владу најпредусретљивије и предложио да се друштву плати 9.500.000 за железнички материјал и сусрео се с владом на суми од 9.250.000 динара, и прекинуо погодбу коју има да одобри Народна Скупштина....“ [2])

Износећи пред скупштину ову ствар која је захтевала ново задужење ради исплате уговорене откупнине, министар финансија поднео је у поменутом извештају од 3. нов. 1889 и преглед свих привремених дугова, заосталих и ново прикупљених, предлажући да се једним зајмом обухвати —

[1]) „*Одјек*“ за 1889, бр. 74.
[2]) Ibid бр. 134.

о једном трошку — и исплата ових дугова и исплата експлоатације. Према томе из предлаганог зајма имале су се исплатити ове позиције:

1)	цена откупа експлоатације	9.250.000·— дин.
	+ интерес до рока исплате . . .	350.000·— „
	Свега	9.600.000·— дин.
2)	на доплату друштву за дефицит експлоатације до 20. маја, кад је железница узета у државне руке . .	1.200.000·— „
3)	на проширење београдске и лаповске станице	500.000·— „
4)	исплата бонова датих приватним лицима	1.266.697·43 „
5)	исплата за мост савски(!)	688.685·70 „
6)	исплата солских обвезница заложених код Н. Банке	367.500·— „
7)	исплата текућих рачуна	5.348.420·— „
	Свега	19.971.303·13 дин.

дакле таман 20 милиона округло.[1]) —

Усвојивши предлог о узимању експлоатације у државне руке, скупштина је усвојила и овај предлог о зајму од 20 милиона ефективних. — Уговор, затим, о самом зајму начињен је са *нашом Народном Банком* и Е. Хоскије-ом, банкаром из Париза који је заступао поред своје куће још и једну повећу капиталистичку групу, — под овим условима: номинална сума зајма је 26.666.500 динара, подељена у 53.333 обвезнице à 500 динара, са 5% интереса на номинални капитал; рок амортизације је 60 година рачунајући од 1—I—1890; годишњина 1.406.000 исплаћиваће се тромесечно, а за њену гарантију служе: а) бруто приходи свих државних железница; б) сав материјал железничке експлоатације (возни матерајал etc) и в) приход од пореза на обрт и крчмарине, по намирењу ануитета Златне и Обртне Ренте; већ постојећа каса железничких зајмова примаће из бруто-прихода железничких — пре свију изузимања и наплата државе — потребну суму за службу овог зајма и

[1]) Говор министра финансија при првом читању предлога закона о овом зајму.

слаће месечно по 117.166·65 динара Хоскијеру и Комп. у Париз; иста каса наплаћиваће и све виике прихода од пореза на обрт, таксених марака и крчмарине, и то у дванаестинама, под условом да на крају године врати Државној Благајни преостатак преко потребне цифре ануитета; обвезнице овог зајма уступају се банкама по курсу 75% и жуисансом од 1. јануара 1890, у овој сразмери: Народна Банка узима 5 милиона номиналних ferme, Хоскије и Комп. узимљу ferme 15 милиона номиналних, а задржавају право опције у року од месец дана за остатак од 6,666.500 дин. по истом курсу; из приноса оних 15 милиона Хоскије и Комп. исплатиће најпре накнаду друштву за експлоатацију с. д. ж., а затим остале рачуне Лендербанци и Трговачком Друштву; комисион од 1% и сви трошкови штампања, званичног котирања итд. падају на терет овог зајма. —

Овај зајам (Железничка Рента) имао је леп успех на француској пијаци, и врло је брзо пласиран. Новине су чак јавиле да се при упису његовом пријавило укупно 13,272 уписника са тражњом 141.458 обвезница у номиналној суми од *70,729.000 франака!* Ово је свакако претерано, но то је споредна ствар: главно је забележити факт да је овај зајам успешно пласиран. — Чист принос овог зајма био је, по одбитку жуисанса, ефективних динара 19,703.351·90 (око 74% стварни курс), који је, према извештају комисије од 9. авг. 1892, овако утрошен:

....Из књига Управе Дугова види се да је друштву за откуп експлоатације плаћено	10,509.808·18 дин.
(разлика између уговорене и исплаћене суме долази отуда што је одавде исплаћен један бон издат у име експлоатационих трошкова за време пре 20 маја 1889.).	
За исплату привремених државних дугова, ануитета и моста на Сави . .	9,101.945·22 „
Свега	*19,611.753·40 дин.*

....Вредно је споменути да је ово једини од свију зајмова који су до сад учињени на које се плаћа интерес *шромесечно*, услед чега стварни интерес износи нешто више од 5% на номинални капитал." —

У непосредној вези са узимањем у државне руке железничке експлоатације и дуванског монопола, од чега се очекивала велика помоћ у државним приходима, пришло се ослобођењу још једног знатног знатног извора државних прихода: *монопола соли*. И о залагању овог монопола било је већ речи. Сад ћемо то само у неколико допунити. — „За малену отплату од пола милиона годишње узела је Англо-банка један од најпробитачнијих предмета за монополисање — *со*, и то под таквим условима који су не само ретки но и јединствени чак и у земљама са далеко горим финансиским изгледима но што је Србија. Дивиденда коју је имао закупац овог монопола, како вели министар финансија у свом реферату Министарском Савету, *премаша све границе једне солидне зараде предузимача и повериоца у образованом финансиском свету*. — Па ипак ни тако сјајни услови закупцу нису били довољни, него је вребао сваку згодну прилику да обиђе уговор на своју искључну корист. Ревизија коју је учинио Г. Министар Финансија на дан 5. новембра ове (1889) године дала је пред сваким судом и законом неоспорне доказе да је друштво за закуп монопола соли за све време експлоатације грешило против уговора с очитом намером да нанесе штете Србији, и то у најглавнијим и најбитнијим тачкама уговора. Ревизија је показала: 1) да друштво није давало чисту со него помешану са земљом или каменом; 2) да према обвези није имало све врсте соли у свако време, које је требало да има, но се старало да има махом горе врсте; 3) да је противно уговору наплаћивало со скупље и *двоструко* но што је требало; 8) да је за све време имало *лажне мере* које су знатно штетиле и препродавце и потрошаче соли; 9) да је противно уговору водило своје књиге неуредно, не заводећи све приходе и издатке, држећи књиге судом не потврђене и водећи их на немачком а не на српском језику; 10) .... итд.[1])."

Овде је било заиста довољно и разлога и повода да се указом од 23. нов. 1889 нареди раскидање уговора о закупу монопола соли и узимање његово у државне руке. О условима раскида уговора састављен је затим протокол

[1]) *„Одјек"* бр. 192.

између министра финансија и заступника Англо-аустриске банке, по коме је Србија имала да плати:

1.	За откуп соли која се затекла у магацинама	1,051.631·63 дин.
2.	„ „ „ која је поручена и већ на путу	51.923·21 „
3.	„ „ зграда и инвентара	138.499·09 „
4.	„ „ извучених обвезница и купона солског зајма	54.661·— „
5.	„ накнаду губитка	450.000·— „
6.	„ дуг Народног Позоришта у Београду (са интересом)	9.595·— „
7.	„ откуп остатка солског зајма	3,858.000·— „
	Свега	*5,614.673·93 дин.*

Да би исплатио ову суму, министар финансија овлашћен је законом да може учинити *привремену позајмицу у суми од 6,000.000 динара*, на благајничке записе са 6% годишњег интереса и амортизацијом у року од 10 година: интерес и отплата да се подмирују првенствено из прихода монопола соли; преостатак овог зајма, по исплати Англобанке, да се употреби за исплату експропријације земљишта за железницу. — На основу овога закона закључен је 16. фебруара 1890 уговор са нашом Народном Банком, Хоскије-ом и Комп., Берлинским Трговачким Друштвом и Лендербанком: зајам је учињен *al pari* са 6% интереса, са условом да се прве две године плаћа само интерес, дакле 360.000 динара годишње, а за осталих 8 година сем интереса још и отплата, дакле по *925.320·20 дин.*

Врло је карактеристично и поучно упоредити овај зајам са зајмом на дуванске лозове, учињене за откуп монопола дувана....

Зајам је овај, по извештају комисије од 9. авг. 1892, овако утрошен: По књигама Управе државних дугова исплаћено је Англо-аустријској банци у име свега онога

што је ваљало плаћати по уговору . .	5,615.117·90	дин.
дакле више 444·05 динара, на име нараслог интереса.		
За експропријацију железничк. земљишта	274.636·33	„
Главна државна благајна задржала је при исплати прве рате	85.329·15	„
а остатак употребљен на трошкове око зајма	24.916.54	„
Свега	6,000.099·90	дин.

Учинивши све ово, тадања влада могла је поузданије да гледа у финансиску будућност. Експлоатација железничка, и приходи монопола дувана и соли имали су да послуже као нови и снажни извори буџетске снаге: у вези са намераваном штедњом по свима административним гранама очекивало се да ће се у кратком року моћи јако потиснути дефицит из буџета, ако не и сасвим искоренити. У извештају буџетског одбора за 1890 спомиње се све то, и изневши шта је влада све учинила у правцу остварења буџетске равнотеже, одбор додаје ово:

. . . „Тим је влади пошло за руком да у поднесеном пројекту буџета за 1890 сведе затечени дефицит од 8 милиона на 4,224.541·25 динара. За једну годину преполовити толики дефицит који се од толико година провлачио кроз наш државни буџет, био би већ знатан успех. Али се буџетски одбор није хтео тим задовољити . . . . али је увидео да му за сада остаје само још један пут, а то је пут веће штедње у државним расходима, јер коренито лечење наших финансија не стоји на домашају ни финансиском одбору ни Народној Скупштини, због краткоће времена. Те су уштеде учињене у овим буџетским деловима (....цитат), у суми од 1,907.417·34 динара. — Према томе сума од 4,224.541·25 динара, која би се по поднесеном пројекту имала измирити уштедама у стручним буџетима и завођењем нових трошарина, своди се на 2,315.799·91 динара. Овај недостатак, и ако није незнатан сам по себи, опет се мора сматрати да је на најмању меру сведен кад се зна да је на толико смањен само за једну годину дефицит од 8 милиона из прошлих буџета"....

Да, смањивање и уништење дефицита било је point d'honneur садање владе; на ту је тачку била концентрисана сва њена финансиска акција, то је циљ који је она желела постићи *à tout prix*. Колико се у тој тежњи отишло у крајност види се по завршном рачуну за 1890: од предвиђених прихода у 43,590.552·55 и расхода у 46,186.864.87, до краја године стварно је примљено . 44,990.881·18 дин.
а стварно је издато . . . . . 44,583.618·15 „
дакле стварно је више примљено но издато 407.263·43 дин.
али су, по гласу истог завршног рачуна, остале неподми-

рене државне потребе у виду *депонованих кредита* у суми од **8.728.826·08 динара**, и то највише су депоновани кредити Управе Државних Дугова (у суми од 8.123.674·71).

Депоновани кредити! Овај еуфемизам додуше лепше звони но озлоглашена реч *дефицит*, али у ствари суштина је остала иста. Депоновати кредит извесне позиције значило је да је дотична потреба остала „привремено" не подмирена, услед недостатка прихода; али како су државне потребе биле такве природе да су се апсолутно морале подмиривати, (нпр. ануитети, чији су кредити поглавито „депоновани") то излази да су депоновани кредити могли маскирати дефицит само за један моменат, кад се закључује завршни рачун, — али су се одмах сутра-дан претварали у праве правцате дефиците resp. *летеће дугове*. Посматрано с чисто формалне стране, изгледало је да се буџетски дефицит збиља рашидно смањује; према извештају комисије од 9 августа 1892, буџетски дефицит је износио:

1888	7.009.976·46	дин.
1889	14.333.134·42	„
1890	4.226.115·12	„
1891	686.753.06	„

али су зато „депоновани кредити" и нови летећи дугови, као што ћемо видети, имали реч. . . . Chassez le diable par la porte et le voilà revenir par la fenêtre! . . .

Појмљиво је у осталом да се финансиска равнотежа није ни могла успоставити за 2—3 године, на онаквој основи на којој се имало почети, при толиким реформама које су се имале извести и при наглом гомилању ануитета.

Овим околностима треба додати још једну, необично важну за оцену свих прилика у којима се тада радило: *политичке трзавице*.

У Србији је било настало време када не само ни један кабинет, но ни један режим није могао да састави годину. У раније доба бар је било веће политичке стабилности и континуитета у раду: од 1868 па све до 1880 год. владу је с малим прекидом држала у својим рукама либерална странка; од 1880—1887 непрекидно је владала напредна

странка. Од те 1887 изгледало је да је радикална странка освојила све позиције и да је сад на њу дошао ред да влада; но многобројне околности учиниле су да се против ње коалирају остали фактори таданњег политичког живота, и да услед тога отпочне око власти борба која је набрзо постала огорчена, немилосрдна, без икаквог такта и обзира — права борба на живот и смрт. Услед те борбе, која се водила на свима позицијама, чак и у иностраној журналистици, која је, у кратко, вођена по Макијавелијевом рецепту, — морале су доћи оне силне ексцентричне политичке промене, означавајући моментану надмоћност појединих учасника у тој борби. 1887 смењују напредну странку са владе радикали; 1888 владају опет напредњаци; затим долази нов устав, абдикација, намесништво и 1889 опет долазе радикали на владу; 1892 узимају у руке власт либерали; 1893, првог априла краљ Александар „зато што су уставна права мојих драгих Срба јако угрожена" апси своје намеснике и владу а на власт поново доводи радикале; 9. јануара 1894 државним ударом враћају се на владу устав од 1869 и ређају се кабинети. Св. Николајевића, Н. Христића и Ст. Новаковића, а Краљ Милан исте године у одговору на једну честитку вели да је он „по традицијама свога дома увек био уз људе који су против превратних елемената у земљи"; 1897 поново видимо радикале на влади, па се затим праве експерименти са „ванпартиском" владом итд. —

У осталом, целој овој борби има и дубљих историских разлога; то је управо била борба између два политичка идеала, два велика политичка принципа: између апсолутизма и парламентаризма. Но то је за нас овде од споредног значаја; ми утврђујемо факт да је та борба била страховита и да је највећег маха — судећи бар по спољним знацима — узела баш у ово доба деведесетих година. Том борбом дакле био је онемогућен сваки континуитет у раду, без кога нема могућности за успех, нарочито у финансиском раду; но та борба имала је још једну последицу, исто тако тешку и кобну. Цела борба је праћена јаком демагогијом, управљена на задобијање власти, и природно је било што је веома јако деморалисала политички живот и онаказила појмове. И како се рад целокупне административне

машинерије кретао под импулсом партиског живота и у потпуној зависности од њега, онда је појмљиво да је *купљење пореза* и осталих државних прореза, тих најважнијих и готово једино не заложених прихода државних, ишло како само најгоре може бити; оно је вршено од занесених општинских и полицијских органа, и ови нису имали могућности да буду енергични у своме раду, нарочито не према присталицама оне партије која им је дала службу. Цифре дужне и ненаплаћене порезе из тога доба најбољи су нам тумач свег овог: ево примера:

ГОДИНЕ		ПОРЕЗА ЗА ТЕКУЋУ ГОДИНУ			ПОРЕЗА ПРОШЛИХ ГОДИНА			Остало овога на дугу за идућу годину
		РАЗ-РЕЂЕНО	НА-ПЛАЋЕНО	мање наплаћено	НА ДУГУ	НА-ПЛАЋЕНО	НЕ НА-ПЛАЋЕНО	
од	до							
1-VI-87	1-XI-87	18,957.490	11,596.683	7,360.806	3,282.431	1,382.531	1,899.900	9,260.706
1-XI-87	1-XI-88	21,832.240	15,973.704	5,894.536	9,260.706	5,698.935	3,561.771	9,456.307
1-XI-88	1-I-90	21,390.926	17,130.003	4,260.923	9,456.307	4,062.767	5,393.540	10,387.235
1-I-90	1-I-91	22,143.483	18,462.441	3,681.041	10,387.235	4,222.293	6,164.942	10,288.219
1-I-91	1-I-92	23,165.436	20,061.978	3,103.457	10,298.219	5,060.310	5,237.909	7,926.356
1-I-92	1-VIII-92	21,604.957	7,266.800	14,338.157	7,926.356	1,843.272	6,083.084	20,421.242

(Ови податци налазе се у извештају комисије од 9. августа 1892, стр. 48—49).

Према оваквом стању ствари сви напори Dr. M. Вујића да дефинитивно среди наше финансије, били су неуспешни; узалуд је било ослобађање монопола и експлоатације железничке, узалуд је од 1891 почео да израђује *бруто-буџет* ради тачнијег и савеснијег предрачуна о свима приходима и расходима, као и многи други покушаји и намере, — коњи његове политике су се врло брзо мрсили услед општих политичких прилика, и он је, настављајући свој план у три маха (1887, 1889—92 и 1893) морао најзад само рећи ону познату реченицу барона Луја: faites-moi de la bonne politique, et je vouz ferai des bonnes finances....

И после тога остало му је само да се довија да нове летеће дугове, који су међутим ницали непрестано, подмири и консолидује — опет каквим зајмом. Но он се, види се, уписао да то што више одложи и најзад заогрне каквом новом одећом ту стару авет српских финансија: зајмове за покриће дефицита. Ево како је то радио: 17. априла 1890 донет је закон *о привременом прирезу за ванредне*

војне *потребе*. По чл. 1. тога закона установљава се ванредни прирез од *6 пара динарских* на сваки динар непосредне порезе, за подмирење ванредних потреба српске војске; овај се прирез имао наплаћивати док се не исплати сума од *10 милиона динара*, **и није се смео употребити ни на шта друго сем на потребе предвиђене у првом члану**; свака набавка и исплата новцем од овога прореза мора бити одобрена краљевим указом на предлог мин. војног, а по саслушању министарског савета; рачуни су се имали сваке године подносити Гл. Контроли на преглед.

Али, „на основу овог закона", закључен је 25. новембра 1890 уговор са берлинским *Handelsgesellschaft-ом* и бечком *Лендербанком* којим (чл. 1) поменуте банке дају српској влади *за покриће два благајничка записа у 840.786·80 динара, даље за покриће јануарског купона и извучених облигација рачунајући ту и 3% лутриске лозове — позајмицу од 5,000.000 динара*; српска влада се обвезује (чл. 4) да поднесе првој скупштини допуну закона од 17 априла 1890, којом би се влада овластила да на основу прореза од 6 п. д. може закључити зајам од 10,000.000 динара ефективних, с тим да интерес и отплата не пређу 6% ефективно примљене суме; тај би се зајам затим имао заложити банкама за горњу позајмицу од 5,000.000 која се има исплатити до 31. јуна 1891, иначе банке да добију право да место генералне признанице траже уредне дефинитивне облигације а 500 динара и исте продаду берзанским путем ради наплате своје позајмице. —

На основу ове погодбе, а на предлог мин. финансија донето је 31. марта 1890 *законско решење* којим се чл. 3. поменутог закона заиста и „протумачио" у овом смислу. — Како је баш у то време М. Вујић иступио из кабинета, то је његов заступник (министар народне привреде) на основу овог решења штампао 28.400 обвезница овог новог зајма (= 14,200.000 номиналних динара) и заложио их повериоцима, који му онда повећају ону првобитну позајмицу од 5 са још 3 милиона, *која је такође употребљена на измирење ануитета за 1891*. Рок исплате ових позајмица — на које се плаћало 6% интереса — продужен је до 31/XII

1892; неплаћени интерес на њих износио је до 9 авг. 1892 310.040 динара.[1])

Идуће године 1. јула (1892) донет је закон *о измени и допуни у закону о привременом прирезу за ванредне војне потребе од 17. априла 1890.* Најглавније измене биле су у томе што се поменути прирез диже од 6 на 16 пара дин. на сваки динар непосредне порезе, и има се, вели закон, наплаћивати „док се не исплати зајам који ће се учинити за наоружање и спрему српске војске"; емисиони курс овога зајма „не може бити испод курса зајма учињеног за откуп експлоатације с. д. ж." а влада се овлашћује да из овог зајма може употребити суму од 4,000.000 динара на исплату бонова у циркулацији, преосталих из год. 1889, 1890 и 1891.[2])

Овај зајам није извршен, а историја зајмова на основу овог прореза „за наоружање" наставља се 1893, о чему ћемо доцније говорити. — Овде ћу само додати да је Главна државна благајна издала на ванредне војне потребе непосредно или преко окруж. благајница свега 5,262.554·14 дин. а преко начелства округа крушевачког за барутану „Обилићево" . . . . . 681.674·47 „

Свега 5,944.228·61 дин.

У накнаду за овај издатак примила је државна благајна у име 6% прореза свега 1,008.502·80, а остатак у *4,935.725·81* подмирен је из *редовних прихода*. Ослањајући се дакле на прирез који је дао једва *један милион*, направљене су разне позајмице у суми од 8 милиона, са овлашћењем на још 4, *ради исплате анунитета*, а из редовних буџетских прихода дато је око 5 милиона на подмирење ванредних војних расхода. Лако је видети колико се овим понова забасало у замршено и неуредно финансиско стање, које мора уродити плодом силних летећих дугова. Сапирање српских финансија показало се овим као Сизифов посао.

*

Кад су 9 авг. 1892 оборени радикали с власти образована је већ чешће спомињана комисија за преглед финансиског стања, чији сам извештај доста употребљавао у

[1]) Извештај комисије од 9. авг. 1892, стр. 106—7.

[2]) *Збирка* etc, стр. 586.

ранијем излагању. С тога ћу овде изнети само њен извештај о привременим дуговима и општу табелу сталних дугова на дан 1 авг. 1892.

I Привремени дугови

1. *Позајмице на рачун одобрених зајмова:*
   - а) на подлогу зајма за наоружање, позајмице од 8,000.000 са 6% интер. до I—VIII 8,310.040·— дин.
   - б) на основу истог закона од 17—IV—90 учињена је још једна позајмица од 2,450.980 од које је остало . . . . 1,883.472·84 „
   - в) по одобрењима у буџету за 1891 и 92 предвиђен је сталан зајам за ванредне железн. потребе; тај зајам није остварен али је дирекција вршила радове услед којих се задужила код „Београ. Задруге", „Б. Кред. Завода", Задруге за међ. пом. и штедњу итд. у суми 3,082.613·37 „
2. *Позајмице по отвореним рачунима* код разних банака . . . . . 1,328.852·80 „
3. *Позајмице по залогама и меницама и заложеним боновима* . . . . . 4,391.404·35 „
4. *Дуговање по благајничким задесима*. . . 4,470.721·42 „
5. *Утрошени депозити* (државни, фондовни и приватни) . . . . . 4,821.083·77 „
6. *Неиздате плате* . . . . . 1,425.955·55 „
7. *Неисплаћени рачуни* . . . . . 1,470.391·70 „
8. *Остале новчане обвезе* (дуг Држ. Штампарији, унутрашњи зајам и реквизиција, анунитет руског зајма за 1890—92, дванаестине нових дугова) . . . . . 2,746.190·34 „

Свега 33,930.726·14 дин.

а кад се од ове суме одбије готовина у . . 2,434.085·15 „

онда је 1. авг. 1892 било *привремених дугова* **31,496.640·99 дин.**

„Комисија није узела у привремене дугове и *депоноване кредите*, т. ј. неизузете суме по буџетским партијама за разне године, и ако они износе дин. 8,132.366·99. Она то није учинила што мисли да те „депоноване" суме представљају само једно рачунско дуговање. Исто тако није унела у привремено дуговање ни суму од 10,883.964·32 дин. чиме се главна благајна задужује по „Патријалнику А" за текућу годину, усвојивши реферат књиговодства главне државне благајне о томе". —

II Стални дугови

(Остатак на дан 1. августа 1892)

1. Руски зајам од 1876	3,286.541·75	дин.
2. Железнички: серија А	83,330.000·—	„
серија В	28,775.000·—	„
серија С	12,140.000·—	„
3. Лутрински зајам од 1881	31,690.000·—	„
4. Аграрни зајам	6,339.000·—	„
5. Златна Рента	39,685·000·—	„
6. Дуванска Рента	38,522·500·—	„
7. Зајам на обвезнице Управе Фондова	11,115.000·—	„
8. Обртна Рента	20,310.000·—	„
9. Дувански Лозови од 1888	9,868.000·—	„
10. Железничка Рента од 1890	26,476.000·—	„
11. Солски зајам од 1890	5,703.000·—	„
Свега	*326,170.041·75*	*дин.*

(НЗ. у депо-у Управе Државних Дугова налази се 1.187 неоптираних обвезница *аграрног зајма* са укупном номиналном вредношћу од 593.500 динара, са колико се смањује остатак тога дуга за 1. авг.)

Укупно дуговање:

по сталним зајмовима	326,170.041·75	дин.
по привременим зајмовима	31,496.640·99	„
Све свега	**357,666.682·74**	**дин.**

*

Осмомесечна либерална владавина сва је испуњена изборном борбом и за финансиски живот има само толико значаја што је увећала летеће дугове. — Кад су 1. априла 1893 поново дошли радикали на власт и Dr. M. Вујић поново за министра финансија, онда су, према његовом извештају скупштини, летећи дугови износили на *35.222.715.65 динара*, којој суми кад се дода још и „вероватан мањак" за дванаестине ануитета од 1. априла до 1. јула те године у суми око 2,500.000 динара, онда би цела сума привремених дугова била *37,722.715.65 динара*. Али од те суме ваља одузети (према детаљу) *20,025.606·26 динара* дугова који се из ма каквих разлога не морају платити *одмах*, и онда остаје за **17,697.109·39 динара** летећих дугова чија је исплата неодложна. — Услед тога министар излази пред Скупштину са предлогом о зајму од *18,000.000* ефективних, који би се распоредили на горњу сврху.

Скупштина је тај предлог примила, и тако је донет 29. јуна 1893 закон којим се овлашћује влада да у вези са емисијом зајма вотираног законом од 1892, на основу прореза од 16 пара, може закључити нов зајам од 18.000.000 ефективних, за покриће привремених државних дугова; као супергарантија овог зајма одређује се слободни приход монопола соли. — За остварење овог зајма који је имао да сједини све раније зајмове и позајмице на подлогу прореза од 6 пара одн. 16 пара и ових нових 18 милиона ефективних, закључен је са Лендербанком, Ханделсгезелшафтом и Отоманском Банком у Паризу уговор којим се емитује нов зајам од *44.000.000 динара* номиналних, подељен у 88.000 обвезница à 500 динара са 5% интереса, роком амортизације од 50 година путем шестомесечних извлачења. За стварну гарантију ануитета уступају се прорез од 16 пара и слободни приход монопола соли, и установљава се нарочита каса по примеру каса досадањих зајмова, која ће се старати о служби овог зајма; евентуалне недостатке попуњаваће држава из својих општих прихода; од целог зајма банке узимају ferme само 18 милиона номиналних по курсу 76%, а на остатак задржавају право опције; приноС оних 18,000.000 банке ће овако распоредити:

а) да исплате привремене позајмице у суми 8,000.000 динара, заједно са интересом и комисионом;

б) да исплате српске благајничке записе у суми од 1,350.000 дин., који се налазе у рукама Отоманске Банке, заједно са неплаћеним интересом;

в) да исплате привремене позајмице банкама уговорницама, у суми од 1,250.000 динара, учињене по протоколу од 17—XII—92, заједно са текућим интересом;

г) да исплате све текуће рачуне, које износе код Лендербанке 1,073.170, а код Берлинског Трговачког Друштва 804.564·26 динара, заједно са текућим интересом.

Оних 28.400 обвезница à 500 дин. у номиналној суми од 14.200.000, датих у залогу за позајмице горе наведене под а) и б) као и општа облигација коју је влада била дала Берлинском Друштву на 4.000 обвезница (=20.000.000 номиналних) од зајма који би се имао закључити по закону од 1. јула 1892, као залога под в) означена, — уништавају

се и замењују са облигацијама овог дела од 18,000.000 од новог зајма; на осталих 26,000.000 номиналих овог зајма банке задржавају право опције до 19. септембра 1894, али на залогу тог дела зајма дају влади позајмицу у 8,500.000 са 6% интереса и ½% комисиона на годину, са обвезом исплате до 19. септембра 1894. — И ову позајмицу од 8·5 милиона номиналних, као и сувишак по исплати свих позајмица из оних 18 милиона номиналних, банке ће употребити за рачун К. С. Владе на овај начин:

а) да исплате позајмицу од 3,000.000 динара, заједно са интересом, учињену по протоколу од 12. јула 1893 г.;

б) да исплате српске благајничке записе у суми од 4,550.000 динара који се у овом тренутку у саобраћају затеку;

в) да допуне дотацију „нарочитим" касама за ове српске зајмове: зајам монопола соли, монопола дувана и за лутрески зајам од 1881.

Влада се обвезује да неће у буџетској 1894 год. градити никакве привремене дугове, без нарочитог одобрења Скупштине.

Да напоменем одмах да овај зајам — закључен на подлогу прореза за војне потребе, а утрошен искључиво на покриће летећих дугова — није никад ни доспео да се цео реализира, но је све свршено са опцијом оних 18,000.000 номиналних и позајмицом на ломбард осталих обвезница; тако га је затекао и Карлсбадски Аранжман, и онда је сливен у конвертовани зајам од 1895 год.

За 1893 годину продужен је буџет од 1892 год. чија је сума расхода износила 60,110.595·27 динара; у исто време, поред тога продужења, повећана је сума расхода за важење 1893 године са 2,609.251·24 динара. У прошлој 1893 години, испуњеној изборном борбом, подбацили су приходи са 7½ милиона динара. Улазећи у нову буџетску годину са повећаном партијом расхода, није се услед тога смело ослонити на старе, лабилне приходе од непосредних пореза и прореза, но се у скупштини решава увођење *нових монопола: на жигице, петролеум, хартију за цигарете* и *алкохол*. — Од нових монопола очекивало се

много, с обзиром на лепе успехе откупљених монопола дувана и соли. Тако, монопол дувана дао је држави *чисте добити*

прве	године	(1889—90)	2,212.444·84 дин.
друге	„	(1890—91)	3,498.086·— „
треће	„	(1891—92)	4,024.300·08 „
четврте	„	(1892—93)	5,519.253·13 „

те је дакле потпуно подмиривао ануитете оба зајма учињена на његове приходе, у суми од 2·6 милиона годишње, и остатак давао државној каси.

Монопол соли такође дао је у 1892 преко **2,200.000 динара** чисте добити. И од нових монопола очекивала се слична помоћ, али и „злу не требало", нека се нађу за сваки случај, јер ако затреба нових зајмова — више се није имало шта залагати. . . .

Овим се понова завршио рад радикалног кабинета: 9. јануара 1894 враћен је државним ударом устав од 1869, а српске финансије поверене су управи В. Петровића. — 1894 година, испуњена политичким аферама и гоњењима, знатна је „само са негативних резултата по финансиски живот. Прекорачени буџетски кредити од 1·2 милиона, дефицит од 5 милиона и поред тога „депоновани кредити" од 6,733.224 динара, летећи дугови и бесконачне привремене позајмице, неплаћени ануитет итд. који су увећали привремени дуг државни на 40 милиона — то су њене благодети.

Важно је напоменути да је у овој години закључен, у тишини и незнано, један зајам на рачун *железничке дирекције* по раније споменутим буџетским „одобрењима" за 1891 и 1892 годину, — у суми од 8,000.000 номиналних на подлогу једне генералне признанице; но од овога зајма стварно је примљено само 5,000.000 динара, који су отишли на све друго само не на железничке потребе.

У кратко, после непуне године дана настала је понова тако тешка ситуација да се морало пошто-пото прибавити помоћи. Ми смо до душе знали већ одавно за један врло специјалан лек за лечење наших финансија: да *узајмимо* па да се покримо. Али сад се већ била нагомилала прилична сумица и сталних дугова, а са летећих дугова били смо озлоглашени мал' те не колико и Турска, те смо се чак послед-

њим уговорима обвезивали поверициима да нећемо у извесном року правити летећих дугова; поред тога стајао нам је нам је неоптиран и зајам од прошле године за читавих 26,000.000 динара. У таквим приликама није се смело ни мислити да ће ко дати дати зајма на подмирење летећих дугова. Морао се наћи некакав нов изговор, неки нов начин да се дође до пара. И најзад, формула је сретно нађена: *да се један део сталних дугова унифицира и конвертира;* том приликом уједињени зајам начиниће се мало већи но што је сума конвертованих дугова, и тај вишак биће *нов зајам*. . . . То је још била котва спасења.

Дакле, *конверсија!*

V.

Мисао о олакшању буџета путем конверсије сталних петпроцентних зајмова није била нова код нас у ово време. Споменуто је већ да је Dr. M. Вујић од самог почетка свога рада 1887 унео њу у свој програм и чешће је изричнo напомињао и наглашавао; шта више, он је још раније припремао опште услове за ту операцију: довођење буџета у равнотежу, појачањем државних прихода; шира јавност у финансиским пословима и т. д. требали су према његовом плану да подигну углед нашем државном кредиту, те да се на основу тога изврши једног момента успешна конверсија.

Неоспорно је да је ово била здрава мисао. Средством конверсије послужиле су се све државе, готово без изузетка, да олакшају своје буџете. Енглеска је прва применила то средство, и то још у 18. веку; путем четири сукцесивне конверсије (1717, 1729, 1750 и 1757) постигла је она годишњу уштеду од *31,675.000 фр.* у своме буџету који је 1755 износио свега 178,000.000 франака.[1]) Затим је у 19. веку отворила изнова серију конверсија, почевши 1822, па 1826, 1830, 1834, 1844 и 1854 год. — и тим конверсијама смањена је камата енглеских државних дугова од 6 на $3^1/_2$, $3^1/_1$, 3 па чак и на $2^1/_2$%. На континенту су такође извршене многе конверсије у време 1820—1850 год., затим после 1870 и најзад поново у најновије доба, деведесетих година, те је каматна стопа државних дугова и ту сведена полако од 5 и $4^1/_2$ на $3^1/_2$ и 3%.[2]) — Нагомилавање ка-

[1]) *G. Leroy Beaulieu*, Traité de la science des finances, у српском преводу страна 296.

[2]) *Dr. К. Т. Еберг*, Наука о финансијама, стр. 358.

питала и њихово појевтињавање омогућили су конверсију чак и земљама на истоку и југоистоку Европе, поред све зле финансиске репутације њихове; и ти тако конвертисани зајмови нису после ни мало рђаво стајали на берзи, после конверсије. Тако 1893—94 котирали су се

4% румунски зајам	95%
4% нови турски зајам	95%
4% руски зајам	102%
3½% руски зајам	98%
3% руски зајам	92·50%
4% угарски зајам	103% и т. д.,

и ако је пре тога доба стајао румунски 8% *зајам* (Emprunt Stein, Oppenheim) и 8% *државни железнички*, на курсу 60—65%; још 1878 стајао је румунски 6% зајам на 60%, а Турска је пре 19 година формално банкротирала.[1])

Кад је почетком деведесетих година курс српских петпроцентних зајмова почео скакати, достигавши висину 93%, Dr. М. Вујић је узео да се очекивани трепутак приближио. Октобра 1890 закључен је у Берлину између управника наших државних дугова и шефа берлинског Handelsgesellschaft-а прелиминарни уговор, који је за банку имао пуну обавезу а који је српски министар финанеија имао тек да одобри или не одобри. Главне тачке тога уговора биле су ово:

Зајмови Железнички Lit A у суми од	. .	90,000.000	дин.
„ Lit B „ „	. . .	30,000.000	„
„ Lit C „ „	. . .	12,500.000	„
Аграрни зајам „ „	. . .	8,403.000	„
Златна Рента „ „	. . .	40,270.000	„
Дуванска Рента „ „	. . .	40,000.000	„
Обртна Рента „ „	. . .	30,000.000	„
Железнич. Рента „ „	. . .	26,666.000	„
На заложнице Управе Фондова		12,000.000	„
у укупној суми од		289,839.000	дин.

претварају се у један једноставан зајам са 4% интереса и роком амортизације од 75 година; ова конверсија извела би се тако да српска држава на целокупној суми за отплату и интерес на ове зајмове од 15,866,933 динара го-

[1]) „*Вид.ло*“ за 1895, бр. 47.

дишње, добије уштеду за прве три године по 2,500.000 а за остало време по 1,500.000 динара (чл. 1.); за уједињени зајам дају се исте гарантије које су биле дате и на зајмове који се сад уједињују; конверсију би имао да изврши један синдикат — који би се образовао у року од 6 месеци по ратификацији овог уговора — и то заменом старих 5% облигација *са новим 4% облигацијама које ће синдикат узети по курсу 83%*; цела конверсија имала би се извршити у року од три године.[1])

Критику овог плана конверсије оставићемо за доцније; сада ћемо само додати да услед одступања Dr. Вујића из кабинета 1891 није ништа урађено по овом пројекту. — И тек сад, 1894, приступа се поновa идеји конверсије, али из саевим других разлога: да се овим путем дође до мало новаца.

Погодбе о плану нове конверсије вођене су у највећој тајности; уговор (прелиминарни) закључен је још 14/26 децембра 1894, али није публикован и о њему се ништа позитивно није знало; тек у половини 1895 он је публикован, и то тек кад је већ и скупштини био (у исти мах) поднет. — Уговор је био закључен са Отоманском Банком, Ханделегезелшафтом и Лендербанком и гласио је у главном овако:

Чл. 1. У циљу уједињења разних зајмова српске државе закључује се зајам од *98.000.000* номиналних са 4% интереса на номиналну вредност, који ће се исплаћивати у тромесечним купонима. Исплата обвезница вршиће се у злату *al pari* у року од 75 година.

Чл. 3. За обезбеду редовних плаћања овог зајма К. С. Влада даје као гарантију чист приход од монопола: петролеума, жигица, цигар-папира и соли (по исплати солских бонова од 10 фебруара 1890). —

Чл. 4. У циљу да се осигура гарантија дата за плаћање купона и обвезница установиће се нарочита „Каса уједињеног зајма од 1895“; управа ове касе биће поверена четворици делегата од којих ће двојицу именовати српска влада а двојицу банке Уговорнице. Трошкови око касе и плате делегата падају на терет српске владе.

Чл. 5. Управа монопола дужна је да предаје овој нарочитој каси и никојој другој све приходе монопола датих за

[1]) Овај уговор је публикован тек доцније, у „Одјеку“ за 1895, бр. 51 и 84.

гарантију овог зајма, најкаље на крају сваког месеца.... У случају да одређени приходи не буду довољни, српска влада биће обвезна да допуни недостатак из других буџетских прихода, који ће се предавати овој каси 15 дана пре рока плаћања.

Чл. 7. Банке уговорнице примају зајам од 98,000.000 номиналних, и то један део ferme, а други у опцију, **све по курсу 70%**. К. С. Влада уступа поред тога банкама тромесечни жуисанс (= 1% **од номиналне суме**).

Чл. 8. Банке примају ferme 41,350.000 франака, и оне су овлашћене да употребе износ од тог сталног примања по горе изложеном курсу од 70% на овај начин:

а) за исплату суме од 18,000.000 номиналних, коју су суму заводи уговором узели ferme из зајма од 44,000.000 номиналних од 1893; ова исплата вршиће се по истој цени по којој су ових 18,000.000 узети стално, т. ј. по $74^3/_4$%, а поништиће се 26,000.000 номиналних, неемитовани остатак поменутог зајма од 1893;

б) за исплату номиналне суме око 11,980.000 фр. која представља остатак још у течају налазећег се зајма од 1886 (у номиналном износу 12,500,000) серије С;

в) за исплату номиналне суме око 5,312.500 динара, остатак у течају налазећег се аграрног зајма од 1882. Исплата ова два зајма под б) и в) обрачунаће се такође по курсу $74^3/_4$%;

г) *Остатак износа од стално узетог дела, тј. сума око 3,500.000 фр. у готову, предаће се К. С. Влади за потребе државне благајнице.*

Чл. 9. На остатак уједињеног зајма у суми око 56,650.000 уступа се банкама право опције до 1—XII—1895. Износ опције по поменутом курсу од 70% употребиће банке пре свега на исплату солских бонова који се налазе у течају још у суми од 4,420.000 фр., а затим исплатиће се сума од 6,000.000 у готову, на коју је суму управа с. д. железнице била законом овлашћена да позајми за своје потребе.

Из вишка приноса од опција евентуално извршених, банке уговорнице овлашћене су уједно да наплате своје позајмице обрачунате дана 21—XI—1893 у суми од 9,600.000 динара, признате од српске владе, а даље, још и 600.000 динара државних бонова који су издати за покриће интереса.... Осим тога, из тог износа биће исплаћени остатци који се дугују трима банкама уговорницама за њихове позајмице дате за јулски купон 1894 и за покриће купона од августа 1894 за зајам од 44 милиона од 1893.

После ове исплате банке ће бити дужне да положе износ добијене извршених опција српској влади, **осим суме од 9,000.000 франака, коју су банке овлашћене да задрже као познију гарантију за овај зајам.** Банке уговорнице положиће ову задржану суму од 9 милиона, која треба да евентуално пропстече

из добијених опција, у три равна дела на крају сваке године, — *ако Краљевско Српска Влада буде тачно испуњавала све тачке овог уговора и ако у предвиђеним роковима буде полагала потребне суме за потпун интерес и амортизацију у довољној години*.... Иначе су банке уговорнице овлашћене да из горе поменуте задржане суме од 9,000.000 изузму суму потребну за попуњење ануитета.

Чл. 16. К. С. Влада даје право банкама да изврше уједињење и осталих зајмова српске државе. (Lit A и B, Железничку, Дуванску, Златну и Обртну Ренту).

На овом месту нећу се упуштати детаљније у критику ове „конверсије“, но ћу само истаћи неколико тачака из овог пројекта.

Зајмови: аграрни, део зајма од 1893 и железнички Серије С, дакле зајмови са најмањим реалним гарантијама (први без икакве) сливају се у нов зајам коме се као реалне гарантије дају у залогу четири најсигурнија прихода — четири монопола; нови зајам емитује се по курсу 70% бруто, и тим тако скупо добивеним новцем исплаћују се разне привремене позајмице и она три стална државна дуга; ова три истина по курсу 74·75%, али тек по већем курсу но што је курс новог зајма, те се саданји дуг номинално повећава. Рок амортизације је узет врло дугачак — 75 година. Иначе овом операцијом — апстрахујући све остало — није се постизавала никаква уштеда у буџету; на против, буџет је још већма оптерећаван, јер док се на стара три зајма (аграрни, Lit C и део зајма од 1893) плаћало ануитета 45.000 + 682.797 + 985.981·32 = 2,118.778·32 дин. дотле би ануитет пројектованог „конвертованог 4%“ зајма износио . . . . . 4,561.919·60 „

више дакле *2,443.141·28 дин.*

Нови зајам је при том закључен под најтегобнијим условима; довољно је да поменем да се врх свију залога и нарочите касе оставља код банака један депо од *9 милиона* за гарантију да ће се Краљевско Српска Влада тачно придржавати прописа овог уговора и да ће уредно плаћати ануитет.

Очигледно је каква је ово „конверсија“ и ради чега се она чинила; главно је било добити она $3^1/_2$ милиона у готовом „за подмирење потреба државне благајнице“, па

ма шта се морало потписати тога ради. Конвертовање *три најлакша и најмања* петпроцентна зајма било је само површна маска за нов дуг под најтежим условима. Кад се пак сетимо како су извршене конверсије чак у земљама европског истока, даље да је курс српских хартија пре кратког времена имао значајну осу, онда је — поред све запетљаности финансиске последње године — овај пројект неоспорно заслужио ону једнодушну осуду од стране свих партија и фракција, од стране целе журналистике и јавног мнења, од финансиског одбора и скупштине. Тај једнодушни дочек срушио је на мах и предлог о „конверсији" и његовог творца.

На место В. Петровића дошао је у исти неутрални кабинет Н. Христића за министра финансија Ст. Д. Поповић. Какво је стање финансија он затекао види се из његовог извештаја који је поднео скупштини заједно са предлогом Карлсбадског Аранжмана, и по ком је било ових привремених дугова:

1.	Позајмица од 4. августа 1893 . .	8,500.000·—	дин.
2.	„ „ 4. „ 1894 . .	1,231.666·67	„
3.	Интерес и провиз. на њих до 1/VII/94	402.548·58	„
4.	Позајмица од 22 августа 1894 . .	669.094·10	„
5.	Дуговање банкама по тек. рачунима	722.934·70	„
6.	„ „ „ боновима . .	1,540.090·—	„
7.	Дуг за јулски купон 1895 . . .	5,500.000·—	„
8.	„ „ јануарски купон 1895 . .	3,500.000·—	„
9.	„ Народној Банци	1,004.701·03	„
10.	Остатак добровољног зајма . . .	120.000·—	„
11.	Дуг по залогама	329.000·—	„
12.	Привр. дуг Држ. Штамп. и Ж. Дирек.	16,700.000·—	„
	Свега	**40,219.945·00**	**дин.**

А по завршном рачуну за 1894 буџетски дефицит је изнео 4,837.646 динара.

Стање је било збиља такво да је појмљиво што се и у земљи и на страни већ почело говорити, с почетка замотано и двосмислено а после све отвореније, о *државном банкротству*. — Према том затеченом стању ствари и према већ опште признатом факту да су главни узрок буџетских

дефицита били огромни, нагомилани ануитети наших државних дугова, пришло се попова идеји да се нашим финансијама брзо помогне тиме што ће се редуцирати камата на досадање наше дугове од 5% на 4%. Тај се посао схватио као *конверсија* и под тим именом предузета је једна операција која је управо имала двојак задатак: да смањи ануитете и да добави нових новчаних средстава ради исплате летећих дугова.

Први корак који је влада учинила у том правцу био је да припреми земљиште својој намераваној операцији — *дипломатским путем*. Она је, на име, упутила дипломатским представницима Немачке, Француске и Аустро-Угарске једну *циркуларну ноту* ове садржине:

„Српска влада намерава као и до сада и од сада најстрожије вршити своје обвезе према страним повериоцима. Међутим она је принуђена, да би повратила равнотежу у буџету, осим других уштета предузети конверсију и унификовање дугова, заједно с продужењима рока амортизације. А да би своју намеру постигла, влада је одлучно решена дати страним повериоцима сва она јемства која потпуно обезбеђују тачно функционисање ануитетских исплата. Ради тога створиће она нову аутономну власт, где ће страни повериоци у довољној мери заступљени бити и који ће руковати заложеним приходима потпуно независно од државне управе. Српска се влада нада да ће њени повериоци пристати на ону малу жртву у толико лакше, што ће наскоро бити накнађени повећаним курсом српских папира. Саопштавајући ово г. посланику, српска влада изјављује своје очекивање да ће дотичне владе признати лојалност која Србију принуђава на овај корак." [1])

Овај корак владин различито је оцењиван; једни су га осуђивали, јер се њим даје међународни, јавно-правни карактер разрачунавању Србије са њеним повериоцима, а то је не лојалност но сервилност; други су пак бранили владу тврдећи да је овај акт неопходан за извршење плана који је имала влада да изведе, и имао је за циљ да пре-

[1]) „Одјек" за 1895, бр. 128.

дупреди свако уплетање стране *државне интервенције* у овом послу. —

Упоредо са овим образован је нарочити *Финансиски Савет*, са задатком да помаже министру финансија у радовима на сређивању финансиске ситуације. Тај Савет приступио је одмах раду на већ искомбинованом аранжману целе ове операције. — Тим поводом одржане су извесне конференције са представницима извесних банака (једна је — и то прва — одржана у Београду у министарству финансија), од којих је најважнија она што је одржана *20. јуна 1895 у Карлсбаду*, по којој је цела ова операција и добила име *Карлсбадски Аранжман*. Конференција је одржана са представницима Отоманске Банке, Ханделсгезелшафтом и Лендербанком. и на њој је утврђен протокол ове садржине: влада српска изложила је своје намере — истоветно као у цитираној ноти; на то су заступници баначних група изјавили да се они не сматрају за овлашћене да говоре у име ималаца српских државних вредности, јер за то пуномоћства немају. Они према томе могу и хоће да даду своје изјаве само у толико, у колико су саме банке имаоци српских државних вредности, и у колико ови сами својом имовином располажу. С тога гледишта полазећи заступници банака налазе да ће предлози министра финансија знатно учврстити поверење према српском државном кредиту и накнадити повериоце српске државе за редукцију стопе интереса. Затим је изложен концепт законског предлога ове намераване конверсије. — Тај предлог је затим разрађен, поднет скупштини и озаконьен 8. јула 1895 у овом облику:

Закон о конверсији државних дугова.

Чл. 1. Зарад конвертисања садашњих петпроцентних, ниже изређаних државних зајмова, као и зарад потпуног измирења привремених државних дугова, исплате трошкова око овог посла и повећања државне готовине, овлашћује се Влада Њ. В. Краља да емитује нов, уједињени државни зајам у номиналном износу од 355,292.000 динара; на овај зајам плаћаће се 4% годишње интереса, у полугодишњим купонима (1/I и 1/VII), и амортизираће се за 72 године полугодишњим извлачењима; купони и облигације ослобођени су од сваког ма каквог било садашњег или будућег пореза, таксе или дажбине.

Чл. 2. Овај ће се зајам употребити:

I У суми од 310,543.775 динара на конвертисање ових петпроцентних зајмова у њиховом износу на дан 1. јула 1895:

А. Железничког Lit A	80,790.000·—	дин.
Б. „ „ B	28,115.000·—	„
В. „ „ C	11,900.000·—	„
Г. Железничке Ренте од 1890 .	26,213.500·—	„
Д. Златне Ренте од 1884 . .	39,324.500·—	„
Ђ. Дуванске Ренте од 1885 . .	37,663.000·—	„
Е. Обртне Ренте од 1888 . . .	28,755.000·—	„
Ж. Аграрног дуга (5,028.500+15% накнаде Лендербанци) . .	5,782.775·—	„
З. Зајма од 1893	44,000.000·—	„
И. Железничког од 1893 (позајмица за инвестиције) . . .	8,000.000·—	„

II У износу од 44,748.225 динара: за исплату руског зајма од 1876, у износу 3,286.000 динара, ако се не би успело да се и он конвертише са осталим, и за исплату облигација солског зајма од 1890 г., у износу 4,075.000 динара. Што преко овога претече има се употребити на исплату свију привремених дугова и умножење државне готовине.

Чл. 3. Зарад обезбеђења тачног плаћања ануитета овог новог 4% зајма дају се све гарантије које су дате досадашњим 5% зајмовима, а то су:

а) чист приход од државних железница;

б) приход од судских и административних такса и крчмарских марака;

в) приход од дуванског монопола;

г) царински приходи;

д) приход од обртног пореза;

ђ) приход од солског монопола, по исплати облигација за које је заложен;

Осим овога још:

е) приход од петролејског монопола.

Чл. 4. Гарантијама датим за нови 4% зајам управљаће *самостална монополска управа* која ће се установити на основу овог закона; она ће управљати монополима и приходима који су по чл. 3 дати као залога новом зајму, и то: монополима дувана, соли и петролеума, *и другим већ заведеним монополима*, као и дохотцима таксеним и крчмарским. — Даље ће се предавати благајни монополске управе приходи који су од ранијих времена заложени за 5%, а сад за 4% конвертисани зајам који долази на њихово место, а то су приходи: железнички, царински и од пореза на обрт.

Чл. 5. Управни одбор ове монополске управе састоји се из шест чланова који се Краљевим указом на *предлог ми-*

нистра финанасија постављају. Од ове шесторице четворица су српски поданици а двојицу предлажу министру финанасија имаоци облигација српског државног дуга, како се буду међу собом споразумели. Међу четворицом српских поданика свакад су чланови управног одбора монополске управе гувернер и вице-гувернер Народне Банке. — У свима састанцима управног одбора нове монополске управе, и у свима његовим радовима учествује и управник државних монопола с правом решавања.

Чл. 6. У управном одбору свакад председава гувернер Народне Банке, а кад је он спречен онда његов заступник (вице-гувернер). —

Чл. 8. Чиновници нове монополске управе постављају се Краљевим указом на предлог министра финанасија и претписом.

Чл. 9. У име награде свима члановима управног одбора, осим управника државних монопола, издаваће се *4 од хиљаде* од оних сума које буду утицале у благајну монополске управе из чистих прихода оних монопола којима одбор по овом закону управља. Ова сума делиће се на чланове како они то буду прописали.

Чл. 10. Управни одбор нове монополске управе управља потпуно самостално монополима и одређеним дохотцима, како то буде прописано уредбом коју ће израдити сам управни одбор. Та уредба важиће као закон пошто је влада Њ. В. Краља одобри, и тако једном одобрена не може се мењати без пристанка владе и монополске управе. Истом уредбом одредиће се и делокруг рада садањој управи државних дугова и државних монопола, и прописати њихови административни односи. Законски пропис о подношењу рачуна и одговорности дотичних рачунополагача пред Главном Контролом, као и сви законски пропис о закључивању набавака, важе и за нову монополску управу.

Чл. 11. Дирекција државних железница и све царинарнице предаваће све своје чисте приходе сваког месеца, односно сваких 10 дана, непосредно благајни нове монополске управе.

Чл. 12. Управном одбору нове монополске управе ставља се у дужност да све чисте приходе од дуванског и петролејског монопола, а по подмирењу солског зајма и од солског монопола, затим од такса и крчмарине, као и од железница, царине и обртног пореза — употребљава на првом месту и искључиво на плаћање купона о роковима и на плаћање извучених обвезница овог 4% зајма као и лутриског од 1881 и дуванских лозова од 1888. Према томе ови се приходи не смеју трошити ни на шта друго до на шта су по служби својој намењени.

Чл. 13. Управа пак дужна је да сваког месеца предаје главној државној благајни све оне суме које претичу преко једне дванаестине од целокупне суме потребне за плаћање анунтета конвертисаног зајма. Од ових месечних вишкова задржаваће управни одбор по једну петину све дотле докле управина благајна не буде снабдевена једним фондом од најмање 750.000 динара, који ће бити одређен на то да месечно попуњује могуће маньке оних сума које су својом дванаестином одређене за годишњу зајма.

Чл. 14. Чисте приходе од монопола жижица и цигарпапира, који нису одређени на службу конвертисаног зајма, предаваће монополска управа без икаквог задржавања главној државној благајни.

Чл. 15. Ако приходи монополске управе не би достизали да попуне фондове одређене за годишњу службу монополске благајне, влада ће недостатак сваког полгодња попунити из других својих прихода.

Чл. 16. За извођење конверсије државних дугова овлашћује се Влада да одреди један рок не дужи од шест недеља до кога ће сви имаоци побројаних 5% зајмова имати да их размене за нове 4% облигације конвертисаног зајма. Размена ће се извршити тако што ће имаоци облигација оних зајмова који су побројани у чл. 2. I под словима од А до Е закључно, па онда оних под З и И добити за сваку 5% облигацију један комад 4% облигације од конвертисаног зајма, а имаоци зајма под словом ж (аграрног) за сваку 5% стару облигацију један комад и 9/20 од нових облигација 4% конвертисаног зајма. — Имаоцима облигација које се конвертишу накнадиће се 5% на рачун интереса који им припада до рока који се буде одредио за замену облигација. У свези с тиме нова каматна стопа од 4% отпочеће тећи пошто истече тај рок. По истеку горњег рока престаје исплаћивање купона и извлачење зарад исплате 5% облигација и од тада примаће се само купони 4% конв. зајма. Остале модалитете прописаће мин. финанасија у облику наредаба.

Чл. 18. У име накнаде за посао око исплаћивања купона и облигација плаћаће се 1/4% од стране државе односно монополске управе.

Чл. 19. Влада ће употребити сав свој утицај да падействује котирање новог зајма на оним берзама у Француској, Немачкој и Аустроугарској на којима се то буде желело од стране ималаца облигација.

Чл. 20. Трошкови око котирања на појединим берзама, као и надатни због жиговине падају на терет српске државе. —

Чл. 21. Наређење овог закона о ослобођењу од пореза, такса и дажбина, као и наређења чл. 72 о плаћању, распростиру се и на лутриски зајам од 1881 год., који ће се у будуће исплаћивати са 2% на место 3% по комаду. — Министар

финансија овлашћује се да одреди рок до којег ће имаоци тих лозова од 1881 год. имати да предаду купонске табаке који уз лозове иду, и да за њих добију у замену купонске табаке с два динара на годину од комада. — У исто време удариће се на свакој срећки жигом напомена или ће се иначе обзнанити, да ће извучене облигације и купоне лутриског зајма од 1881 год. у будуће исплаћивати нова монополска управа. — По истеку објављеног рока министар финансија обуставиће исплаћивање 3% купона и у будуће исплаћиваће се само по 2% интереса за нове купоне.

Чл. 23. Због размењивања 5% облигација за облигације конвертисаног зајма, као и због размене 3% срећака за 2% купонске табаке, неће никакве трошкове подносити имаоци облигација и срећака, већ ће исте сносити државна каса.

Чл. 24. Прелазно наређење. Курс под којим ће министар финансија моћи да продаје непродати део зајмова под 3 и II члан 2 овог закона, као и облигације под II у истом члану, утврђиваће Мин. Савет по саслушању нарочитог скупштинског одбора од пет чланова, које има скупштина из своје средине да изабере.

Око овог пројекта конверсије отворила се огромна полемика, исто онако као и око Бонтуовог уговора. Ова финансиска операција у осталом била је збиља од епохалне важности за наше финансије, те је с тога морамо мало детаљније проучити, изневши унапред мали преглед дискусије која се око ње била развила. На самој журналистичкој критици мало ћемо се задржати, као веома непоузданој услед недовољне стручности и објективности; стога ћемо изнети само оне тачке на које је била управљена њена критика. То су били: 1) банкротски услови конверсије у опште, за Србију тешки а и за повериоце неповољни; 2) страначко туторство каквог има само Египат и Турска, и ово је туторство Србија својевољно примила; 3) Србија не може више да плаћа странцима оволике камате, па кад већ овом конверсијом банкротира, онда нек бар банкротира „као други срећан свет", да извуче и какве користи од тог банкротства.[1])

[1]) На крају једне критике у „Трговинском Гласнику" (бр. 138. за 1895) налази се ово наравоученије: „Била су два друга, оба добре газде. Некако дођу до банкротства. Један исплати своје повериоце са 30% од главнице. Он је данас газда, зида куће, свет је свет и скида му капу. Он лепо живи и као што видите његова „мисија" није пропала. — Овај његов друг, као што га је Бог дао, потегне па све да, исплатио је и главно и чак интерес својим повериоцима. Остао

Скупштинска дебата много је интересантнија и важнија, стога ћемо је овде у кратко изложити. Дебата је почела у седници 5. јула читањем извештаја финансиског одбора. Извештај *већине одборске* гласио је овако:

. . . . „Прелазећи на оцену целокупног законског предлога, одбор са највећом поузданошћу, као непобитан факт може констатовати да се овај поднесени предлог има уврстити у ред врло ретких законских предлога финансиских, којим се на народ не само никакав нов терет не товари но којим се нта више постизава знатно или боље рећи замашно олакшање државних издатака, из ових разлога:

1) Уједињењем 10 државних дугова који су означени у чл. 2 под I у износу 310,543.775 дин., са додатком под II означене суме у 44,748.225 динара, које обе суме износе *355,292.000*, кад се по предлогу конвертицу од 5% на 4% годишњег интереса смањиће се годишњина са пуних дин. 5,700.288·94. — Та се сума уштеде постизава већим делом од смањивања интереса, а другим делом од продужења амортизације. Ово је олакшање двогуби добитак, јер се као такав показује не само у финансиским, већ и у народно-економном погледу.

2) Олакшавајући државни буџет са дин. 5,700.288·94 и узимајући у обзир оне суме које се намеравају постићи стварном уштедом по свима гранама буџетским поставља се *камен темељац* са кога ће се почети срећивати наше поремећене финансије, и постићи давно жељени циљ, тј. довођење државног буџета у стварну и истинску равнотежу.

3) . . . . Државна благајна ставиће се у могућност да измири све до сада постојеће привремене дугове у земљи и на страни, и да тиме очува достојанство државе које је до сад њеном угледу због несређених финансија одузимано.

4) С тога даље што ће државна благајна бити у стању да измири привремене дугове, нарочито оне у земљи, који износе на 16,700.000 динара, покренуће се из мртвила наш привредни и финансиски живот у свима правцима, и даће се тиме полета свима гранама економског живота у земљи.

5) Тиме што ће се после предложене конверсије из земље сваке године мање извозити злата скоро 6 милиона динара, олакшаће се у исто време и наш међународни биланс, што ће опет имати као несумњиву последицу знатно падање зајмје на злато; и тиме ће се такође смањити једна тегоба нашег

је зато, да простите, к'о пиштољ. Затим је отишао у општинске службеље; дуго се мучио. А свет као свет гурао га с ноге на ногу и звао га „пандурица". Умро је на сокаку чувајући патролу. И његова „мисија" пропала је савршено." — У том смислу је „*Трг. Гласник*" донео у оно време низ чланака, и отворено тражио државно банкротство.

привредног и трговинског саобраћаја у земљи. Сем тога смањиће се њим у исто време она позиција нашег државног буџета којом се сваке године предвиђала сваке године све већа сума на име куповине злата за државна плаћања на страни.

6) Извршењем предложене операције држава ће бити у стању да све своје потребе набавља готовим новцем, а тиме ће она исте добијати знатно јевтинијом ценом но до сада, па ће се и тиме постићи знатна уштеда у државном буџету.

7) Срећујући овом конверсијом своје финансије несумњиво подићи ће се државни кредит наше Краљевине и на страни на ону висину која доликује њеном природном богатству.

С погледом на све ове користи које ће држави донети овај законски предлог о конверсији државних дугова, одбор га је усвојио па има част предложити Н. Скупштини да га и она као користан усвојити изволи.

III. На завршетку част је одбору саопштити Скупштини да је при гласању у одбору гласало 12 чланова *за*, 5 *против*, 2 су се уздржала од гласања а 2 су била на осуству". —

Извештај *мањине одборске* гласио је овако:

. . . . „Нека нам се не замери што смо, пуни горког искуства о досадањој нашој партиско-политичкој ради и њеним жалосним последицама, нашли за сходно да учинимо апел на патриотизам Народног Представништва у овом судбоносном тренутку. — Испуњени оваквим осећајима расмотрили смо предлог закона о конверсији и нашли смо да имају три питања која сачињавају суштину његову и који нарочиту пажњу заслужују:

Прво питање је може ли се, по извршеној конверсији, откупу руског и солског зајма и исплати летећих дугова, довести буџет у равнотежу којој ми поглавито тежимо.

Како баначна група није хтела да прими на себе апсолутно никакву обвезу односно новог зајма него нас је, пошто је своје интересе овом угодбом потпуно осигурала, категорички одбила, — о каквој равнотежи буџетског не може ни говора бити. Могућност равнотеже могла би се претресати само у том случају кад би емисиони курс нашем новом зајму који износи преко 30 милиона *био осигуран*. Тада би знали каквим сумама располажемо и да ли можемо бар привремено утврдити буџетску равнотежу. Али овако, не знајући какав ће нам кредит бити на страним трговима и по коју ћемо цену продавати своје облигације за које нам наши повериоци нису ни паре хтели дати, решавамо једно веома крупно питање у магли. Такав рад може нам евентуално донети жалосне последице: није све једно хоће ли емисиони курс нашим хартијама бити 60, 70 или 80%. Овде су у питању 5,10 и више милиона.

После, у неколико насилно извршење конверсије, после толике вике по новинама немачким и француским од стране имаоца наших папира; после једног формалног протеста, који овде нећемо да помињемо, ми жалимо али не верујемо да ће нам кредит скочити нарочито кад уз то узмемо још и нашу политичку несталност од које наш кредит најјаче пати. — Па како нама није до чекања јер смо силом околности принуђени да што пре приступимо исплати привремених дугова, можемо лако доћи у незгодан положај да наше артије будзашто продамо.

Наш данашњи рад са овим законским пројектом основан је на голим претпоставкама. Ми не радимо стварно, а то је врло опасно. — Као год дакле што већина, која је у одбору финансиском гласала *за* овај предлог, претпоставља да ће нам кредит скочити, тако и ми, и са више разлога, претпостављамо да нам кредит неће скочити. Ну претпостављајући баш да ће финансиске групе, у које вели се да треба да имамо вере, порадити свима могућим средствима да се кредит нашим папирима повећа, и у том случају неће бити равнотеже буџетске због дефицита за 1894 и 1895 годину. Према овоме изгледа да равнотежу буџетску нећемо скоро доживети.

Друго је питање: може ли српска држава да опстане располажући,само остатком незаложених извора? Шта нам остаје за живот и за развиће државно? Остаје нам као главни извор само непосредна пореза. Овај извор државни, који зависи од једне родне или неродне године, као и од једне сточне заразе истините или замишљене, није сигуран. И у повољним приликама он зависи од цена наших продуката на страним пијацама. Он се тешко утерује због данашњег рђавог привредног стања у земљи, а знатан део и путем егзекуције. Остављено је држави српској за њену егзистенцију оно што је најнесигурније а повериоцима је стављен на расположење овај готов новац који посведневно у касу државну пада без егзекуције и без икаквих тешкоћа. У стварној немогућности да и своје најпрече потребе уредно подмирује, а лишена озбиљних извора који би јој могли послужити као залога за даље задуживање, држава српска — која има право на своју егзистенцију — доћи ће неминовно у положај да учини употребу од прихода заложених монопола. Јест, али тек тада могу наступити тешке прилике.

Лако је дакле увидети да се с погледом нарочито на несређеност наших политичких прилика земаљских не да ни замислити да ће државни апарат моћи функционисати с преостатком незаложених прихода државних.

Зато треба на ствари гледати онако какве су. Констатујмо колико нам треба за одржање и унапређење наше земље, а колико можемо да плаћамо нашим повериоцима. Што није

могуће то не може ни бити. То лако могу и наши повериоци увидети.

Трећа и најстрашнија ствар која се овим пројектом утврђује јесте самостална управа државних монопола у којој би заседавала два странца. — Једина би земља била наша отаџбина, која би драговољно пристала на погодбе које се намећу само војнички побеђеним земљама.

Може ли Србија пристати на ово понижење, на ово крњење њеног суверенитета и на ово тотално убијање њеног угледа и поноса?

И ако је ова земља сатрвена политичком неслогом својих синова, ипак је она у судбоносним часовима у стању да их измири при остварењу својих унутарњих и спољних задатака. Ну то ће моћи да изведе само као поносна и угледна, а не као земља која ће тако рећи у почетку свога државног живота јавно, пред целим светом признати своју неспособност да сама собом управља.

Србија не може признати ничије туторство.

Са ових разлога сматрамо за патриотску дужност да као родољуби гласамо против овако штетног и убитачног пројекта законског, и молимо Н. Скупштину да поднесени законски пројекат одбаци." —

Дискусију је затим почео известилац мањине *Ђ. Станојевић* критикујући детаљније услове уједињеног 4% зајма. Досадањи монополи су били довољни да гарантују годишњину од 23 милиона динара: по новом уговору годишњина се смањује за преко 5 милиона динара, а ипак се даје још нових монопола (соли и петролеума) у залогу и поврх свега резервни фонд од 750.000 динара. Монопол соли доноси прихода за 2,5 милиона и на ту подлогу могао би се узети нов зајам од 58 милиона; монопол петролеума даје приход на $1^1/_2$ милион годишње, и на тај приход могли би смо добити зајам од 35 милиона; на износ резервног фонда од 750.000 динара могли би смо позајмити до 18 милиона, те тако излази да овим пројектом имобилизирамо један зајам од 111 милиона динара. — Од новог зајма добијамо управо толико колико износе дефицити за 1894 и 95. годину; за наоружање не остаје ништа. — Даље, овај закон је само један вид банкротства, чим ми намећемо повериоцима редукцију камате; самостална монополска управа је управа бантротске масе српске државе, у којој ће заседавати странци који могу покуповати акције Народне Банке па тако добити

и она два места у монополској управи (Гувернер и вицегувернер.) Кад је Грчка банкротирала 1893 плаћајући само 30% од свога дуга, она није хтела ни да чује за какве мере које би вређале њен суверенитет. Код нас је све обрнуто, и овај ће закон бити за нас финансиска Сливница.

Известилац одборске већине *Ђ. Нешић* вели да се увећава број залога и гарантија стога што увећавамо и наш укупни дуг: конвертованим зајмом обухватиће се и руски и солски зајам и исплата привремених дугова у суми око 40,219.945 динара; сем тога, досадање залоге нису биле довољне ни за досадањи мањи дуг, јер као што знамо, сваке године се дуговало за купоне и ануитете у великим сумама. — Тврђења Ђ. Станојевића о величини дефицита за прошле две године претерана су, јер су јулски и јануарски купон за 1895 ушли у списак привремених дугова који је поднео министар финансија. — Банкротства овде нема јер се уговор чини *по споразуму* са повериоцима; самостална монополска управа такође постаје *законом* и има одређен делокруг. Она ће услед тога постати бедем којим ће се сузбијати самоволје српских министара финансија да не могу новац одређен за ануитете трошити на друге ствари, услед чега смо дошли дотле да изгледамо да хоћемо да банкротирамо. А зебња због састава те управе неоснована је, јер странци су у слабој мањини; рад целе управе стоји под контролом министра финансија и Главне Контроле, те ће се моћи вршити само у државном интересу; места гувернера и вицегувернера Народне Банке не могу добити странци јер по закону о Народној Банци члан управе може бити само српски државник, који је у Србији рођен или ако је прирођен онда ако је то од пре 7 година. Сем тога, гувернера и вицегувернера поставља краљ указом, и не мора их узети баш између чланова управе. Што се тиче достојанства земље — треба да радимо тако како ћемо то достојанство заиста и сачувати а не да банкротством окаљамо образ и достојанство земље.

Министар финансија пита Ђ. Станојевића шта је управо банкротство: да ли ово што се поднетим пројектом предлаже, или оно што он у извештају мањине саветује „да констатујемо колико можемо да плаћамо нашим поверио-

цима, па што није могућно, не може ни бити." — Даље износи рачун да су буџетски дефицити већ предвиђени у суми привремених дугова, те ће нам заиста остати на 17 милиона номиналних за наоружање и друго што-шта.

Др. Мијушковић усваја да је аранжман донекле користан, али није онакав како хоће Ђ. Нешић и министар финансија. Овај се аранжман закључује са повериоцима који представљају 98,000.000 нашег дуга, у којима и није право тежиште, јер су из споразума искључене друге $^2/_3$ наших поверилаца који ће протестовати што се без њиховог пристанка смањује интересна стопа, или ће наглом продајом наших хартија гледати да оборе курс, или ће тражити забрану на приходе који су им ранијим уговорима дати у залогу, па ће на основу тога узаптити први вагон српски који пређе границу.

Ђ. Нешић одговара да се ове претпоставке о узапћивању вагона просте плашње света који се не разуме у тим стварима.

А. Озеровић: овај предлог је савршен, јер се њиме и интерес редуцира од 5 на 4%, и продужује се рок отплате на 72 године, што такође значи олакшање терета буџетског и његову расподелу на дуже време. Страни делегати у управи наших зајмова нису нова ствар, па ипак се на рачун тога праве фантастичне комбинације и повлачи се у дискусију висока политика, и Русија и Аустрија итд. Међутим задатак тих делегата јесте само суделовање у једној чисто административно-трговачкој радњи. Ваља узети у обзир да је до сада била узета у гарантију и непосредна пореза, а то је сад ослобођено.

Ј. Андоновић наглашава нарочито да у овако рђавим приликама није пробитачно вршити конверсије: то се рали онда кад је све напредно па се кредитори утркују ко ће нам под повољнијим условима дати новаца.

Др. Коста Николић: што се тиче самог доказивања да ли треба да платимо свој дуг, то значи довести у дискусију и претрес да ли смо што у опште дужни да платимо. Кад се такви појмови укорене у једној држави, то је рђав симптом, знак да је у њој настало нарложење и морална трулеж.

Министар финансија одговара на разне примедбе претходника. Вели да ми у накнаду повериоцима што нам смањују интерес за 20% уступамо једино монопол петролеума као нову гарантију. Рачуна да ће заложени приходи којима управља самостална монополска управа бити овакви:

1) од монопола дувана	5,250.000·—	дин.
2) „ „ соли	2,250.000·—	„
3) „ таксених, трошар. и пивских марака	3,500.000·—	„
4) од обртног пореза	3,150.000·—	„
5) „ нарине и узгредних такса .	5,800.000·—	„
6) „ железница	1,500.000·—	„
7) „ петролеума	1,500.000·—	„
	22,950.000·—	дин.

а незаложени приходи:

од жижица	750.000·—	„
„ цигар папира	750.000·—	„
„ Управе Фондова	720.000·—	„
„ монополисане хартије . . .	191.000·—	„
Свега	*25,360.000·—*	*дин.*

Кад се од тога одбије ануитет на цео будући државни дуг од 406 милиона, у суми од 17,750.00 динара, претићаће годишње на 7,600.000 динара, resp. — кад се одбије квота за резерву од 750.000 динара — на 6,850.000 чистог вишка, а то је месечно око 750.000 динара. Са том сумом, поред прихода од пореза, нећемо дочекати да се чиновништво не плаћа. — На приговор да ће се услед продужења рока отплата дуга натоварити на потомство нов и велики терет, одговара да је то опште математичко правило да се дуг лакше плаћа за дужи низ година, и да се у финансиском свету дужи рок сматра за повољнији. А ово смањивање терета у буџету има значај великих уштеда. Јер за првих $4^1/_2$ године, док траје залога на монопол соли, платило би се на име ануитета ($4^1/_2 \times 21{,}691.891{\cdot}65$) на досадањи стални дуг од 360 милиона — око 97,613.512·20 дин. Али ако узмемо и суму привременог дуга од 28,381.393·52, онда ће ануитет на ту суму, са роком 50 година и 5% интереса, износити 1,544.707, односно за поменуте $4^1/_2$ године — 6,995.732·80, што сабрано са горњом сумом ануи-

тета даје *104.609.245·20 динара*. После пак ове конверсије, ануитет на цео дуг од 406.653.000 износио би по 17,760.606 динара, или за $4^1/_2$ године *79.922.730 динара*; значи да ће се уштедети на ануитетима само до месеца марта 1900 године: **24,686.515·20 динара**. — У другој периоди, за идућих 8 година, платило би се по досадањем стању ствари на 178 милиона; по новој конверсији платили бисмо свега 142 милиона — дакле **36 милиона динара мање.** Томе дододати и оних у прве $4^1/_2$ године уштеђених 24 милиона и интерес 4%, па ће се видети да уштеда за $12^1/_2$ година износи на 63 милиона динара и т. д. Укратко, за трећу периоду, до 1923, и четврту, до 1931, било би такође уштеде по овом примеру, и за све време од 72 године било би уштеђено **на 300 милиона динара.** — На примедбу да сада због неповољних прилика не би требали да чинимо конверсију, но би боље било да се задовољимо са једним малим зајмом, ваљда са оним од 1893 који није остварен, пита како се може са 26 милиона номиналних да подмире привремени дугови који износе ефективних 44 милиона? Тиме би се при том још увећали ануитети. — Што се тиче руског зајма, он се исплаћује стога што му је врло велики ануитет, а о томе је извештена руска влада да се не би љутила.

Св. Гвоздић: предлог је штетан, јер главни мотиви ове операције били су у првом реду ти да дођемо до новца за исплату наших летећих дугова и јулског купона. Стварни успех наших делегата био би у томе да су у том правцу успели. Међутим они су се вратили без кршене паре из Карлсбада, повериоци нису примили одмах нове облигације нити су утврдили курс за доцније опције, а то нас може много коштати и довести у тежак положај.

Ст. Турчић: досадањи делегати поверилаца били су приватне личности и јако су зависили од министара; сада ће се поставити краљевим указом и биће званичне личности, а то јако мирише на банкротство.

У седници од 7. јула 1895 министар финансија објашњава да је пре 3—4 дана заиста дошао телеграфски протест од Хоскија односно зајма од 26,666.500 динара (Железничка Рента); Хоскије и Креди Лионе позивају се на

та операција може извршити. По себи сасвим оправдана, конверсија се међутим лако може извитоперити; по неки пут се називају конверсијом јавних дугова и неке финансиске операције — принудне или драговољне — које имају сасвим други карактер. Такве операције често имају за циљ да одложе исплату дуга, а по који пут и да рентијерима просто наметну какву жртву на коју они по праву не морају пристати. Кад се овакве операције врше против воље рентијера, оне нису ништа друго до делимично банкротство; а кад им пак стоји до драге воље, онда су само проста довијања којима прибегавају нарочито државе с рђавим финансијама, а која према приликама могу бити корисна или штетна. Реч конверсија треба дакле задржати само за оне легалне и корисне операције о којима смо говорили."

Прегледавши затим историју конверсија у Енглеској и у Европи, Болије изводи ове дефинитивне закључке о конверсији у правом смислу: 1) конверсије су легалне финансиске операције; 2) конверсија треба да буде општа за све повериоце дотичног државног дуга и да се састоји само из ове две тачке: пристанак на мању камату или исплата обвезница по њиховој номиналној вредности; 3) конверсије не смеју повећавати главницу земаљског дуга, т. ј. имају се извршити простом разменом старе обвезнице за нову с мањом каматом, рачунајући обе по њиховој номиналној вредности, те не признавати рентијерима већу номиналну главницу од главнице старог дуга; 4) сваку конверсију треба удесити тако да се после ње за извесан број година може извршити друга нова конверсија; 5) конверсија никад не наилази на отпор код публике кад се изврши у згодном тренутку, правилно и просто; кад год је могућно, после ње треба смањити порезу итд.[1]) —

Ако се и ми сложимо са овом јасном и логичном концепцијом конверсије, онда неминовно морамо доћи до закључка да први део Карлсбадског Аранжмана није конверсија

[1]) Ово гледиште је данас опште заступљено у финансиској науци, од свију научара без изузетка. За доказ тога навешћу — поред свих модерних уџбеника финансиских — и ова специјална дела о том питању:

Dr. Alois Körner, Die Konversion öffentlichen Schulden; (Wien & Leipzig 1893.)

Sigfried Freund: Vorzeitige Rückzahlung und einseitige Conversion von verzinslichen Anlehn. (Berlin 1888).

у овом вишем смислу, но да је једна од оних финансиских операција о којима наука даје негативан и неповољан суд.

Најпре, конверсија треба да буде знак благостања и просперитета једне земље, нарочито у финансиском погледу, кад се кредит државни пење, док цена капиталâ пада. Већ тога првог основног услова није било овде. Државни кредит Србије пао је у ово доба на најнижу тачку, растројство финансиско показивало се у дотле непознатој тежини, оскудица новчана и неплаћање купона изазивали су слутње о некој катастрофи, а наговештаји о банкротству давали су колорит целој ситуацији. И онда се већ à priori осећа да ту није могло бити легалне конверсије, где повериоци нагнани солидношћу кредита дотичне државе сами пристају на смањење каматне стопе.

Исто тако није било ни другог услова конверсије: повериоци се нису нашли пред дилемом да пристану на редукцију камате *или да приме исплату својих тражбина*. Држава која је грцала у летећим дуговима и неплаћеним анунтетима и која већ три године није могла да реализира други део (у суми од 18 милиона динара) свога 5% зајма од 1893, — није могла тек неким чудом добити 355 милиона на расположење, и то под лакшим условима, ради евентуалне исплате старих поверилаца.

Из ова два факта мора изаћи закључак: да је Карлсбадски Аранжман значио *наметање редукције камате повериоцима*. Ово се јасно види и из начина погодбе са повериоцима; аранжман је закључен са три банке: Отоманском, Ханделсгезелшафтом и Лендербанком, т. ј. *само са једним делом поверилаца*. Те три банке нису били једини повериоци српске државе, нити су оне имале у својим рукама све српске државне обвезнице; велики део ових обвезница био је растурен међу поједина лица и новчане заводе по Немачкој и Аустрији, а такође и по *Француској*. Међутим чак ни једна француска банка није била позвана на договор о конверсији, и ако је Железничка Рента од 1890 закључена искључиво с француском групом, — а да и не спомињем ону масу приватних поверилаца по споменутим земљама.

Какав је приближан распоред српских државних облигација био, може се видети из плана распореда облигација уједињеног 4% зајма, публикованог у „Трговинском Гласнику“ по аутентичним баначним извештајима: .....„Од целокупне номиналне суме новог 4% зајма банке уговорнице узимају *свега 35,750.000 динара, ради замене за обвезнице које су у њиховим рукама*; **240,750.000** употребиће се за конвертовање обвезница што се код приватних лица налазе, и 78,750.000 остају на расположењу српског министра финансија....“ које ће српска влада имати да пласира како зна.[1]) — Уговор се дакле закључивао са групом која је репрезентовала *седмину* поверилаца; та је седмина преговарала без икаквог овлашћења од стране осталих 6/7 поверилаца — као што је констатовано и протоколом Карлсбадске конференције, — па ипак су уговорили Карлсбадски Аранжман који се имао применити *на све повериоце* дотичних зајмова.

У осталом, преговоре о конверсији није ни могуће водити са свима повериоцима државним, или са пуномоћницима свију тих поверилаца, услед њихове велике дисперсираности. Стога тог преговарања код правих конверсија и нема, но држава закључи нов зајам па на основу њега позове све своје повериоце да замене старе облигације за нове или да приме готов новац. И Карлсбадска консорција је могла закључити аранжман у име свију поверилаца само тако, да је ставила српској влади на расположење евентуално цео износ зајма под новим условима, те да и она може ставити све своје повериоце пред алтернативу: пристанак на конверсију или ефективна исплата. Тога пак није било, и консорцији није ни на крај памети падало да Србији евентуално позајми 355 милиона (она чак није хтела примити ни реализирање сувишних обвезница овог зајма); она је примила на себе само техничку страну ове операције и посредничку улогу, односно издања нових обвезница и размене за старе. А како се „конверсија“ имала стварно извршити види се из чл. 6 протокола Карлсбадске конференције, који је затим постао чл. 16 закона о конверсији државних дугова, и који гласи: „Извођењу конвер-

[1]) „Трговински Гласник“ за 1895, бр. 163.

сије приступиће се на тај начин, што ће К. С. Влада одредити рок за који су имаоци 5% зајмова *дужни* своје обвезнице заменити са обвезницама новог 4% конвертисаног зајма. После истека тог рока обуставиће се исплата купона и извлачење за исплату 5% облигација, и од тада ће се исплаћивати само купони 4% конвертисаног зајма и извучене облигације тог зајма." — Исто тако лаконски извршена је и конверсија лутриског зајма од 1881, одредбом чл. 21 закона, да ће се „у будуће исплаћивати са 2% место 3% по комаду."

Да је овде било просто једнострано наметање редукције сведочи и тај факт што су се са свију страна, а нарочито у француској журналистици, подигли силни протести од стране поверилаца, и да је чак и један званичан протест (од стране банкара Хоскије-а) подигнут преко француске владе. — Што су се имаоци српских петпроцентних облигација бунили против Карлебадског аранжмана, то је врло појмљиво; они су били двојако оштећени: редукцијом камате и продужењем рока амортизације. Ово последње је била такође знатна штета за повериоце, јер што је краћи рок амортизације у толико је ближа могућност да за амортизовану обвезницу која се налази у њиховим рукама добију ефективно пуну номиналну вредност — коју су при емисији купили за 60—70%; што год је пак рок амортизације дужи, у толико је тај шанс скоре исплате *al pari*, дакле и остварење премије у разлици емисионог курса и номинале, све мањи — а то јако игра улогу код појединих папира од вредности.

Утврдивши факт да овај аранжман није значио конверсију у правом финансиском смислу и да је штетио интересе поверилаца, пређи ћемо да испитамо шта је значила ова редукција за Србију и њене интересе.

Сама редукција камате извршена је без повећања садашње вредности дуга — бар у главном; т. ј. старе 5% облигације замењене су новим 4%, без икакве накнаде повериоцима у висини каматне стопе. Само за себе, без осталих околности и последица, ово би била једна лепа особина ове операције; у том смислу једино се и може одобрити конвертирање дуга, ако се смањење интереса не плати повећањем дуга и другим тежим околностима. И у том погледу овај је аранжман бољи од ранијих пројеката конверсије; јер по пројекту Dr. M. Вујића, емисиони курс новог уједињеног 4% зајма био би **83**%, и према томе за сваких номиналних 100 динара старог дуга (за које се у своје време добијало 59—70 ефективних) имало би се платити 120.48[193] динара у обвезницама новог 4% зајма. Односно, сума дуга пројектованог за конверсију, повећала би се услед тога за један тренутак за читавих *55 милиона*, од 275 на 330 милиона динара. При тим околностима нарочито тешко пада продужење рока амортизација (на 75 година) како је то у пројекту било усвојено. — Истина, Dr. Вујић је планирао праву конверсију, у толико што је хтео да стварно дође до новца ради евентуалне исплате старог дуга; али је он тај новац добијао по тако скупу цену (83% бруто) resp. давао је толику накнаду повериоцима у виду повећања њихових тражбина, да то може значити само једно: да моменат за конверсију тада још није био дошао, и да конверсија по плану Dr. Вујића није никако била рентабилна. Dr. Вујић је дакле исто тако недовољно и једнострано схватио конверсију; њему је главно било да смањи ануитетске расходе у буџету, ма морао то учинити по цену великих жртава у износу дуга; његово конвентирање подсећа на човека који сече пешеве од капута да настави рукаве.

Пројект В. Петровића у том погледу је много гори: по његовом пројекту емисиони курс уједињеног зајма износио би свега **70**% бруто! Један би се део старих зајмова до душе имао откупити не номинално но по курсу 74-75% али се знатнији део старог дуга имао исплатити al pari новцем добивеним по 70%, што значи да би се садања вредност дуга повећала са *42·86 динара* на сваких 100 динара старог дуга! В. Петровић није у осталом много ни идеалисао о некој истинској конверсији; њему је главно било да набави новаца на зајам, а све остало било му је споредно и мало га се тицало.

Но ни код Карлебадског Аранжмана није се сасвим прошло без повећања дуга у корист поверилаца. По његовом чл. 2 добијала је Лендербанка накнаду од *754.275 динара* (= 15% на остатак аграрног зајма од 5,028 500

динара). Министар финансија бранио је овај изузетак тиме што је остатак аграрног зајма имао да се исплати свега још у року од 12½ година, па је право кад му се рок исплате продужи за читавих 60 година да се да извесна накнада. Али ово је слаба одбрана: њу су могли истаћи и сви остали поверioци, да је рок *свима* зајмовима продужен за 20—50 година; како је пак цео остатак неамортизованог аграрног зајма лежао у портфељу Лендербанке, онда ће пре бити тачно да је ово лавовски удео Лендербанчин у овој операцији за њене функције као „заступника поверилаца“ и као помагача у извршењу „конверсије“. —

Замена старих 5% новим 4% обвезницама значила је смањење ануитета; то је тежиште целе операције и главни њен одбранбени разлог. То олакшање буџета износило је на 5·7 милиона динара,[1]) према извештају финансиског одбора. Појмљиво је што је тај факт био у стању да засене очи, да покрије све остале услове овог аранжмана који је извештај већине усхићено прокламовао „каменом темељцем срећивања наших разорених финансија.“ — Са гледишта дакле олакшања терета, са чисто *буџетског* гледишта ова је операција била један успех. Али са гледишта државних финансија и државног кредита овај је успех скупо плаћен, и ако је замена обвезница извршена al pari.

На првом месту, ово смањивање ануитета састојало се из два дела: из смањења које је проистицало из редукције камате (олакшање по овом основу износило је 3·1 милиона динара) и олакшањем које је произашло из *продужења рока исплате* дуга (отуда олакшица од 2·6 милиона годишње). — Да је олакшање буџета резултирало само услед редукције камате, оно би још у извесном ограниченом смислу било чиста добит за Србију; али то није случај и за олакшање које проистиче услед развлачења амортизације. Ту се просто на просто терет отплате расподељује

[1]) Ануитет на старих 10 петпроцентних зајмова износио је 18,089.566·87 дин., а на уједињени њихов износ (310 милиона) у 4% конвертован зајам износи . . . . . 13,205.839·87 „
одавде потиче олакшање од . . . . . 4,883.727·— дин.;
но овде није узето у рачун олакшање од смањења камате лутриског зајма од 3% на 2%; одбор је даље узео у рачун и суму олакшања услед конверсије руског и солског зајма, што ћемо оставити овде ради лакшег рада.

на *дуже време*; а пошто се главница исплаћује после дужег времена, то се за дуже време плаћа и интерес. Тако нпр. за конвертованих 10 старих зајмова (не рачунајући руски и солски) платило би се до коначне њихове исплате при просечном року амортизације од 42 године, 748,589.936·22 динара; за исте дугове при новим условима и амортизацијом од 72 год. платиће се 950,820.470·71 дин.), дакле читавих *202,230.534·49 динара више*. То је у осталом сасвим природна, математичка последица, кад се оволики дуг развуче на отплату од 72 године, да се плати више интереса за читавих 202 милиона; али то значи у исто време да је продужење рока амортизација само једно наивно средство *олакшања буџета* у садашњости: терет се распростре на више генерација, и остави им се у аманет и плаћање интереса и амортизације.

Не мање је наиван и рачун министра финансија о уштедама које ће се постићи услед овог аранжмана. По њему би изашло да је овај пројект таква благодет за Србију, да ће се за време његовог трајања уштедети управо толико, колики је цео износ конвертованог дуга. — Грешка његовог рачунања у главном у овоме је: он узима колико ће се за прве 4 године у виду ануитета мање платити после конверсије, па ту разлику — које свакако има — *капитализира као депоновану уштеду са 4% интереса* и предаје је на приплод идућем периоду и т. д. за све време до исплате последњег 5% зајма, и тада је сабрао све уштеде па их предао будућности на чување, опет са 4% интереса. На тај начин сума уштеда лепо му је порасла. Но министар финансија превидео је ове две ствари: најпре уштеде, т. ј. олакшице ануитета не смеју се срачунавати као ефективни улози у какву штедионицу, нити на њих рачунати прираштај интереса на интерес, *јер се те уштеде фактички нигде и не улажу под интерес и на приплод*. Те уштеде потрошене су на другу страну а нису никако употребљене на капиталисање; и министар је рачунао као онај механција који је израчунао колико би се пилића могло извести за време од три године из оно неколико скуваних јаја које је донео госту за вечеру, па му их тако хтео наплатити. — Друго, ако је факт да би се за првих 42 године

плаћало више ануитета под старим условима, факт је и то да се сад морало *још за 32 године продужити плаћање ануитета*. За те 32 године издаће се у виду ануитета 13,205.839·87 × 32 = 422,586.875·84 динара; и кад бисмо се држали метода министровог, ми бисмо требали ову суму да пустимо да се умножава интересом на интерес са 4% годишње камате за време од те 32 године, па резултат да упишемо на партију губитка српске државе — и тек одузимањем оне министрове уштеде од овог губитка дошли бисмо до резултата тачног по његовом методу. Лако је увидети да би овим рачуном добили такву карикатуру Карлсбадског Аранжмана, да је министар не би смео ни погледати. — Али место да правим те рачуне са фиктивним уштедама диференције и њиховим интересним приштајима, ја сам просто изнео збир свију ефективних издатака по старом и по новом плану, и тиме смо видели да је Србија овим аранжманом осуђена да ради једне малене тренутне олакшице буџета плати само услед продужења рока амортизације 202,230.534·49 динара интереса више.

Одмах овде могли бисмо додати и ону накнаду, оно „приде“ што је добила Лендербанка. Изгледа у први мах да је то приде коштало српску државу само 754.275 дин. У ствари, док се та сума амортизира у року од 72 године (са 4% интереса) издаће се свега на име интереса и отплате

0·04252489 × 754.275 × 72 = **2,209.437·44 динара.**

То је друго чиме је Србија платила своју конверсију. —

Уједињујући своје дугове у нов, једноставан 4% зајам, Србија је дала повериоцима у залогу низ својих прихода, 7 на броју, и као супер-гарантију један резервни фонд од 750.000 динара. — Од ових залога многе су већ биле заложене за раније дугове; но сада су оне увећане додатком прихода монопола петролеума и монопола соли (овог последњег после 4 године или одмах ако се исплати остатак солских бонова). Та два прихода износила су тада годишње на 4 милиона динара, и онда је заиста тачно да се овим повећањем залоге штете интереси Србије. За раније, сада конвертоване дугове (рачунајући ту и руски и солски), плаћало се на 20 милиона ануитета; сада, кад се тај ануитет смањивао са више од 5 милиона — реалне

гарантије се повећавају у место да се смање. Напомена известиоца Ђ. Нешића да се гарантије повећавају стога што се повећава и државни дуг уопште, јер се обухвата и исплата привремених дугова и она два стална дуга која до сад нису имали реалне гарантије, — није умесна; јер и ако се главница дуга увећава, ануитет се смањивао: на цео нови 4% дуг (у који би се слили сви ранији 5% зајмови, руски и солски, привремени дугови и нов зајам), износи ануитет свега 15,108.973·22 динара, дакле знатно мање. А јачина залога мора се одмеравати једино према величини ануитета а не према величини главнице. — Даље, није умесна ни примедба да раније залоге нису биле довољне за покриће ануитета, јер смо у том погледу увек имали дуга и замршено стање; заложени приходи били су и раније довољни да својим износом покрију ануитет од 20—25 милиона. Што су ануитети ипак нередовно плаћани — разлог је тај што су заложени приходи стално вађени из специјалних каса и трошено на друге ствари а не на оно на шта су били намењени. У таквом поступању са овим приходима има главне кривице баш до оних поверилачких делегата, који су радили опет по инструкцијама својих банака; они су, на име, увек пристајали с највећом љубазношћу да сваком министру финансије ставе на расположење сву прибрану готовину специјалних каса, чим би министру затребало новаца. Разуме се да кад се једном новац измакао из шака и потрошио, њега је било врло тешко и попунити из других прихода, јер је држава имала безброј потреба које су гутале сваку пару што се прикупи; банке су онда онај недостатак записивале као привремени дуг, додавале му интересе, провизије, накнаде и ово-оно, па су после неког времена претварали га у сталан дуг са 60—65% емисионог курса. По овом саданьем аранжману тога више није могло бити, јер се заложени приходи потпуно изузимају из домашаја државног руковања и предају самосталној монополској управи ради искључиве службе дугова. И кад је на тај начин апсолутно обезбеђено плаћање ануитета, онда је неправо давати у исто време и још нове залоге. — Нетачна је и примедба да су ове нове залоге дате зато што је из броја залога сада изузета *него-*

средна пореза. Непосредна пореза није до сад била заложена директно, но као супер-гарантија, „у колико не би већ заложени приходи достизали за подмирење ануитета.“ Ова одредба није ни имала значај стварног залагања порезе, но је имала само да означи да су ови дугови били дугови *српске државе* као такве и да је она у крајњој линији одговарала за њих и осталим својим приходима, а не да су то дугови само оних монопола, издвојених на неки начин у један засебан, приватно-правни фиск. Али што је најинтересантније, та супер-гарантија општим приходима остала је и по овом аранжману; чл. 15 закона о конверсији вели изрично: „Ако приходи од монополске управе не би достизали да попуне фондове одређене за годишњу службу монополске благајне, влада ће недостатак сваког полгођа попунити из других својих прихода.“ Чак што више, повериоци су сада добијали и једну много опипљивију, ликвиднију супер-гарантију: то је онај резервни фонд од 750.000 који се увек морао држати на тој висини, и који је био потпуно у њиховим рукама: самостална монополска управа рукује још и другим, *незаложеним приходима*, те је увек у могућности да се из њих подмири за евентуалне недостатке у ануитету, с позивом на члан 15. — Нарочито је важно узети у обзир то, да су све ове залоге даване сада *на много дуже време*, 72 године, док би се по старом стању ствари ослободиле у размаку од 4—40 година; поврх свега, те су гарантије даване сада под много горим и тежим условима но пре, с обзиром на надлежност самосталне монополске управе.

Из свега овога излази да је ово давање нових гарантија — за сада само с погледом на број залога — трећа велика жртва којом је Србија платила своју „конверсију“. Ако те изворе узмемо као евентуалну подлогу за нове зајмове, онда је тим путем имобилизован за Србију један капитал *од преко 100 милиона динара*, жртва која је тек у последње време у неколико парирана могућношћу да се на *више* заложених прихода узимају нови зајмови.

— Остаје нам сада да разгледамо једну тачку аранжмана, најделикатнију у целом питању, установу самосталне монополске управе.

— Самостална монополска управа представља једну независну администрацију извесних државних прихода. Овим путем се дотични државни приходи дају не само *правно* као гарантија за извесне дугове, но се дају и под фактичку управу поверилаца; ови немају вере у државу — дужника да ће уредно и тачно плаћати своје дугове, но службу тих дугова стављају под своју контролу, под своју администрацију. — Овакве финансиско-правне институције непознате су јавном кредиту Европе (изузимајући Балканско Полуострво), чак што више, нису му никад ни биле познате. Капитализам није никада тамо успео да доведе државу у непосредну зависност и да је стави под своје финансиско-правно туторство: држава је, поред свег социјалног значаја капитализма, још увек остала на висини суверенитета. — Друкчија је међутим била судбина оних земаља које су се тек стварале или су већ пропадале у доба кад се капитализам на западу зацарио. Оне су за своју егзистенцију ангажовале огромне капитале које су добиле *са стране*; то је већ био први услов да ти страни повериоци добију самосталнији положај према држави—дужнику. Зависност пак дужникова увећавала се његовом сталном потребитошћу, и он је, будућности своје ради, све већма зависио од својих поверилаца; а иза леђа поверилаца стајао је увек ауторитет појединих страних држава, субјеката разних економско-империјалистичких и политичких циљева. Сви ти узроци давали су услова и могућности да се створи једна врста финансиске окупације тих држава. То ропство, ту финансиску окупацију путем самосталне поверилачке администрације државних прихода доживеле су Турска, Египат, Грчка и — Србија. Карлсбадским аранжманом то је формално и дефинитивно утврђено.

Претерано је свакако било тврђење опозиционих листова да је ова наша самостална монополска управа истоветно што и међународна финансиска контрола у Египту, Грчкој или Турској. Разлике извесне има неоспорно; тамо су финансиске контроле уведене *путем међународног уговора*, док је код нас то било замотано у мало блажу форму: погодба са приватним повериоцима добила је облик домаћег закона, по коме оне странце — чланове монополске

управе, поставља краљ на предлог министра финансија. У ствари, стварни резултати су исти: иза леђа оних странаца стоје њихове државе, готове да сваку једностану повреду аранжмана заштите међународним путем. Улога тих странаца је, — поред тога што су у мањини — од пресудног значаја, и они фактички господаре у овој монополској управи. Суштина је дакле иста и тамо и овде, само у разним формама: тамо чланове финансиске контроле постављају стране државе, а овде српски краљ и министар финансија имају једну формалну и мало завидну дужност: да указом потврде за чланове самосталне монополске управе оне људе које повериоци одреде.

У одбрану Карлсбадског аранжмана истицало се да је контрола странаца над нашим државним финансијама уведена још много пре; управо почевши од Бонтуовог уговора није учињен ни један државни зајам а да за њега није предвиђена нарочита каса под специјалним надзором једног делегата српске владе и једног делегата поверилаца. То је истина: али док је раније тај делегат поверилачки долазио на основу једног *уговора* са приватним повериоцима дотле су они овде *законским путем* одређени за контролу над српским финансијама. Они су сад добили потпуно званичан карактер, заузели су место у једној *законом* створеној институцији, и дата им је потпуна независност у управљању заложеним приходима, једино с обавезом да полажу рачуне Главној Контроли и министру финансија — али се нико нема права мешати у њихов посао нити им што наређивати. Из овога се јасно може видети да је овај садањи аранжман развио контролу странаца у право и потпуно туторство њихово, и да је то тачно његово дело.

Интересантна је ствар да су поверилачке групе тражиле — о томе има писмених података — да се у Србији уведе организација самосталне монополске управе потпуно онако као у Египту; „то би вам, знате, повећало кредит", уверавали су они. У ствари, кредит српске државе тек тада би био стављен у потпуну зависност од поверилаца и њихове комисије. Према њиховој жељи, Србија би имала да преда своје најглавније приходе њима у руке, а поред тога да им дâ и carte blanche да они после сами по свом нахођењу оцењују колико је Србија заслужила својим ропским пожртвовањем да јој се повећа кредит, т. ј. да ли се они из тих прихода тако добро наплаћују да јој могу давати по неколико процената више у емисионом курсу зајмова чије би остварење тек тада зависило од њих. И срећа је што се и та последња концесија, до које недостаје само један корак, није учинила, ма да је аранжман све остало учинио у том погледу. — Доцније је, на жалост, учињен и тај последњи корак, и 1902 испуњен је захтев француске владе да у будуће представника француских поверилаца поставља сама француска влада од своје стране, званично.

У осталом, ма како да је уређење службе зајмова могло допринети поправци кредита, самостална монополска управа је неоспорно тежак удар финансиској самосталности Србије, па посредно и њеном државном достојанству и суверенитету.

Поред тога, издвајање најачих и најсолиднијих извора државних у засебну управу, значило је тешку повреду и фискалном јединству државном, што је имало неповољне компликације у буџетирању — пошто је државна каса остављена да ради само са лабилним, колебљивим приходима од непосредног пореза и прореза. И неповољне последице су се заиста и осетиле знатно у идућем периоду, у време од 1896—1903 год.

На основу свега овога ми не можемо друкчије схватити установу самосталне монополске управе но као четврту и најтежу жртву којом је плаћена наша конверсија....

Да оставимо на страну споредније тешке услове овог аранжмана (одредбе о томе да се железнички и царински приходи полажу самосталној монополској управи десетодневно resp. месечно, одредбе о провизији за исплаћивање купона и обвезница, о трошковима котирања емисије и т. д. и т. д.) па да се задржимо само на овим главним цртама његовим: оне нам казују да је он и за српску државу био једна несрећна операција која је на крају крајева имала само штете по њене интересе, као што је био неповољан и за ону масу правих поверилаца српске државе. — Од целе ове карлсбадске операције изгледа да је имао користи само тробаначни консорцијум, који је и навукао министра фи-

нанесија на ту идеју да са њима преговара, као заступницима поверилаца о „добровољном пристанку“ на редукцију камате. Колико је та идеја апсурдна, ми смо видели; а лако је увидети да су огромне користи имале да поцрпе банке помагачице за техничко извођење самог аранжмана. Само она $^1/_4$% провизије за исплату купона и извучених облигација осигуравала им је *годишњу* зараду на *40.000 динара:* на послу размене старих облигација за нове имало се зарадити близу милион динара, да не спомињем оне тек праве зараде на „трошковима емисије“, „прибављању коте“, „жиговине“ и т. п.; колики су све ови трошкови били видеће се из доцнијих излагања. Сем тога, Лендербанка је просто и отворено добила премије 754.275 дин.; при том, ко мало познаје банкарске послове, знаће колико огромних споредних користи има једна банка од овако великог промета и исплата које се врше преко ње.

Исто је дакле тако јасно ко је извукао праву корист од аранжмана, као и то да је он за Србију штетан, нарочито са својих последица. И као што је прави значај Бонтуовог уговора тек у последицама његовим у периоду који је он започео, тако се и потпуни значај Карлсбадског Аранжмана може потпуно схватити тек кад се проучи стање државног кредита у време 1896—1906, када су утисци „конверсије“ комбиновани са политичким инцидентима, гурнули српски кредит на најнижу тачку на којој је игда био.

— Други део Карлсбадског Аранжмана јесте ново *задужење*, потребно ради сређивања хаотичног стања летећих дугова. Да би се дошло до потребног новца за то, и приступило се овом аранжману, у главном, као што је то мало раније покушао и В. Петровић. — Међутим цео је покушај и овог пута пропао. И поред установе самосталне монополске управе, и поред свих протокола, конференција и аранжмана и свих напора српске владе — посао је био неуспешан. Унета је истина у аранжман и у закон одредба да српска влада емитује нов зајам у суми од 355,292,000 динара, али банке уговорнице нису хтеле ни да чују о каквој својој обвези да узму на реализирање онај вишак обвезница, који представља нов зајам. Оне то нису хтеле никако: ни ferme, ни путем опције — апсолутно никако.

но су оставиле да „доцније виде“ шта ће се моћи уралити по тој ствари; српској влади остављено је да доцније накнадно преговара и о курсу емисије тог новог зајма, и о свима осталим условима и роковима извршења. А кад се узме у обзир колика је била невоља која је нагнала Србију на овај аранжман, онда је ово непримање реализирања тако страшан пораз владин, да се човек мора чудити како је у поред тога примљен цео аранжман. — Изгледа да је и ова влада веома много веровала банкама с којима је радила, и ослањала се на њихово кавалерство при доцнијој реализацији новог зајма; у исто време изгледа да није била добро схватила свој поступак првим делом аранжмана (редукцијом) и није увиђала какве ће то последице морати имати, јер би иначе морала осетити колико се ставља на милост и немилост својих саугоговорача. Редукција камате завадила је Србију са највећим делом њених поверилаца у Француској, Немачкој и Аустро-Угарској, и нанела тежак удар њеном кредиту, док су од целе операције главне користи поцрпеле баш ове банке уговорнице. И кад *оне* нису хтеле да приме на себе остварење новог зајма, није се тек могло очекивати да ће то учинити неко трећи, када су сви трећи били веома озлојеђени, дизали протесте, затварали врата берзе овом папиру и водили силну кампању против Србије. И кад су се наше „помагачице“, у место да у накнаду за све своје задобивене концесије приме реализацију, извлачиле сада из те обвезе, — онда је наивно било очекивати да ће оне то доцније учинити, у другом независном уговору кад се појаве као независни и самостални контрахенти, после свршеног акта „конверсије“....

Једино што су банке пристале, то је да српској влади даду једну позајмицу од $5^1/_2$ милиона динара (III, 3), па и то тек после 6 месеци а на залогу *свих оних обвезница* новог зајма чији би принос био намењен исплати привремених дугова.

Већ по овоме може се видети какве је последице могао имати Карлсбадски аранжман по будућност српског кредита; њих је почела испаштати и сама она влада која је закључила аранжман, а пуних седам идућих година нису ништа

друго до очајни покушаји да се како-год било протуре ове обвезнице 4% зајма, заостале у рукама српске владе. Огромни трошкови и силне политичке жртве учињене су ради пласирања тог остатка ма на којој европској пијаци. На подлогу тих обвезница прављене су прескупе позајмице, депоноване су код разних банака као супергарантије, — у кратко, имале су веома бедну историју. Истина и саме политичке прилике делале су у истом смислу на погоршање српског кредита, — о томе ће већ бити речи; али у значајној мери то је последица и Карлсбадског Аранжмана.

Кад се сада погледа овај аранжман у целини са обе своје стране: као конверсија и као средство за набавку новца ради срећивања финансија, он нам се у оба погледа показује у најцрњој боји, као једна несрећна операција која је проузроковала велике жртве и наметнула огромне терете и непосредној садашњости и даљој будућности српских финансија и српског кредита. — У историји српских дугова, он заузима место једног маркантног и епохално неповољног догађаја.

*

Да на завршетку овог приказа Карлсбадског Аранжмана бацимо један поглед на стање државног дуга које је настајало после њега.

Од укупног износа 4 од сто зајма било је намењено 310,543.775 динара на исплату 10 старих 5% зајмова као што је изложено у закону. Али како је *од зајма од 1893* (у номиналном износу 44 мил. дин.) било остварено свега 18 милиона, то је читавих 26 милиона номиналних у обвезницама новог зајма претекло српској држави. У исто време за железнички зајам од 1893 било је предвиђено 8 милиона динара у обвезницама; из овога зајма било је међутим остварено свега 3½ милиона дин. у виду позајмице, за чију је отплату дато 5 милиона номиналних у обвезницама 4% зајма — те је и одовуд преостало *3 милиона* у обвезницама. На исплату дакле оних 10 старих 5% зајмова утрошено је, по извештају Управе Државних Дугова укупно *281,543.775·— динара.*

У рукама српске владе преостало је дакле од конверсије 29 милиона динара. Сем тога био је предвиђен вишак

од 44,731.225 (355,292.000 — 310,543.775) номиналних динара за исплату привремених дугова и руског и солског зајма. Међутим ни руски ни солски зајам *нису* исплаћени доцније овим обвезницама, те је од 4% зајма остало укупно на расположењу српске владе

	44,731.225·— дин.
+	29,000.000·— „
	73,731.225·— дин.

у обвезницама, с којом су се сумом — у колико се и како оствари — имали исплатити привремени дугови, извршити наоружање итд. — Опште стање дуга показивало се према томе овако:

а)	281,543.775	дин.	конвертисаног дуга;
б)	73,731.225	„	у нереализираним обвезницама;
в)	30,895.000	„	лутриски зајам од 1881;
г)	9,772.000	„	зајам на дуванске лозове;
д)	10,694.000	„	„ „ заложнице Упр. Фондова;
ђ)	3,286.000	„	руски зајам од 1876;
е)	4,075.000	„	солски зајам од 1890.
Свега	**413.997.000**	**дин.**	

VI.

Кампања која се нарочито у Француској водила против новог српског 4% зајма и која је привремено омела његово извршење, завршена је извесним поравнањем између карлсбадске консорције и шефа кампање, париског банкара Хоскије-а (овај је, на име добио неку „накнаду штете", после чега је променио мишљење и посаветовао својој клијентели да се помире са свршеним чином). Пошто је одмах затим скинут званични протест против овог новог зајма, предузети су корацн да се са званичне стране одобри у Француској котирање његово на париској берзи; на берлинској је већ и пре тога било дато обећање за званичну коту. Кад се то постигло, онда је влада уложила сву своју снагу да уговори пласирање оних обвезница конвертованог зајма које су остале на њеном слободном расположењу. Резултат тих њених напора био је уговор закључен 3. априла 1896 год. са синдикатом састављеним од Отоманске Банке, Међународне Париске Банке, Лендербанке, Народног Есконтног Контоара, Источно-финансиског Друштва, Главног друштва за помагање развитка трговине и индустрије у Француској и Е. Хоскија и Комп., и који гласи овако:

„У смислу закона од 8/20 јула 1895 Краљевско-Српска Влада установила је ради конверсије свога дуга зајам који номинално износи 355,292.000 динара.... За један део овог зајма у номиналној суми од 190,000.000 одобрено је да се са њим може трговати на берлинској берзи, а за суму од 107,000.000 већ је тражено одобрење за званично котирање на париској берзи. Остатак од 58,292.000 динара биће предмет доцнијих преговора за одобрење котирања на берзама: париској, берлинској, лондонској и бриселској. Од целокупне номиналне

суме горепоменутог зајма, сума од 73,460.000 динара налази се у рукама српске владе. — Изложивши ово, стране уговорнице су закључиле ово:

Чл. 1. К. С. Влада уступа горе-именованим новчаним заводима номиналну суму од 70,460.000 динара од зајма 4% са амортизацијом од 1895, и они исту примају под овим условима:

а) дин. 16,000.000 примају се ferme по курсу	66%	Обвезнице ће се котирати и њима ће се трговати на париској берзи.
б) дин. 5,000.000 са опцијом за 10 месеци по курсу	68%	од којих ће се котирати 8 милиона на париској, а два на берлинској берзи.
в) дин. 5,000.000 са опцијом за 12 месеци по курсу	69%	
г) дин. 22,460.000 са опцијом за 14 месеци по курсу	71%	Обвезнице за које се има доцније изаћи котирање у Паризу, Берлину, Лондону и Бриселу.
д) дин. 22,000.000 са опцијом за 18 месеци по курсу	73%	

Динара 70,460.000, што износи кад се зајам потпуно оствари, средњи курс од 70%.

Чл. 2. Ако би се по потпуном остварењу овог зајма показао у корист синдиката, а од продаје, средњи чист приход већи од прихода рачунатог по курсу од 75%, Краљ. Срп. Влада имаће право на 20% од овог вишка. — Рачуни које поднесе синдикат сматраће се као исправни. По себи се разуме да ће синдикат имати потпуну и неограничену слободу за извршење овог зајма.

Чл. 5. Ова конвенција сматраће се за коначно закључену тек пошто се на париској берзи одобри званично котирање суме од 107,000.000 динара, о којој је реч у уводу овог уговора. Ако се ово одобрење не буде прибавило за месец дана од данас, Синдикат ће имати право да сматра ову конвенцију за раскинуту.

Чл. 6. Обвезнице које састављају део зајма од 16,000.000 дин. дефинитивно (ferme) примљеног, Синдикат ће узети у деловима од најмање 25% у току месеца почев од дана од кога ова конвенција постане обавезном пуштањем на коту оних 107,000.000 динара.

Чл. 7. Право опције почеће тећи од истог дана. Ово ће се право моћи вршити у ма које време, на једну или више опција, у целини *или у деловима од најмање 500,000 номиналних.* Неизвршење права опције за две опције које иду једна за другом, повући ће за собом губитак свију права на опције којима рок још није истекао. — *Али ако је синдикат изгубио своје право за једну опцију у суми равној четвртини од износа те опције, тим самим ће се продужити право опције на шест месеци за остале три четвртине.*

Чл. 8. Уговорено је да две последње опције, од 22,460.000 и од 22,000.000 под рубриком г) и д) истекну у сваком случају тек 12 месеци пошто се на Париској или Берлинској Берзи одобри котирање обвезница на које се оно односи: али да ипак продужење које отуд може да потече, не сме прећи 1 мај 1898.

Чл. 9. Цене зајма дефинитивног и са опцијом рачуваће се са додатком интереса 4% почев од дана исплате последњег купона, а по одбитку жуисанса од 3 месеца по истој стопи.

Чл. 11. Краљ. Срп. Влада обвезује се, да у најкраћем року предузме потребне кораке за одобрење котирања зајма на Париској, Берлинској, Лондонској и Бриселској Берзи. И горепоменути заводи потпомоћи ће у овом К. С. Владу. Потребне трошкове за то сноситће К. С. Влада“. . . . итд. —

Овај Париски уговор спада међу најгоре уговоре које је Србија закључила поводом својих зајмова. — На првом месту пада у очи веома неповољан курс: 66% за део узет ferme. Ако се покуша да се брани овај курс указивањем на околност да је сада овај зајам био 4%, и да се садањи курс од 66% равна курсу од 82·50% при интересној стопи 5%, — онда је то на првом месту доказ да никаква конверсија српских дугова није ни учињена: јер да је било истинске конверсије, смањивање интереса никако не би смело утицати на опадање курса, пошто нова интересна стопа при правим конверсијама увек одговара реалном кредиту државе. А ако је једна држава снизила интересну стопу само да би оборила и курс својих папира на 30—40% испод пари-а, онда је направила врло рђав рачун: није свеједно платити мало већи интерес па добити зајам по курсу приближном номинали, и смањити интерес за 1% па добити за сваку своју облигацију од 500 динара свега 330 (управо 320 чистих) у готовом. — Даље, наведени емисиони курсеви још не представљају нето-курсеве; од њих треба одбити тромесечни жуисанс, трошкове котизације, уписа и т. д., услед чега је нето-курс испао далеко нижи. У осталом, из завршних рачуна о појединим оствареним деловима овог зајма видеће се колики су ти трошкови били и колики је стварни курс према томе био.

Друга, главна и много значајнија неповољност овог уговора лежи у опциском карактеру уговореног пласирања. Опциско право дато је банкама у тако широким размерама,

да је банкама остављена неограничена слобода да изврше ако хоће, кад хоће и у коликим количинама хоће овај зајам. Све им је ad libitum. Чланом седмим резервисано им је право да опције изврше и парцијално, у количинама од по 500.000 динара (!) номиналних, и ако синдикат изврши само $^1/_4$ ма које опције, тиме продужава себи право на остатак опције још за 6 месеци. Поврх свега, важност целог уговора стављена је у зависност од добијања коте на париској берзи; иначе, банке не морају извршити ни једну опцију, а може ако хоће. — Ове одредбе дале су маха повериоцима да Србију шиканирају и уцењују на најстрашније начине. Управо овај фамозни париски уговор није никад ни извршен потпуно, а није никад ни био изгубио своју снагу. Банке су овда-онда извршиле по коју четвртину из *разних* опција, колико да себи продуже право на њих, или су чак давале само по коју стотину хиљада „аконто" извесне опције, чекајући згодне моменте да узму који део обвезница на продају. — Колика је ово несрећа била за Србију може се лако оценити; у немогућности да регулише ону масу ситних и крупних летећих дугова, старих и нових, који су непрестано пристизали, створена је једна исто тако мучна и заплетена ситуација као и после пада Генералне Уније: неоптиране обвезнице зајма намењеног за консолидовање финансиског стања залагане су за разне позајмице, које су опет потрошене на текуће потребе а не на исплату старих дугова, и тако се овај Гордијев чвор српских финансија све више мрсио. — По овоме се најбоље може оценити неуспех Карлсбадског аранжмана и његове последице.

По Париском уговору извршен је редовно и уредно само први део, узет ferme, и о његовој реализацији имамо ове податке Управе Државних Дугова.[1])

Синдикат је узео уговорених 16,000.000 ferme у две рате, и то 8 милиона номиналних 2. маја 1896 г. н., а осталих 8 милиона 13 маја исте године, и са додатком текућег интереса по купонима од последњег рока (2/I—96)

[1]) Штампано у извештају комисије од 18. децембра 1896 године.

па до дана извршења, исплатио их је министарству финансија по уговореном курсу 66% . . . 10,763.555·55 дин.
мање 1% (тромесечни жуисанс) . 160.000·— „
нето ефективних . . . . . **10,603.555·55 дин.**

Примљена ефектива утрошена је овако:

1. Банке уговорнице задржале су у име отплате једног дела конверсионих трошкова од укупно 3,150.000 д.	1,630.000	
2. Исплаћена су Лендербанци потраживања по текућим рачунима . . .	„ 770.000	2,400·000.— дин.

Ушло је у земљу дин. 8,203.555·55, и утрошено је

3. Исплаћено 195 бонова из ранијих година, са интересом	2,451.025·90 дин.
4. Дато Гл. Држ. Благајни за измирење депозита, неисплаћених рачуна итд.	4,602.780·— „
5. Измирене позајмице Народној Банци по залогама учињеним мин. финансија, од стране самост. мон. управе	800.000·— „
6. Положено самосталној мон. управи за резервни фонд	300.000·— „
7. Остало неутрошено још	49.749·65 „
	10,603.555·55 дин.

Кад се „трошкови конверсије" који су пали на терет ове партије, одбију од њеног „ефективног" износа, онда излази да нето курс ове опције није достигао ни висину од 56%.

*

После трогодишње владе „уставног провизоријума", у једној незгодној, притешњеној ситуацији бачена је лицемерна парола *уставне промене*, и у њеном знаку постао је 17—XII—1896 кабинет Ђ. Симића, кабинет који није саставио ни годину дана живота, ангажованог поглавито спољном политиком. У финансиском погледу овај је кабинет — преко министра финансија Dr. М. Вујића — учинио неколико почетака. — Најпре је, 19. децембра, образована једна комисија за констатовање финансиског стања, како је то већ постао обичај да свака нова влада прими наслеђе „*са пописом*" од прошле владе.

Поред цитираног рачуна о оствареној партији 4% зајма по Париском Уговору, ова је комисија дала и овај преглед *привремених дугова* на дан 18—XII—1896:

А. Новчаним заводима у земљи и на страни:

1. Од позајмица на рачун неизвршеног дела 4% зајма	22,713.990·—	дин.
2. За ануитет руског зајма	2,031.060·—	„
3. По благајничким записима . . .	2,959.170·—	„
4. По меницама и залогама	3,793.200·—	„
5. По текућим рачунима	2,006.710·—	„
6. За пушке у Русији око	2,000.000·—	„
	35,504.130·—	дин.

Б. Државним надлештвима:

7. По неисплаћеним рачунима . . .	4,896.640·—	дин.
8. За утрошене депозите	2,298.560·—	„
9. За неиздате плате	832.240·—	„
10. Неиздате дотације оружном фонду	970.620·—	„
	8,998.060·—	дин.
Укупно	*44,502.190·—*	*дин.*

Као актива државна нађено је на дан 18—XII—1896:

а) готовине у новцу по свима државним благајнама		3,333.720·—	дин.
	комада	номиналних	
б) обвезн. 4% зајма	115.496 =	57,748.000	
и „ лутр. зајма	5.000 =	500.000	
Свега дин.		58,248.000	
или по курсу 70% = ефективних . .		40,773.600·—	„
Укупно		*44,007.320·—*	*дин.*

Извесно покриће привремених дугова лежало је дакле у овој активи, али ни овој влади није пошло за руком да издејствује дефинитивно реализирање заосталих папира, те да тако пречисти ситуацију, — поглавито стога што француска влада није никако хтела одобрити коту за онај део 4% зајма који је био намењен париској берзи, и то из чисто политичких разлога. Банке уговорнице опет користиле су

се тиме да париски уговор искористе што боље могу. Нарочито су чиниле широку употребу чл. седмог поменутог уговора, те су извршивале по неки део од разних опција, колико тек да пролонгирају себи право на њих. Тако је најпре I опција од fcs 5,000.000 номиналних, чији је рок извршења био 3/15 фебруар 1897, извршена за 1/4, у суми од fcs 1,250.000 номиналних, по курсу 68%: право опције на остале 3/4 ове партије продужено је тим самим до 3/15 августа 1897. — 15 јула исте године дале су банке позајмицу од fcs 750.000 номиналних, обрачунату у 525.000 динара ефективних, аконто друге опције, и тиме продужили себи право и на ову. — По извештају парламентарног анкетног одбора од 1902 године, од обе ове операције (реализације 1/4 прве опције и позајмице од 750.000 динара à conto друге опције) примљено је, по одбитку тромесечног жуисанса, свега *1,355.416·65 динара у злату* (од овога је претворено у корист државе у сребро 636.295·50 динара), који су утрошени овако:

15/28—I—1890 исплаћено Отоманској Банци потраживање од њене солунске филијале од српске агенције у Солуну . .	130.062·—	дин.
22—I—1897 исплаћен reste на Париз 4% Срп. Кредитној Банци за исплаћену нам суму 20 и 22/I од 707.854·65 fcs. . .	2.831·40	„
датих за продају за сребро:		
Народној Банци . . . 350.000·— fcs.		
Београдској Задрузи . 250.000·— „	600.000·—	fcs.
	732.893·40	fcs.

а остатак је предат главној државној благајни за њене потребе.

На сличан начин поступиле су банке и са другом опцијом од 5,000.000 номиналних, чији је рок био 3/15. априла 1897: оне су уговориле 1. априла да српској влади даду аконто ове друге опције 2,000.000 динара у злату, са 5% интереса. И ова је позајмица, по детаљном рачуну у извештају анкетног одбора, исплаћена главној државној благајни, по одбитку трошкова за жиговину и тромесечног жуисанса. На терет ове позајмице пренета је и једна ра-

ција позајмица од 500.000 динара са 5% интереса, учињена код Интернационалне Банке у Паризу ради прве рате за исплату опсадних топова поручених код Шнајдера и Комп. у Крезоу.

Не могући изаћи на крај са француским банкама и француским новчаним тргом чија је берза још непрестано и упорно остала затворена за овај наш 4% папир, Dr. M. Вујић је учинио један покушај да овом папиру прокрчи пута на *енглеској* новчаној пијаци. У том циљу закључен је $\frac{27.\ \text{јун}}{9.\ \text{јул}}$ 1897 уговор о такозваној *Лондонској Емисији;* тај уговор гласи овако:

„Од данас па до конца јула извршиће се у Лондону емисија од 1,000.000 фуната стерлинга (25,000.000 динара) из 4% зајма од 70,460.000 динара. — Овај зајам закључен је за рачун Српске Владе која ће сносити трошкове под следећим условима. — Од ове суме припашће:

1) Банци извршилици (Паровој Банци) .	10.000	фун. стерл.
2) ГГ. Панмјуру, Гордону, Хилу и Комп. на име награде за чињене кораке за добијање коте и на име сталног хонорара	2.000	„ „
3) Петима $^1/_2$% на 500.000 фун. стерл. коју су суму они уписали	2.500	„ „
4) $^1/_4$% на име награде и удела	2.500	„ „
5) за огласе	2.000	„ „
6) Генералном Друштву (Société Générale)	1.250	„ „
7) $^1/_4$% на суме уписа преко 500.000 фун. стерл. $^1/_2$% за енгл. таксу	5.000	„ „
8) $2^1/_2$% за награде на осигурани упис од 500.000 фун. стерл. од стране синдиката у који улазе г. г. Панмјур, Гордон, Хил и Комп.	12.500	„ „
9) 1% трима банкама (Отоманској Банци, Лендер-Банци и Ханделсгезелшафту) .	5.000	„ „
Свега	42.750	фун. стерл.

Ова ће се емисија вршити по курсу 68%.

Ако се емисија не може извршити у одређеном року, овај ће споразум бити поништен и неће имати никакве важности. — Образоваће се синдикат за гарантију чији ће капитал износити 1.000.000 фун. стерл. Половину ове суме даће г. г. Панмјур, Гордон, Хил и Комп., а другу половину даће стварно три банке (Отоманска, Лендер-банка и Ханделсгезелшафт). — Сваки упис публике ослобођава јемце од уписа једног милиона фуната, сразмерно њиховом учешћу. — Г. Г. Панмјур, Гордон, Хил и Комп., обећавају да ће учинити све што им буде могућно, у случају неуспеха јавне емисије, да добију од својих учесника пристанак да своје капитале (сток) увесу у синдикат за време од 2—3 месеца. — Овај ће се споразум подвети на одобрење Мин. Савету Краљевине Србије. —

Ради дефинитивног потврђења овог споразума, изабран је на основу чл. 24 „Закона о конверсији државних дугова“ нарочити скупштински одбор од 5 чланова који се састао 1. јула и у присуству министра председника и иностраних дела, министра грађевина и министра финансија већином гласова одобрио предлог владин: „Да се 25,000.000 непродатих 4% обвезница (т. ј. цела трећа опција у 22,460.000 допуњена четвртом) могу од данас па до 20. ов. мес. евентуално продати на лондонској пијаци — а у циљу задобијања коте на њојзи — по данашњем курсу на Париској берзи (ex-coupon)[1]) са трошковима емисије који су са стварањем лондонске пијаце неизбежни, и који су у поднесеном нацрту споразумно са лондонским синдикатом детаљно изложени. По себи се разуме да је све ово учињено по претходном пристанку нашег париског синдиката, који се за горе-поменуту суму.... својих права опције у корист Српске Државе одрекао.“... [2])

На жалост, поред свих гарантија, и гарантних синдиката, поред свих провизиона, награда и премија „који су са стварањем енглеске пијаце неизбежно скопчани“ и који су по пројекту имали изнети 4·275% од номинале (а стварно су изнели много више), — Лондонска Емисија није до краја реализирана. До душе, кад је отворена сускрипција у Лондону, онда је провизорно пријављено уписа за 1,033.000 фун. стер.; [3]) али како је услед политичких промена које су наступиле надом кабинета Ђ. Симића курс наших папира нагло и јако пао, испод уговореног курса

---

[1]) По гласу *Српских Новина* од 3. јула 1897 бр. 144 курс је 4% зајму био на париској берзи 1. јула исте године 69·90%, а на берлинској 67·40%. Ова разлика долази отуда што се на париској берзи курс бележи с тромесечним интересом, који кад се одбије — 2·50 дин. — курс је и на париској берзи као и на берлинској. (Примедба анкетног одбора).

[2]) *Протокол* скупштинског одбора, штампан у извештају Парламентарног Анкетног Одбора, стр. 40.

[3]) *Трговински Гласник* за 1901, бр. 200.

ове емисије од 68% (чак и испод 60%, на којој се висини држао готово све до краја 1900), — то су енглеске банке наравно биле разрешене од обвезе да реализирају ову емисију. Она је реализирана само у малом износу сада, а њен остатак се ефектуирао тек много доцније.

Рачун Лондонске Емисије видимо из овог извештаја Управе Државних Дугова, штампаног у извештају Парламентарног Анкетног Одбора.

ПРИМЉЕНО:		ИЗДАТО:	
Уступљено на извршење фун. стерл. 1.000.000 à 68%=фун. стерл. 680.000		*Лондонски обрачун*	
Од овога је извршено фун. стерлинга 517.720 = ном. динара 12.943.000— дисконт 4·02.		Трошкови . . . . . дин.	947.527·75
Фун. стерл. 517.715,,18,,— à 68%		Разни издатци . . „	1.231.875·—
= фун. стерл. 352.046,,16,,2.		*Парски обрачун*	
Од ове суме задржано је у Лондону фуната стерлинга 86.997,,04,,— које су обрачунате по конвенц. курсу од 25·— дин. . . . . за дин. 2,174.930·20		Трошкови . . . . . дин.	12.122·90
Остатак обрачунат са Отом. Банком à 25·10 . . . дин. 6,652.744·95		Разни издатци . . „	6,640.622·05
Накнадно нам одобрено на име интереса за купон бр. 5. . . . . дин. 20.227·35		*Чарлсу Морисону* интерес и провизија . . . . дин.	7.500·—
		Лондонск. посланству део буџетског кредита дин.	8,254·80
Дин. 8,847.902·50		Дин. 8,847.902·50	

У извештају Анкетног Одбора приложени су и детаљни обрачуни горњих позиција; даље је приложен и рачун Панмјура, Гордона Хила и Комп. за 65.000 фун. стерл. резервисаних по уговору из стока лондонске емисије за евентуалан откуп обвезница на Лондонској Берзи ради одржавања курса, и т. д. Но поред њих има и ових неколико интересантних напомена о лондонској емисији.

. . . . „Да је Лондонска Емисија испала повољно, т. ј. да је извршена продаја свих 25.000.000 динара номиналних, њени би трошкови изнели 3.78% (односно 4.275% М. Н.) Али како су сви трошкови пали само на 13,943.000 динара номиналних, они су изнели процентуално 7·32% (нето курс ове емисије је био дакле 60·68%).... По изложеним детаљним таблицама које показују кад су, по ком курсу и у колико извршене поједине опције, односно делови од

опција овог зајма, излази да је од зајма 70,460.000 извршено с Лондонском емисијом свега:

16,000.000 + 2,000.000 + 12,943.000 (Л. Е.) = 30,943.000 дин.

Према овоме остало је било још неизвршено после лондонске емисије 39,517.000 динара, представљених у 79,034 обвезнице. Сем тога српској држави остало је после уступљења 70,460.000 номиналних динара синдикату банака уговором од 3. априла 1896, још 3,286.000 дин. номиналних на расположењу (пошто је 2.000 дин. одмах амортизовано а 225 у готову изравнато), резервисаних за исплату руског зајма од 1876. Укупно је дакле преостало од 4% уједињеног зајма — 42,857.000 динара у 85.606 комада обвезница".

За један тренутак морамо прекинути посматрање даљег кретања 4% зајма да би одмах овде додирнули и друге финансиске радове 1897.

На првом месту долази грађење *кланичне пруге* и зајам за овај посао. — На представке „Акционарског Друштва за клање и прераду стоке", које је априла 1897, одмах по свом оснивању, јако настало да се што пре дође до једног железничког крака који би везивао друштвене оборе и кланицу у Београду са главном пругом, Министар Народне Привреде поднео је министарском савету предлог да се с обзиром на очевидне користи које ће по нашу извозну трговину, па по томе и по целокупну нашу привреду проистећи из ове железнице, што скорије приступи грађењу тражене пруге, и да се у недостатку нарочитог буџетског кредита за ову сврху могадне учинити зајам код домаћих новчаних завода, па и приватних капиталиста; за сигурност овог зајма да послуже:

1. сва покретна и непокретна имовина српског акц. друштва за клање и прераду стоке;

2. сâм онај железнички крак што се овим зајмом има подићи;

3. приход овог крака, и

4. као супергарантија — чист приход државне класне лутрије за привредне циљеве, али само у онолико у колико

све предње залоге не би биле довољне за измирење отплате и интереса овог зајма.[1])

Министарски Савет је одмах и одобрио овај предлог Мин. Нар. Привреде, у седници од 13. септембра 1897, али га није могао и у дело привести јер је непун месец дана после овог решења пао. Кабинет Dr. Владана Ђорђевића продужио је овај посао, и 4. августа 1898 донет је *закон о грађењу локалне железничке пруге у Београду (железничка станица — сточни трг) и о 6% зајму за грађење те пруге*, који гласи овако:

Чл. 1. Овлашћује се Краљевска Влада да на основу чл. 4. закона о потпомагању Српског Акционарског Друштва за сточни трг од 28. новембра 1895, може саградити железнички крак у Београду од железничке станице до сточног трга, а по плановима и предрачунима израђеним у министарству Грађевина.

Чл. 2. Овлашћује се Краљевска Влада да за грађење овог локалног железничког крака може учинити 6% зајам од номиналних динара 1,000.000 у злату, раздељен на 10.000 на доносиоца гласећих обвезница од по дин. 100·— у злату, а исплатан за 10 година al pari у злату.

Чл. 3. Емисиони је курс овом зајму 90 ефективних за 100 номиналних у злату.

Чл. 4. . . . . Интерес ће се плаћати полугодишње, уз предају дотичног купона.

Чл. 7. За обезбеду исплате купона и извучених обвезница овог зајма дају се ове гарантије:

I од стране државе:

а) локална железничка пруга са својим постројењима, као хипотека;

б) железнички приход од ове пруге;

в) приход К. С. државне Класне Лутрије, као супергарантија у оноликој суми, колико буде потребно за покриће годишњине.

II Од стране кланичног друштва:

Цео друштвени капитал од дин. 1,250.000, на основу одлуке I главног друштвеног збора од 5. априла 1897.

Чл. 8. Гарантцјама за овај зајам рукује управа Државних Дугова, која у исто доба врши и исплату купона о роковима, као и исплату новчаних обвезница.

Чл. 10. Ануитет (интерес с отплатом) овог зајма, који по амортизационом плану износи:

[1]) *Збирка* закона, уговора, etc, стр. 645.

за 1. јули	1898	67.009 дин.
за 1. јануар	1899	67.390 „
	или укупно у злату	134.390 дин.

измирће се из готовине државне благајне и уписати у државни расход за 1898.

Чл. 11. Чист принос овог зајма ставиће министар финанција на расположење министру грађевина, односно К. С. Д. железници за грађење овог железничког крака.

Чл. 12. Овлашћује министар грађевина да може одступити од нормалне и завести изузетне тарифе за пренос робе на овој локалној железничкој прузи".[1])

После оних унутрашњих зајмова из ратне периоде 1876—8, ово је први зајам закључен у земљи. Ма да се иначе не може препоручивати земљама које су економски још веома неразвијене, код којих је капитал редак и скуп, а у привредном погледу потребан за прече, неопходније привредне послове, — да своје домаће оскудне капитале ангажују у државне зајмове или гломазне инвестиције, као што су железнице, рудници итд., ипак се код овог зајма специјално не могу чинити никакви озбиљни приговори јер је ангажовани капитал и релативно мали, амортизација врло кратка (10 година) а зајам добро огарантован и фундиран, те привредном животу земаљском нису за дуже време и у знатнијој мери одвучени животни сокови. — А што је овај зајам учињен баш у земљи, свакако је један од најглавнијих разлога то што је било немогуће привући страни капитал у земљу у ово време кад је наш јавни кредит *најгоре* стајао.

Интересантно је да је о овоме зајму веома мало дискутовано у јавности, и да је непрекидно остао веома забачен и незнан. — Закључен под солидним условима, без икаквог жуисанса, провизија, награда, жиговина и других трошкова, нпр. за отварање врата какве берзе, утрошен на оно на шта је намењен, на привредне циљеве, — овај зајам није био ни мало пикантан предмет за политичке дискусије.... Да се на њега прилично заборави утицало је и то што његов ануитет није уношен у буџет државних расхода, но је исплаћиван из прихода кланичне пруге, а попуњаван из чистог прихода Класне Лутрије.

[1]) *Збирка*, стр. 646—650.

Да напоменем на завршетку о овом зајму да се очекивања о рентабилности експлоатације планичне пруге нису испунила, и да је велики део терета амортизације имала да поднесе Класна Лутрија: „приходи од пруге били су до скора свега 15—20.000 а амортизација око 160.000 динара, тако да је Класна Лутрија имала да даје око 140.000 динара годишње као допуну, плаћајући ову суму полугодишње“.[1])

1897, у јулској скупштини учињене су и измене и допуне у закону о непосредном порезу, које вреди споменути. — Још крајем 1896 унифицирани су у један *сталан државни прирез од 62%* ови дотадањи прирези:

12% на одужење државног дуга (по закону од 14. јуна 1884, односно 27—I—1880);

34% државни прирез (од 1886, којим су замењени прирези санитетски, школски, оружни и инвалидски);

16% на ванредне војне потребе (од 17. априла 1890; пошто је зајам од 44.000.000 учињен на његову подлогу, обухваћен 4% зајмом од 1895, то је он остао слободан).

„Тај *стални 62% државни прирез* повишен је изменама и допунама од 11. јуна 1897 у закону о непосредном порезу на 75% — колики је и данас.“[2])

---

[1]) *„Трговински Гласник“* за 1902, бр. 16.

[2]) *„Кретање Државних Прирезa“*, чланак у *„Архиву за правне сте“* I, 6, 549.

VITA.

Рођен сам 21. новембра 1883. у Књажевцу, где ми је отац био поштанско-телеграфски чиновник. Основну школу и гимназију учио сам у Београду. Испит зрелости положио сам 1902 у реалном одсеку гимназије Вука Караџића. Годину 1902—3 провео сам на философском факултету Велике Школе, а затим сам се, 1903, уписао на правни факултет. У четвртој години права слушао сам у исти мах и специјалне курсеве за докторат.

Тезу сам бранио и за доктора сам промовисан 9. октобра 1907 године.